A száműzött Trockij

ÍRTA ÉS SZERKESZTETTE: KRAUSZ TAMÁS

A klasszikus forradalmár

Bevezetés

Amikor 1984 nyarán egy Trockijról szóló írásomat néhány fotóval és — az azóta fiatalon elhunyt, tehetséges kutató — Rákai István barátom cikkével együtt bezúztak (ld. Mozgó Világ, 1984. 8. sz. — az eredeti néhány tucat példányban fennmaradt), csak kevesen feltételezték, hogy Trockij tudományos rehabilitációja a küszöbön áll.

A mostanában feltáruló archívumok hatalmas forrásanyaga új feldolgozások sorát indíthatja el Kelet-Európában is. Világos, hogy ameddig ezek a kutatások nem hozzák meg az új eredményeket, kockázatos vállalkozás egy „népszerű" Trockij-biográfia írása... Előbb Trockijnak adjuk meg a szót. Bár műveinek magyar nyelvű kiadását Trockij „Életem" c. önéletrajzi memoárjával kellett volna kezdenünk, de ezt a törekvésünket a piaci és kiadói-hatalmi viszonyok keresztülhúzták. Addig is „megszólaltatjuk" a száműzött Trockijt: a Bjulletyeny Oppozicii c. lapjában (1929—1940) publikált írásaiból készítettünk egy válogatást.

Ezek az írások Magyarországon nem ismertek, magát a folyóiratot is csak a legszűkebb szakmai körben forgatják. Igaz, magyar nyelven 1945 után is megjelent néhány Trockij-írás olyan legális kiadványokban, mint például a Fejlődéstanulmányok sorozat Az orosz történelem egyetemessége és különössége c. kötete 1982-ben.

Nem lesz meglepő, ha „Trockij felfedezése" a kiadók számára olyan új piacként jelenik meg, amely hamarosan telítődni fog, s kevés kivétellel gyorsan leveszik majd Trockijt a napirendről. Egy haszna azonban mindenképpen lesz e várható „konjunktúrának": Trockij végre bevonul a történeti tudatba...

Az olvasó e kötetben cikkeket, tanulmányokat, dokumentumokat talál, amelyek a száműzött Trockij egy-egy vonását, személyiségének, munkásságának különböző oldalait mutatják be.

Megdöbbentő, reveláló erejű írások sorával találkozhat az olvasó. Mindet nemes szenvedély fűti. Bármennyire is természetes igény a kritikai elsajátítás Trockij esetében is, lebegjen mindvégig a szemünk előtt a Trockij-tragédia egésze, a forradalmár kivételes erkölcsi tartása, amelynek megvan az üzenete mai korunknak is, a „Trockij-fenomenon" minden ellentmondása ellenére.

Trockij, Lenin után az októberi forradalom „második embere" — a forradalom után tíz évvel gyakorlatilag számkivetett emberré vált.

Élete utolsó esztendeit e tény megértésének szentelte, miközben családtagjai, barátai „eltüntek" mellőle. Kérdéses, hogy saját bukásának okait valaha is teljesen megértette volna. Egy azonban bizonyos: válaszai ma is nagy intellektuális erőről tanúskodnak, ami tanulmányozásra érdemes, még több évtizedes késéssel is.

Egy előszó keretei között is illik feltenni a kérdést: ki volt Trockij? Bár az irodalom jelentős — még ha el is marad a Sztálin-irodalomtól — az eddigi válaszok mégis nehézség nélkül sematizálhatók, mert többnyire maguk a válaszok voltak sematikusak. „A trockizmus a leninizmus legádázabb ellensége", vélte a legutóbbi időkig Sztálin nyomán a hivatalos kommunista értékelés. A sztálini ihletésű Trockij-értelmezés egyik utolsó megnyilvánulása V. Ivanov cikke volt a Szovetszkaja Rosszija 1987. szeptember 27-i számában.

A másik, ezzel ellentétes értelmezés Trockijt a leninizmus legkövetkezetesebb és egyetlen igazi örökösének és folytatójának tekinti. Ez a magát „trockistának" tekintő irányzat, talán csak legszínvonalasabb képviselőitől eltekintve, következetesen „trockizmusról" beszél, nem törődve azzal, hogy ezt a kategóriát Sztálin örökítette át, s maga Trockij mindig tiltakozott a „trockizmus" fogalma ellen. Trockizmusnak egyébként nagyon különböző jelenségeket neveztek a bolsevik párton belül is. 1914 előtt a párton belüli irányzatok „megbékítésére" irányuló trockiji törekvéseket nevezték „trockizmusnak" mindenekelőtt L. Kamenyev. Október után pedig a személyi-hatalmi harcok önigazoló ideológiája lesz a „trockizmus", amely a permanens forradalom koncepcióját állítja majd a fogalom középpontjába, és mint Sztálin ekkoriban (1924—25-ben) hangsúlyozta, a „trockizmus a kommunizmus egy frakciója", „kispolgári elhajlás", „baloldaliság" stb. A 30-as években a „nagy perek" igazolásul használja majd e fogalmat, sőt Sztálin olyan önigazoló ideológiává növeszti, amelyben a trockizmus „az ellenforradalmi burzsoázia rohamcsapatává", „a kommunizmus legádázabb, leggonoszabb ellenségévé" válik, hovatovább a „kapitalizmus restaurációjának" szinonímájaként használják. Trockij mint a perek tulajdonképpeni fővádlottja egyfajta bűnbakká vált. Nevét a perek után már le sem írták, minden enciklopédiából kitörölték, s ha ez nem volt lehetséges, a könyvet vagy lexikont kivonták a forgalomból, jobb esetben a nevét tussal, tollal kihúzták vagy kitépték a lapot stb. stb.

Természetesen a két szélsőséges felfogás között kialakultak „közbülső" értelmezések is különböző „hangszerelésben", mind a marxista, mind a polgári oldalon megfogalmazták a ma is divatos választ: Trockij, úgymond, Sztálin másfajta kiadása volt csupán, talán roszszabb, talán jobb kiadása. Ezeknek a véleményeknek a bonyolult történelmi-politikai hátterével itt nem foglalkozhatunk. Mindenesetre

Isaac Deutscher klasszikus Trockij-monográfiája vagy E. H. Carr klasszikus forradalom-története, amelyek rokonszenvvel fordultak az októberi forradalomhoz, rokonszenvvel ábrázolták Trockij személyiségét, politikai pályafutását, elkerülték koruk divatos konjunktúráit, maradandót alkottak. Ma azonban már Kelet-Európában is megkezdődik Trockij felfedezése, bár nyilván nem egyszerre és nem azonos eredménnyel...

Radikálisokkal Nyikolájevben

Trockij az oroszországi és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalomnak és az orosz forradalom történetének egyik legvitatottabb alakja. Mint hangsúlyoztuk, hívei és epigonjai éppúgy, mint ádáz ellenfelei, Trockij sokszínű és igen különböző fejlődéstendenciákat magába foglaló örökségét „trockizmus" elnevezés alatt vonták össze és „rendszerezték". Miután öröksége mind a mai napig e harcok tárgya és eszköze, érthetően nem könnyű a személyiség megítélésének helyes mércéjét megtalálni. Maga a trockizmus elnevezés is — legalábbis tudományos szempontból — szerfölött problematikus, hiszen Trockij nézetei nem írhatók le önálló, koherens politikai és eszmeáramlatként, *nem beszélve* arról, *hogy* — bármilyen értelemben vett — tömegmozgalomként sohasem létezett.

Lev Davidovics Trockij — eredeti nevén Bronstein — jómódú zsidó földbérlő családjában 1979. október 26-án (november 8-án) született, a Herszoni kormányzóság Jelizavetgradi *járásának kis falujában*, Janovkában. Apja a földet Janovszkijtól (innen a falu neve) bérelte, s minden erejét megfeszítve igyekezett gazdaságát életben tartani és valamit felhalmozni néhány munkáskéz segítségével az oroszországi mezőgazdaság élénkülő kapitalizálódásának körülményei között.

Trockij 9 éves koráig el sem hagyta ukrajnai szülőfaluját. Első éveit az anyai gondoskodás határozta meg, amit Trockij memoárjában a gyengédség, az érzékenység, a szép, a harmonikus iránti vonzalom kifejezésével jellemzett. Annak ellenére, hogy a falu a legközelebbi vasútállomástól is 35 km-re esett, „a világpiac titkos erői utat találtak maguknak Janovkába". Pénz, haszon, gazdagság a mindennapi élet fogalmai közé tartozott; a kereskedelem és a piac már megrendítette a hagyományos patriarchális életmód és szokások ősi rendjét.

Trockij 9 éves korában került el az apai háztól, s fokozatosan szakadt el szülei világától, bár szüleivel azok haláláig fenntartotta a

bensőséges családi kapcsolatot. Anyja 1910-ben halt meg. Apja, mint módos gazda megérte a szovjethatalmat, sőt, a polgárháború után Moszkvába költözött, és egy kis állami malom irányítójaként dolgozott. 1922 tavaszán közel 80 éves korában tífuszban halt meg.

Életének első nagy fordulatát az 1888-as esztendő jelentette, amikor szülei Odesszába küldték tanulni. Ott anyja sógoránál, Mojszej Filippovics Spencernél élt, aki magán viselte a kor radikális intellektueljének minden lényeges vonását; széles látókör és műveltség, liberális ellenzékiség jellemezte. Tíz évvel később Spencer jelentős déloroszországi könyvkiadóvá vált, saját nyomdát tartott fenn. Trockij a távoli rokon környezetében a könyvekkel és általában a kultúrával életre szóló és soha meg nem szűnő kapcsolatba került.

A numerus clausus (a zsidók számára megállapított 10 százalékos norma) megnehezítette továbbtanulását. Ez 1887-től volt érvényben, így Trockijnak több esélye nyílt a reáliskolai, mint a gimnáziumi felvételre. A Szt. Pál reáliskolában, amely eredetileg német, lutheránus iskola volt, de szellemén erősen érződött a hivatalos russzifikáció, megismerte a korabeli Oroszországot jellemző alapvető szociális ellentmondásokat. Különösen a matematika, majd később a történelem iránt érzett erős vonzalmat, tanult németül és franciául is. A második évben a francia nyelvtanárral szembeni diáktiltakozás szervezéséért egy évre kizárták az oktatásból.

A „jog" és az „igazságosság" iránti érzékenység elválaszthatatlan első olvasmányaitól is: Puskin és Nyekraszov gyakorolt rá meghatározó hatást. A vallás viszont sohasem okozott neki konfliktusokat. Bár apja kötelezte a Biblia tanulmányozására és hittanórákra is járt, a vallástalan Spencer-családban ért befolyások döntőbbnek bizonyultak, sőt korai ateizmusához hozzájárult azt is, hogy tanítója maga sem nagyon hitt istenben, amint azt önéletrajzában hangsúlyozta.

A soknemzetiségű Odesszában, magában az iskolában is, ha nem is a nyílt, de a rejtett nemzeti gyűlölködés hozzátartozott a mindennapokhoz. Bár apja a korlátozó intézkedések miatt 1881-től nem vásárolhatott több földet, Trockijban mégis az tudatosodott, hogy ő szociális értelemben a privilegizált rétegekhez, s nem az elnyomottakhoz tartozik, ezért is a nemzeti gyűlölködést és megkülönböztetést kezdettől a társadalmi igazságtalanságok egyik megnyilvánulásaként fogta fel, és az előbbieknek nem tulajdonított önálló szerepet.

Trockij számára zsidó származása nem okozott pszichológiai zavarokat, ahogyan Max Eastman fogalmazta: Trockij mentes volt minden „zsidó komplexustól". Nem csupán arról volt szó, hogy gyermekkorától erősebb volt benne a szociális szolidaritás érzése, mint a nemzetiségi indíttatású szolidaritás. Nyilvánvaló, hogy gondolkodása már gyermekkorában elszakadt a kisnemzeti horizonttól; mindenfajta

provincializmussal hamar szakított. Nem küzdött kisebbrendűségi komplexusokkal, mint a „kiválasztott nép" misztikuma sem hatott rá. Lutheránus iskolázottsága — talán nem értelmetlen a Marx-szal való analógia — éppen a zsidó konzervativizmussal való szakítás egyik forrásává vált. E problémakör egyik kutatója a német lutheránus hagyományt az orosz ortodoxiával is szembeállítja, amely iránt Trockij mindig elutasító volt. Trockij egyszerre volt zsidó, orosz és európéer. Saját magát internacionalistának nevezte, ha nemzetisége felől kérdezték. Trockij sohasem volt közömbös a nemzeti kérdéssel szemben, a későbbiekben számos kitűnő cikket. tanulmányt írt ebben a témakörben is. Ugyanakkor sohasem vált közömbössé — egyfajta kompenzációs alapon — a zsidó nép szenvedései iránt, akár az 1903-as kisinyovi pogromokról, akár az 1918—19-es szörnyű ukrajnai mészárlásról legyen szó. Ugyanakkor, mint hadügyi népbiztos nemcsak a véres antiszemita pogromlovagokkal szemben lépett fel keményen, hanem gondosan ügyelt arra is, hogy az antiszemitizmus lehetséges ürügyeit is kiküszöbölje. Ebből a szempontból tanulságos egy polgárháborús epizód.

1919 tavaszán, amikor Kolcsak támadást indított a keleti fronton, a párt legfelső vezetésének foglalkoznia kellett a nacionalizmus különböző megnyilvánulásaival a Vörös Hadseregen belül. Az antiszemitizmus az ellenforradalom kedvelt eszköze volt: a feketeszázas *orosz hagyományokra támaszkodva* az „üsd a zsidókat, mentsd meg Oroszországot!" jelszót röpcédulákon is terjesztették. Ezért erre a problémára is kitért a párt Politikai Irodájának 1919. áprilisi ülésén Trockij, a hadügyi népbiztos jelentése: „... a front melletti Cseka, a front melletti és hátországi végrehajtó bizottságok és a központi szovjet intézmények dolgozóinak nagy százalékát lettek és zsidók alkotják; közvetlenül a fronton ez a százalék nem nagy és emiatt a vörös-katonák között erős soviniszta agitáció folyik, ami némileg visszhangra is talál; Trockij elvtárs szerint szükség van a párterők átcsoportosítására, az összes nemzetiségek dolgozói egyenlőbb szétosztása érdekében."

Épp ilyen határozottan fellépett a 20-as évek közepén a sztálini „ravaszkodás" ellen, amely a „baloldali ellenzékkel" szemben a párton belül próbált — nem is sikertelenül — hangulatot kelteni egy akkor még kivételesnek számító eszközzel: az antiszemitizmussal. Trockij egy Buharinnak írt levelében már 1926-ban felvetette ezt a problémát. Ezt a levelet is megtalálja az olvasó kötetünkben, miként azokat is, amelyeket a 30-as évek első felében írt L. Klinghez; fontos források ezek, mert jól tükrözik Trockijnak a törekvését, hogy egyszerre utasítsa el a zsidó alapon történő elszigetelődést, a zsidó „bezárkózást", egy polgári kiindulópontú cionizmust. és a „rossz"

asszimilációt. E „rossz" utakat kerülve az emancipáció irányába tájékozódott. Tudta, hogy a zsidó kulturális nemzetiségi önkifejeződés szabadsága nélkül csak a cionizmus erősödhet meg, amely inkább a zsidó munkásság szociális-osztályérdekeinek az elleplezését, semmint kikristályosodását segíti. Trockij tudott különbséget tenni az antiszemitizmus különböző történelmi típusai között, tudta, hogy az antiszemitizmus nem „van", hanem „csinálják". Bármennyi fajtája legyen is az antiszemitizmusnak, Trockij egy dologban Leninhez hasonlóan nem kötött kompromisszumot: nem létezik „jó" antiszemitizmus, az antiszemitizmus sohasem igazolható.

Gondolkodásában fokozatosan teret hódított, ahogyan később megfogalmazta, „az általános uralma a rész fölött", a „törvényé a tény fölött", szinte a kezdettől vonzódott a „rendszerek", az elméleti szisztematizálás felé, és idegenkedett az empirizmus minden formájától. Jellemző a korszak forradalmi mozgalmának gyors felívelésére, hogy 15 és 20 éves kora közötti gondolati fejlődésében a korabeli Oroszország szinte minden szellemi áramlatán keresztül jutott el a szociáldemokráciáig, a marxizmusig.

A 7. osztályt már Nyikolájevben végezte, ahol elsőként találkozott radikális forradalmi eszmékkel. Egy cseh kertész, Franc Francevics Svigovszkij, és a körülötte csoportosuló, radikális eszméket valló csoport gyakorolt számottevő hatást Trockijra. De a fiatal Trockij ekkor még inkább a marxizmus ellenfelének tartotta magát és a radikálisabbnak tűnő narodnyik eszmékkel rokonszenvezett. E rövid „narodnyik periódusában" kötött barátságot a Szokolovszkij-testvérekkel — az idősebb társaságában még a drámaírást is kipróbálta —, és ekkoriban ismerkedett meg későbbi feleségével, Alekszandra Lvovna Szokolovszkajával. Engels nevét 1895-ben, 16 éves korában hallotta először, amikor haláláról értesült. Ebben az időben sokat és sokfélét olvasott; megismerkedett Mill logikájával, Lippert kultúra-elméletével, Csernisevszkij esztétikájával, Mignet francia forradalom-történetével.

1897-ben került kapcsolatba a nyikolajevi munkásokkal, akik között a későbbi bolsevik forradalmár, Ivan Andrejevics Muhin játszott vezető szerepet. Trockijnak 18 évesen szerepe volt a nyikolajevi munkásszervezet kiszélesítésében. A kiterjedőben lévő szervezet hamarosan Délorosz Munkásszövetség néven vonult be a történelembe. Hektográf segítségével Nase Delo címmel illegális újságot is kiadtak. Trockij már ekkor számos cikket, proklamációt írt, előadásokat tartott, s 1897-ben ő szövegezte a munkásszövetség alapszabályzatát, amelyen már érződött az erős szociáldemokrata befolyás. Nyikolajevben 250 munkás fizetett tagdíjat, de a szervezet ekkorra már kiterjedt Odesszára is.

Illegális szervező munkája 1898-ban megszakadt, január 28-án letartóztatták. A nyikolajevi börtönből átvitték a herszoniba, majd három hónap múlva az odesszai fogházba, ahol két évet töltött. Ekkor hozták meg az ítéletet, négyéves kelet-szibériai száműzetéséről. Öt hónapig tartották a moszkvai Pereszilnaja börtönben, majd három hónapot töltött az irkutszki börtönben is. A börtönévekben vált marxistává. Marxon kívül ekkor olvasta el többek között Labriola és Lavrov számos írását is, tanulmányozta a szabadkőművesség történetét éppúgy, mint a „gazdasági materializmust". A moszkvai börtönben hallott először Leninről, és ott olvasta el az orosz kapitalizmus fejlődéséről írott könyvét.

1900 őszén érkezett meg száműzetése kijelölt helyére: Uszty-Kutba. Ebben az eldugott faluban komolyan hozzáfogott a főbb Marx-művek tanulmányozásához. Itt, Uszty-Kutban kezdett dolgozni egy irkutszki újság, a Vosztocsnoe obozrenyije számára. Ez legális lap volt, öreg narodnyik száműzöttek tulajdonában. Száműzetésében tapasztalta az öreg narodnyikok és fiatal marxisták közötti szembenállást, s azt, hogy komoly elméleti tevékenységet csak az utóbbiak folytattak. Itt ismerkedett meg Trockij Dzerzsinszkijjel és Urickijjal is. Az utóbbival a későbbiek folyamán is többször dolgozott együtt, kevés jó barátja és híve közül Urickij lett az egyik.

Az első, már világosan marxista ihletésű írásai az említett lapban jelentek meg. Már ekkor kitűnt ragyogó stílusával, nevének híre járt külföldön, hallottak róla az emigráns szociáldemokrata vezetők is. Antid Oto (felütve az olasz szótárt, a szeme elé kerülő első szót választotta álnevéül) néven publikált cikkeket, tanulmányokat szinte minden témakörből. Ezek az írások már jól mutatták erős elméleti hajlamát, literátori-publicisztikai tehetségét. Írt az orosz paraszti életről, az orosz társadalomról, az orosz irodalom klasszikusairól, Leonyid Andrejevről és Gorkijról; ezek mellett az európai irodalom számos kiemelkedő képviselőjéről is volt érdemi mondanivalója, Ibsen, Hauptman vagy Maupassant egyaránt foglalkoztatta. Még Nietzsche szellemi hagyatékáról is közölt érdekes gondolatokat. Trockij Oroszországról alkotott társadalomképének alapjai erre az időre már kiformálódtak, világosan átlátta az orosz társadalomfejlődés szinte minden lényeges ellentmondását. A 20-as évek közepén — ez is jelzi az írások színvonalát — kötetbe gyűjtve kiadta ekkoriban született cikkeit.

Művei 4. kötetében (M—L., 1926) találjuk számos írását a Vosztocsnoe obozrenie-ből. Némelyik cikke egészen aktuálisnak tűnt. Így például Egy régi kérdésről c. írásában a nők. különösképpen az értelmiségi nők helyzetével foglalkozik, ahol mindenekelőtt azzal a nőideállal hadakozik, amely a nőt csak „a konyhában és a hálószobá-

ban" tudja elképzelni. Ez az 1901 februárjában keletkezett írás szinte beleáramlott a több mint 20 évvel később keletkezett cikkei tematikájába: „a mindennapi élet problémáiba". Közben aktívan részt vett az itteni szociáldemokraták szervezkedéseiben. 1902 nyarán került kezébe az Iszkra néhány példánya és Lenin Mi a teendő?-je. Már ekkor, 23 éves korában nyilvánvaló volt, hogy „kinőtte" a forradalmi szervezkedés helyi kereteit. Felesége segítségével még ebben az évben megszökött száműzetéséből. A megértő asszony, akivel Trockij száműzetése előtt házasodott össze, két lányával Szibériában maradt. A későbbi időben Szokolovszkajával ritkán találkozott, de barátságuk és eszmei közösségük megmaradt.

Átutazóban Bécsben, Londonban, Párizsban, Budapesten . . .

A szökéséhez szükséges hamis útlevelet egyik börtönőrének nevét kölcsönözve, Trockij névre állíttatta ki; e név ezután egész életén át elkísérte, s így vonult be a történelembe. Szökésének első állomása Szamara volt, ahol az Iszkra oroszországi stábja működött, Krzsizsanovszkij, a később ismertté vált szovjet gazdasági vezető irányítása alatt. Ő adta Trockijnak a Pero (Toll) álnevet is, ami a fiatal Trockij komoly reputációjának elismerése volt. A szamaraiak megbízásából az iszkrás forradalmárokkal való kapcsolatteremtés céljából elutazott Harkovba, Poltavába és Kijevbe.

Végül Lenin inspirációjára külföldre szökött. Kalandos úton megérkezett Bécsbe, ahol útjának folytatásához Viktor Adlertől kért támogatást, akinek fiával, Fritz Adlerral is megismerkedett. Az osztrák szociáldemokrata vezető segítségével jutott el első úticéljához, Zürichbe, Akszelrodhoz. Majd 1902 őszén Párizson keresztül megérkezett Londonba, ahol azonnal találkozott Leninnel. Londonban Zaszulicscsal és Martovval lakott egy házban, de legnagyobb hatással mégis Lenin volt rá. Gyakran küldték a 23 éves fiatalembert előadásokra Brüsszelbe, Liege-be és Párizsba, ahol hosszabb időt töltött. Itt ismerkedett meg második feleségével, Natalja Szedovával, aki haláláig élettársa és elvtársa maradt.

Hogy Trockijt mennyire komolyan vették, azt jól érzékelteti az a tény, hogy 1903 márciusában Lenin, felismerve Trockij nem mindennapi tehetségét, hetedik tagként Plehanov, Zaszulics, Akszelrod, Martov, Potreszov és önmaga mellé kooptálni akarta az Iszkra szerkesztőségébe. Plehanov ellenezte, nagyon nem szívlelte a „piperkőc ti-

tánt". Lenin megjegyezte: „kétségtelenül rendkívüli képességű ember, meggyőződéses, energikus, aki még sokra viszi". Krupszkaja későbbi visszaemlékezései is alátámasztják, hogy Lenin ezt mennyire komolyan gondolta s e megjegyzését nem tekinthetjük taktikai jellegűnek. „Trockij megfogalmazásainak határozottsága tetszett, az, hogy rögtön meg tudta ragadni az ellentmondások leglényegét".

Trockij viszont már az OSZDMP II. kongresszusára való előkészületek idején sem rokonszenvezett Lenin szervezeti elveivel, aki az Iszkrá-t nagyon is gyakorlati megfontolásból nem akarta az illegális oroszországi KB ellenőrzése alá helyezni, hiszen annak politikai és elméleti színvonala messze elmaradt az emigráns vezetőké mögött. A konfliktus teljes nagyságában a Brüsszelben megnyílt kongresszuson került felszínre, ahová Trockij Lenin orvos öccsével, Dmitrij Uljanovval érkezett.

Trockij azonban nagy csalódást okozott a kongresszuson. Kiderült ugyanis, hogy éppen Lenin Mi a teendő? c. programadó művének lényegét hagyta figyelmen kívül, amennyiben elutasította a hivatásos forradalmárokból és munkásvezetőkből álló „élcsapatpárt" koncepcióját és gyakorlatát. Trockij a mensevikekhez csatlakozott. Ráadásul Lenint többször durván támadta, amiben későbbi „hirtelen fordulatainak", sajátos politikai impresszionizmusának egyik első megnyilvánulását is láthatjuk.

Bár a bolsevikok és mensevikek közötti szakadás minden előzetes „terv" nélkül történt, az időközben Londonba áttelepült kongresszuson, Trockij, aki a szibériai szociáldemokrata szövetségtől kapta mandátumát, habozás nélkül a mensevikek mellé állt. Igaz, 1904 decemberében már szakított a mensevikekkel. 1905-ben nem értett egyet az orosz forradalomra vonatkozó elgondolásaikkal, elsősorban azzal, hogy közülük sokan az orosz forradalmat a nyugati polgári forradalmak sémája alapján közelítették meg. Bár Trockij „frakción kívülinek" nyilvánította magát, s e pozícióját egészen 1917-ig nem adta fel, 1904-ben Zürichben kiadott egy terjedelmes brosúrát — Politikai feladataink címmel, s ebben éles bírálat tárgyává tette a leninista szervezeti elveket. A bírálat arról tanúskodik, hogy Trockij az európai szociáldemokrata pártok szervezeti struktúrájának oroszországi alkalmazhatóságát fogadta el, s nem értette meg, hogy a forradalmi orientáció a sajátos orosz viszonyok között más típusú, centralizált és a szigorú konspiráció alapján álló forradalmi párt létrehozását teszi szükségessé. Más kérdés, hogy jól érzékelte az ilyen irányú fejlődés lehetséges torzulását.

Az év végén Münchenben tartózkodott és megismerkedett Parvuszszal, az akkor baloldali német szociáldemokratával, aki bizonyos hatással volt Trockij permanens forradalom koncepciójára, amely mint

elméleti és politikai botránykő vált ismeretessé a 20-as évek második felétől.

Trockij 1905 elején Genfben Parvus előszavával adta ki Január kilenc előtt című híres brosúráját. Ebben kimutatta az orosz liberális burzsoázia és demokrácia politikai életképtelenségét. 1905. január 9-éről, a „véres vasárnapról" ez volt az értékelése: „A valódi monarchia elpusztította a monarchia eszméjét. Ma a demokratikus köztársaság az egyetlen jelszó, amellyel a tömegekhez fordulhatunk."

Ekkor még nem vetette fel a „munkáskormány" közvetlen követelését, amellyel Parvus a brosúra előszavában kirukkolt. A forradalmi események közvetlen hatására 1905—06 folyamán dolgozta ki koncepcióját a permanens forradalomról, amelyet összegezve 1907-ben Tanulságok és perspektívák, Az orosz forradalom perspektívája, A párt védelmében és a Forradalmunk című könyveiben tett közzé. Trockij itt már szót ejt a burzsoá demokratikus forradalom és szocialista forradalom oroszországi szerves összefonódásáról, megállapítása azonban — számos lényegi felismerés mellett — nem tartalmazták azokat a konkrét jelszavakat és összekötő láncszemeket, amelyek az elméleti és politikai elemzéseket és perspektívákat a forradalmi mozgalom mindennapi politikai gyakorlatával, azok különböző alternatíváival összekapcsolhatták volna.

1905 Trockijt a nemzetközi forradalmi mozgalom ismert alakjává tette, hiszen a 26 éves fiatalember októberben a pétervári munkásmegmozdulások vezetője lett. A forradalom híre 1905 januárjában Genfben érte. Útja Münchenbe vezetett, onnan Szedovával Bécsbe utazott, majd februárban Kijevbe érkezett. Az októberi nagy sztrájkok idején már Pétervárott találjuk. Itt üzembe helyezte a KB illegális nyomdáját, és maga is tollat fogott, már akkor hangsúlyozva, hogy a nyugati forradalmi mozgalom kedvező fejlődése esetén a forradalom kifejlett szocialista forradalommá alakulhat. Parvusszal létrehozta a Russzkaja gazetá-t, amely százezer példányos harci tömeglappá vált, de közreműködött a mensevik Nacsalo-ban is, amellyel pénzhiány miatt fuzionáltak. Tevékeny vezető szerepet vállalt az októberben megalakult Pétervári Szovjetben, s amikor Hrusztaljov-Noszart, a fiatal ügyvédet, a forradalom egy véletlenszerű figuráját letartóztatták, Trockijt választották a Szovjet Végrehajtó Bizottságának elnökévé. A Szovjetben Janovszkij néven, a Nacsalo-ban Trockij név alatt szerepelt. A Szovjet tagjait 1905. december 3-án a Szabadgazdasági Társaság épületében, 52 napos tevékenység után letartóztatták. Trockij a Kreszti börtön után átkerült a Péter-Pál erődbe, majd az előzetes letartóztatottak házába, végül a per és az ítélet után a Pereszilnaja börtönbe. A tárgyalás egy hónapig tartott, s hordereje, méretei, a vádlottak száma szerint a kor legnagyobb politikai perei közé tartozott. Miatt Trockij

börtönben ült és a forradalom elméleti és történeti feldolgozásán munkálkodott, felesége várandós volt. Még nem indult el számüzetésének helyére, Obdolszkba, amikor megszületett Lev nevű fia. 1907 februárjában indították útnak Trockijt a távoli szibériai településre, ahová — téli cipőjének magas sarkába rejtve — nem felejtette el magával vinni pénzét és útleveleit. Végcéljához meg sem érkezett: Berjozovóban egy kórházban húzta meg magát, majd hat nap múlva, rendkívül kalandos úton, amelyről külön is megemlékezett, egy zürjén paraszt segítségével rénszarvasszánon megszökött. A havas pusztán hosszú napokig tartó izgalmas utazás után megérkezett az Uralba. Ott sarkkutatónak adta ki magát és a tizennegyedik napon, barátainak legnagyobb meglepetésére, megérkezett Pétervárra. Ezután három hónapot családjával együtt Finnországban töltött. Megírta szökésének történetét, találkozott Martovval és Leninnel. Nyáron Svédországon keresztül megérkezett Londonba, ahol aktívan részt vett a párt V. kongresszusának munkájában; ekkor továbbra is frakción kívüliként határozta meg magát és néhány követőjét. Itt találkozott először Sztálinnal, és az Andrejevával együtt Londonban tartózkodó Gorkijjal, s ekkor került közeli kapcsolatba Rosa Luxemburggal is, akinek az orosz forradalomról kialakított elképzelései egyébként nem estek messze az övétől.

A korábban ismertetett nézeteltérések ellenére, 1907-ben számos lényeges *taktikai* kérdésben a bolsevikokkal tartott. Kategorikusan elutasított a burzsoáziával kötendő bármilyen szövetséget, és a parasztsággal való szövetség, az ún. baloldali blokk lenini irányvonalához csatlakozott, fenntartva azt a helyes — Plehanovtól eredő — meggyőződését, hogy Oroszországban a forradalom éppen az orosz történelmi fejlődés sajátszerűségeinek következményeként, csak munkásforradalomként győzhet, vagy nem győz egyáltalán.

E kongresszus legfontosabb mozzanata az volt, hogy Lenin és hívei, valamint Trockij és Rosa Luxemburg az első orosz forradalomban a polgári forradalom radikálisan új típusát ismerték fel. Ez módszertanilag szembeállította őket a mensevik érveléssel, amely a „klasszikus" polgári forradalom sémáján nyugodott. Ebből fakadt az is, hogy a mensevikek politikai orientációjában a parlamenti harcra esett a hangsúly, mintha Oroszországban a Duma csaknem olyan lehetőségekkel rendelkeznék, mint a parlament az európai demokráciában. Ebben az összefüggésben mondta Trockij, hogy a mensevikek, a „forradalom propagandájában" látva a párt fő feladatát, „a történelem fölötti inspekció szerepére" szorítkoznak. Lenin, Trockij és Luxemburg esetében a döntő „láncszem" a forradalom tudatos „teremtésének", „csinálásának", az „aktív-gyakorlati mozzanat" jelentőségének felismerése és realizálási kísérlete volt. Az itt megnyilvánuló azonosság

kifejeződéseként mindhárman elvetették a szocialista forradalom „organikus érlelődésének" evolucionista felfogását, és tulajdonképpen ennek részeként utasították el az orosz forradalom „klasszikus" polgári forradalomként való értelmezését. Az elutasítás módja azonban már különbözött egymástól. Valóságos ellentmondásaik elsősorban az „elméleti" és a „gyakorlati" mozzanat összekapcsolásának eltérő módjában, a kettő közötti átmenet eltérő megközelítésében ragadhatók meg.

Trockij a kongresszus után, októberben Bécsben telepedett le, ahonnan gyakran átutazott Berlinbe. Jó kapcsolatokat tartott fenn a német szociáldemokrácia balszárnyával (pl. Liebknechttel), de bírálta a jobboldali-konzervatív irányzat tevékenységét. Közreműködött a német párt központi orgánumában és elméleti kiadványaiban, már 1907-ben megismerkedett az ausztromarxizmus képviselőivel. Hilferdinggel még 1907 nyarán kötött ismeretséget Kautsky házában, akivel különben annak forradalmi periódusában sem rokonszenvezett. Míg Kautskyval Parvus ismertette meg, Mehringgel és más szociáldemokrata vezetőkkel már mint ismert forradalmár, maga teremtett kapcsolatot Berlinben. Az ausztromarxistákkal azután 1909 körül megromlott a kapcsolata, mert bírálta a nemzeti kérdésben kialakított álláspontjukat. A német pártban ugyanakkor Luxemburg irányvonalát támogatta, aki már 1907 után szembeszállt Kautsky beállítódásával, noha a vita csak 1910-ben került felszínre.

1907 és 1917 között Trockij nem állt elő nagyobb szabású teoretikus munkával, mégis megítélhető, hogy elméleti fejlődésének ebben a szakaszában már erősen eltávolodott a nyugat-európai szociáldemokrácia elméleti alapállásától. Számára ugyanis a forradalom nem távoli és homályos célként jelent meg, amely csupán arra szolgál, hogy a marxista forradalmi tradícióval való kapcsolatot igazolja. Ellenkezőleg, Trockijt a forradalomra való állandó gyakorlati készenlét jellemezte, ez volt törekvéseinek központi eleme. Ez a vonása közvetlenül Leninnel rokonította. Mindenekelőtt Trockij számára a politika inkább a látványos tömegakciókkal azonosult, és ezek mellett háttérbe szorult a lenini értelemben vett kitartó rendszeresség, a részletek iránti érzék és elmélyültség. Ekkorra az is kitűnt, hogy Trockij számára a politikai gyakorlattal közvetlenül nem összefüggő elméleti, filozófiai kérdések nem játszanak különösebben fontos szerepet. Így pl. akkor még nem érdeklődött a „szakfilozófiai" problémák, megfontolások iránt; inkább a történettudomány állt közel hozzá, s jóllehet történészként autodidakta volt, későbbi írásai erős tehetségről árulkodnak e téren is.

Ebben az időszakban elsősorban a napi harcok és problémáik foglalkoztatták a hazai és a nemzetközi mozgalomban is, de természetesen az oroszországi fejlemények álltak figyelmének középpontjában.

1908-tól A. A. Jofféval, a később ismertté vált szovjet diplomatával Pravda címmel kiválóan szerkesztett és népszerű munkásújságot adott ki, amely „frakciónkívülisége" miatt sok borsot tört a bolsevikok orra alá. A havonta egy-két számot produkáló szerkesztői, kiadói és terjesztői munkában segédkezett egy Szkobelev nevű diák is, aki később a Kerenszkij-kormány munkaügyi minisztere lett; a lap titkára Viktor Knopp volt, aki a 20-as évek második felében a Szovjetunió svédországi követségén teljesített diplomáciai szolgálatot. Joffe volt a legbalszerencsésebb, mert egyik illegális útján Odesszában letartóztatták és száműzték: ezzel Trockij legjobb munkatársát veszítette el. Trockij 1909-ben németül publikálta az orosz forradalomról írott könyvét, amely majd csak 1922-ben jelent meg oroszul.

Trockij, vallószínűleg 1908-ban vagy 1909-ben egyik útja során átutazott Budapesten is, s néhány napot vagy hetet itt töltött. Erről Buchinger Manó visszaemlékezése tájékoztat bennünket. Érdemes kissé hosszabban idézni írásából, mert fényt vet arra, hogy ebben az időben milyen benyomásokat hagyott maga után Trockij a magyar szociáldemokrácia egyik prominens alakjának emlékezetében:

„1910 körül egy őszi napon — közelebbi dátumot most már nem tudnék mondani — kopogás hallatszott az irodám ajtaján. Csakhamar a következő szavakkal nyitott be hozzám egy férfi:

'Guten Tag, ich bin Trotzky!' — Jó napot, Trotzky vagyok!...

Trotzkyról én addig csak annyit tudtam, hogy a Neue Zeit című német folyóiratba nagyon radikális hangú cikkeket ír: 1905 című könyvét is olvastam már. Azt is tudtam, hogy emigrációs vándorlásai közepette Bécsben élt, sőt hallottam, hogy egy nemzetközi összejövetelen Adler Viktor Trotzky radikalizmusára célozva egy adomát mondott el.

Körülbelül így:

„Úgy látszik, az utóbbi időben politikai felügyelet alá kerültem..." „Hogyan?" — kérdezték a hallgatók csodálkozva. — „Hát úgy, hogy Trotzky most Bécsbe tette át a székhelyét és ellenőrzi, hogy elég forradalmi szellemben dolgozom-e..."

Trotzky — akit életemben csak ezen egyetlen alkalommal láttam — rendkívül temperamentumos, élénk gesztussal beszélő ember volt. Egyszerű, négyszemközti társalgási modora is olyan színes szavú volt, mint amilyen az írott stílusa. Nagyon élvezetes. A beszélgetés azon emlékezetes találkozáskor eltartott vagy egy-két órát. A beszélgetés témája természetesen főként orosz, de általános európai kérdésekre is kiterjedt. Azonban, ami számomra felejthetetlen maradt, az mégsem az orosz témára vonatkozott, vagy helyesebben nemcsak Oroszországra volt jellemző, hanem — Magyarországra is. A következő volt az eset:

Trotzky magyar dolgok iránt érdeklődött és én többek között elmondtam, hogy éppen abban az időben — gróf Andrássy Gyula belügyminisztersége alatt — egy nagyon reakciós intézkedéssel még tovább rontottak az egyesülési jognak amúgy is már elég reakciós rendszerén. Ugyanis akkoriban valamennyi szakszervezet alapszabályán hivatalból kényszermódosítást vittek végbe és ennek a módosításnak az alapján a hatóságok még erősebb beleszólást gyakorolhattak a munkásság egyesületi életébe, mint azelőtt. — Alighogy ezt Trotzky-nak részletesebben elmagyaráztam, élénkebben felfigyelt, egy-két kérdést intézett hozzám, majd hirtelen a homlokára csapott és hangosan, lármásan megállapította:

„Nos, hát akkor már tudom, hogy honnét szerezte a mintát legutóbbi reakciós intézkedéséhez — a cári belügyi kormányzat..."

Elképzelhető, hogy Trotzkynak ezen érdekes és jellemző kijelentése után rajtam volt a meglepetés sora...

Trotzky csak éppen átutazóban járt Budapesten, de annyi időnk még volt, hogy elvihettem őt egy rendesebb étteremben. Igyekeztem a magyar konyha és a magyar vendégszeretet hírnevét öregbíteni és amennyire emlékszem, ez az igyekezetem sikerrel is járt. Vendégem nagyon alaposan nekilátott az evésnek. Ami keserűség benne a magyar politikai reakció miatt felgyülemlett, azt — mint nagy örömömre megállapíthattam — legalább a jó és bőséges ebéd ideje alatt elfelejtette. Az ebédtől egyenesen a vasúthoz kísértem Trotzkyt és — többé nem is láttam soha.

Röviddel a háború kitörése után egy füzet került a kezembe, Trotzky volt a szerzője. Az első három mondatban erős és gúnyos támadás volt a magyar párt német nyelvű lapja, a „Volksstimme" ellen. A „Volksstimme", Trotzky szerint, a háború kérdésében nem tanúsított olyan magatartást, amilyen szükséges lett volna. A cikket — amint megállapítottuk — néhai Rothenstein elvtárs írta. Ő volt ugyanis a lap vezércikkírója és szerkesztője is. Engem csak annyiban érintett a dolog, mert én jegyeztem a „Volksstimmé"-t mint felelős szerkesztő. A cikk, amelyet Trotzky kipécézett, nem is volt olyan nagyon rossz. Igaz, nem volt olyan paprikás, mint amilyen Trotzky szellemi főztje szokott lenni.

Írhattam volna ugyan Trotzkynak, hogy illik-e így megtámadni engem, akivel Budapesten olyan szépen összebarátkozott?! De hát világháború volt és nemigen tudtam Trotzky akkori pontos lakcímét, — nyilván ő maga sem tudta volna megmondani, hogy hol van a „rendes lakóhelye"... Időről időre olvastam, hogy most innen vagy onnan utasították ki, majd más és más országokból kellett menekülnie... A háború végén azonban Trotzky egyelőre olyan lakóhelyet választott magának, amely elég ismert volt milliók és milliók számára..."

Trockij 1911-ben részt vett a jénai nemzetközi szociáldemokrata kongresszuson, amely szeptemberben a Sztolipin-gyilkossággal egyidőben ülésezett. Pravdá-jában továbbra is propagálta a forradalom időszakában kialakult nézeteit és szervezeti elképzeléseit, sőt, 1912 augusztusában, amikor már tapasztalható volt a forradalmi fellendülés néhány jele, konferencia összehívására tett kísérletet, amelyre az „összes áramlatok" meghívót kaptak. Végül Bécsben ült össze a tanácskozás, a bolsevikok távollétében, s a hangadók a Plehanov által is elítélt likvidátorok voltak. Ez volt az ún. „augusztusi blokk" létrehozására tett sikertelen kísérlete.

A Trockij szervezte bécsi „augusztusi konferencia", amelyre a szociáldemokraták „minden áramlatát" meghívta — tizennyolc egészen különböző felfogású ember találkozója — lényegében egységes koncepció kidolgozására képtelen összejövetelnek bizonyult. Trockij már 1910 januárjában, a KB plénumán fellépett az „egységes párt" megteremtésének elgondolásával, ami formailag nem nagyon különbözött sem a bolsevikok, sem a mensevikek törekvéseitől. A kérdés csupán az volt, hogy ki és milyen programmal egyesítse a pártot. A plénumon Trockij elfogadta az otzovisták és likvidátorok bolsevik bírálatát, sőt, lapjának a Pravdá-nak nyújtott anyagi segítség kérdését is felvetette. A plénum után azonban kiderült, hogy a lapot nem hajlandó a KB ellenőrzése alá vetni, sőt, önálló „pártegyesítési" kísérletekbe fogott, ami elvtelen kompromisszumokra szorította; a párt jobb- és baloldali frakcióit (a likvidátorokat és vperjodistákat) is bevonta terveibe, publikált folyóirataikban. Az eleve kudarcra ítélt kísérlete mind a mensevik, mind a bolsevik táborban népszerűtlenné tette. Végül sajátos helyzetbe sodorta „vezéri ambícióinak" sérelme, arra való képtelensége, hogy alávesse magát a párt szervezett centrumának. Mialatt állandóan a tömegpárt és tömegkapcsolatok szükségességéről beszélt, a szociáldemokrácián belül elszigetelődött; soha sem állt mögötte — „eltekintve néhány munkatársától — komolyabb politikai csoportosulás. Az „augusztusi blokk" mindezt világossá tette, jóllehet Trockij csak 1914-ben kezdte meg fokozatosan feladni „frakción kívüli" frakciósságát. Az augusztusi kísérlet kártékony voltát súlyosbította az a tény, hogy a bolsevikok 1912 januári prágai összoroszországi konferenciájával próbált Trockij konkurálni. A prágai konferencia vetette meg véglegesen a bolsevik párt szervezeti kereteit, és szakított a régi illegális szervezetet alábecsülő és a legális párt lehetőségének illúzióját kergető ún. likvidátor-mensevik szárnnyal, és Lenin vezetésével önálló Központi Bizottságot választott. A bolsevik párt — maga Lenin is — az „augusztusi blokkban" egy „ellenpárt" létrehozásának kísérletét látta, amely szervezeti menedéket nyújthatott volna a szociáldemokrácia más irányzatainak. Lenin ebben az időben szá-

mos cikkben bírálta „a pártütő Trockijt", akivel még csak vitatkozni sem lehet, mert „nincsenek politikai nézetei". Később, már a 20-as évek „antitrockista kampánya" idején hozták nyilvánosságra Trockijnak egy 1913-ban Csheidzéhez írott levelét, amelyben Lenint „az orosz munkásosztály legelmaradottabb tradíciójának kihasználásával" vádolta.

Még a háború idején, az ún. kerületköziek petrográdi csoportjában is sokan tartottak attól, hogy a bolsevikok és mensevikek között álló szervezetüket Trockij „centrista" platform alapján próbálja az áramlatok „megbékítésének" eszközévé tenni.

1917 után általában önkritikusan viszonyult ehhez a korszakához, mert — mint írta — „a belső pártfejlődés kérdéseit illetően egy sajátos szociális-forradalmi fatalizmusban voltam vétkes"; másutt megjegyezte, hogy a szervezeti kérdés terén kialakított egész irányvonala azon a tévedésen alapult, hogy „túlbecsülte a mensevizmus forradalmi lehetőségeit".

1912 szeptemberétől a Kijevszkaja Miszl c. liberális-demokratikus lap hadituđósítói megbízatását fogadta el, hogy anyagi helyzetét stabilizálja. Bejárta a Balkán-háborúk frontjait, számos lelepiező írása jelent meg a háború valódi, imperialista jellegéről, nacionalista szélsőségeiről.

Romániai utazásai során mélyült el barátsága a már saját korában is híressé vált internacionalista forradalmárral, Hrisztian Rakovszkijjal, akit 1903-tól ismert. A barátság végigkísérte szinte egész életüket. Talán Rakovszkij volt az egyetlen, akivel Trockij tegeződött.

Éppen a világháborút megelőző évben Bécsben született második fia, Szergej Szedov. A háború kitörésekor viszont internacionalista és háborúellenes tevékenysége miatt azonnal távozni kényszerült. Az első hónapokat Zürichben töltötte, ahol kiadta később híressé vált, A háború és az Internacionálé című brosúráját. A könyvet illegálisan Németországba is eljuttatták, s ezért egy német bíróság távollétében néhány hónapi börtönre ítélte. A Kijevszkaja Miszl tudósítójaként 1914 novemberében Franciaországba utazott és két évet töltött ott. Szoros kapcsolatba lépett a francia szocialisták baloldali szárnyával és a szindikalistákkal, velük együtt utazott 1915 augusztusában a zimmerwaldi nemzetközi szociáldemokrata konferenciára. Itt egyfajta centrista felfogás volt jellemző rá, amennyiben nem fogadta el „a háború polgárháborúvá alakításának" lenini tézisét, de ugyanekkor következetesen internacionalista volt.

Korábban Martovval megalapította a Golosz, illetve a Nase Szlovo című internacionalista orgánumot, amely a szociálpatriotizmus elméleti és politikai bírálatát nyújtotta. A lap jelentőségét és befolyását mutatja, hogy olyan szerzők tartoztak a lap gárdájához, mint Luna-

csarszkij, Majszkij, Kollontaj, Lozovszkij, Antonov-Ovszejenko, Manuilszkij, Rjazanov, Pokrovszkij, Szokolnyikov. A zimmerwaldi periódusban már igen közel állt a bolsevikokhoz a háború és a forradalmi megoldás kérdéseinek megítélében, bár a szociálpatrióta-honvédő mensevikekkel való teljes szervezeti szakításig ekkor még nem jutott el. Függetlenül ettől, a háború egész időszakában kérlelhetetlen ideológiai harcot folytatott az orosz és nemzetközi szociáldemokrácia centrista és jobboldali áramlataival; Kautsky és Plehanov elleni pamfletjei, vitairatai a bolsevikok körében is népszerűségnek örvendtek. A zimmerwaldi konferencián (szeptember 5—8) Trockij — egyébként ő fogalmazta a közös kiáltvány kompromisszumos szövegét — a baloldal, a bolsevikok mellett szavazott, de még nem fogadta el a „háború polgárháborúvá alakításának" lenini tételét.

1916 szeptemberében azonban a Nase Szlovó-t betiltották, Trockijt pedig kiutasították Franciaországból, amiben az Ohrana nyomásának is komoly szerepe lehetett. Rövid spanyolországi tartózkodás — pontosabban letartóztatás — után Trockij áthajózott Amerikába. 1917 január elején családjával partra szállt New Yorkban, miután az európai demokráciák egyike sem adott számára beutazási lehetőséget.

A Trockij-családot az Amerikában élő orosz forradalmi emigrációból elsőként Buharin látogatta meg, akivel nagyon jó viszonyba került a Novij Mir c. folyóiratban való tevékenységük során. Trockij Volodarszkijjal és Csudnovszkijjal is elvtársi együttműködést alakított ki. Írásaiban nem hagyott fel a háborúellenes propagandával, az összeomlott Internacionálé helyén szervezendő új internacionálé megteremtésének gondolatával; a háború végső megoldását Oroszországban az újabb orosz munkásforradalom perspektívájával kötötte össze. Már ekkor felvetette azt a problémát, hogy a nyugati kapitalista civilizáció gazdasági súlypontjának Amerikába való áthelyeződése milyen következményekkel járhat a világfejlődés számára. Trockij rövid amerikai tartózkodása során a helyi szocialista mozgalommal is szoros kapcsolatba került, siettette a baloldal kikristályosodásának folyamatát. Számos írása az amerikai sajtóban is megjelent.

A februári forradalom hírére egy norvég társaság hajóján azonnal elhagyta Amerikát, de Halifax kanadai kikötőben az angol katonai hatóságok családjával együtt letartóztatták és egy hadifogoly-táborba internálták, mint „a szövetségesek számára veszélyes agitátort". Egy hónapi itt-tartózkodás után, a Pétervári Szovjet nyomására az Ideiglenes Kormány külügyminisztere, az ismert történész-professzor, Miljukov (egyébként a „trockizmus" kifejezés „megteremtője") interveniált a brit—kanadai hatóságoknál, s ennek hatására szabadon engedték és kitoloncolták Kanadából. Április 29-én visszaindult a forradalmi Oroszországba.

Az októberi napokban „nem volt nála jobb bolsevik”

A finn határon, Beloosztokban népes küldöttség várta Trockijt, a világszerte ismert internacionalista forradalmárt. Az ünneplő tömeg élén ott voltak az egyesült internacionalisták képviselői, amelyek szervezetébe hazatérte után belépett, de jelen voltak a bolsevik vezetés küldöttei is. Újra találkozott régi barátjával, Urickijjal. Május elején érkezett Petrográdba, ahol a mensevik-eszer többségű szovjet, amelynek 1905-ben elnöke volt, tanácskozási joggal kooptálta.

Petrográdi „letelepedése” során ismerkedett meg a balti flotta matrózával, Markinnal, aki egyszerre „titkára” és „szárnysegédje”, családjának barátja lett. Markin a polgárháború idején, a Káma menti csatában esett el.

Május—júniusban — bár ekkor még formálisan nem volt tagja a bolsevik pártnak, hanem az ún. „kerületközieknek” forradalmi internacionalista csoportja vezető egyéniségének számított — Lenin áprilisi téziseinek alapján állt, és a „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszó, a proletárforradalom napirendre tűzésének jegyében folytatta forradalmi agitációs tevékenységét. A nagy munkástüntetések, a „júliusi napok” után, amikor a bolsevikok újra illegalitásba kényszerültek, Trockijt is letartóztatták az Ideiglenes Kormány hatóságai, bár éppen Trockij szabadította ki Csernovot, a kormány földművelési miniszterét a tüntetők kezei közül.

A júliusi nagy tüntetések után Raszkolnyikovval, Szemaskóval és másokkal együtt hazaárulás és fegyveres felkelés szervezése vádjával augusztus 5-én tartóztatták le Trockijt, s a többi bolsevik letartóztatotthoz hasonlóan magánzárkában helyezték el. Ekkor már börtönben volt Kamenyev, Lunacsarszkij és F. F. Raszkolnyikov, az októberi felkelés egyik jövendő katonai vezetője, a Vörös Flotta alapítója is. A „liberális” viszonyoknak köszönhetően, Raszkolnyikovnak a börtönben alkalma nyílt találkozni Trockijjal, akit egyébként nagyon tisztelt és sokra becsült. Raszkolnyikov úgy emlékezett vissza a forradalomról írott híres memoárjában, hogy Trockij letartóztatása ellenére is igen optimistán ítélte meg a helyzetet. Úgy látta, hogy az Ideiglenes Kormány represszió nem demoralizálták a munkás- és katonatömegeket, sőt — vélekedett — a proletariátus legforradalmibb elemei a munkásság felfegyverzésére törekszenek. Raszkolnyikov leírja, hogy Trockij nagyon zárkózottan élt, „senkit nem engedett önmagához és szellemi világához az ismert távolságnál közelebb”. Elutasította az Antonov-Ovszejenko által kezdeményezett éhségsztrájkban való részvé-

telt is; láthatóan nem is próbált hosszabb börtönéletre berendezkedni.

Az ellenforradalmi veszély növekedésének hatására Trockijt hamarosan szabadon engedték, és — akárcsak tíz évvel korábban — a gyorsan bolsevizálódó Petrográdi Szovjet elnökévé választották. Tekintélyét a bolsevikok és a kerületköziek soraiban tovább erősítette a júliusi napokban tanúsított állhatatos forradalmisága. A bolsevik párt VI. kongresszusán, 1917 augusztus elsején — amikor már napirendre került a fegyveres felkelés alternatívája — Trockij a „kerületközi-ekkel" együtt belépett a bolsevik pártba; gyakorlatilag meggyőződött ugyanis arról, hogy a bolsevik szervezetiségen kívül nincs más politikai erő, amely Oroszországban képes lenne átvenni a hatalmat. Egyre inkább felismerte Leninben az orosz forradalom teoretikusát, stratégiáját, vitathatatlan vezetőjét. A kongresszus Trockijt — mintegy elismerve korábbi tevékenységének érdemeit — a Központi Bizottság tagjai közé választotta; (a volt „kerületköziek" közül KB-tag lett még Urickij, póttag pedig Joffe).

Trockij politikai és katonai szervezőként egyaránt kiemelkedő szerepet játszott a fegyveres felkelés előkészítésében. Lenin mellett ténylegesen ő irányította és koordinálta a felkelés gyakorlati vezető szervének, a Szovjet 29 tagú Forradalmi Katonai Bizottságának tevékenységét. Résztvett a Központi Bizottság október 10-i és 16-i nevezetes ülésein, a felkelés mellett szavazott, és tagja lett a hatalomátvétel politikai irányítására létrehozott 7 tagú ad hoc Politikai Bizottságnak. Ugyanakkor Lenin nem értett egyet Trockijnak azzal a javaslatával, hogy a hatalom átvételét a II. Szovjetkongresszusra időzítsék. Lenin e „formalitást" a fegyveres felkelés kockáztatásaként értékelte, végül azonban a dolognak nem volt igazi jelentősége, mert a két esemény végül is csaknem egybeesett. A nagy forradalmi áradatban kitűnően megtalálta helyét; a hazai és a nemzetközi közvélemény szemében ekkoriban már Lenin után a forradalom második legtekintélyesebb vezetője, igazi *néptribun*, aki — mint Lunacsarszkij is leírta visszaemlékezéseiben — korának talán legnagyobb szónoka volt; „irodalmi a szónoklásban — szónoki az irodalomban". „Fölényessége" és „hiúsága" — e jelzők gyakran felbukkannak a róla szóló irodalomban — a mindennapok kicsinyes mércéjével nem mérhető vezető tulajdonságai voltak. A forradalom és a párt vezetőit szinte mindenben önmagához viszonyította, s aki e mércének nem felelt meg, azt „arisztokratikus értelmiségi" stílusával, hivalkodó modorával elidegenítette önmagától, számos ellenséget szerezve így forradalmár-társai körében is. Vezéri hajlamai, széles körű elméleti és intellektuális érdeklődése, nemzetközi látóköre alkalmassá tették arra, hogy kiemelkedő szerepet töltsön be a forradalom és a polgárháború döntő harcaiban. Az októberi napokban „nem volt nála jobb bolsevik" — jegyezte meg elismerően Lenin a forradalom győzelme után.

Az októberi fordulat után megalakult első szovjet kormányban a külügyi népbiztos tisztét töltötte be. E funkció azért is tűnt megfelelőnek számára, mert így többet foglalkozhatott a párt ügyeivel. E minőségében elsősorban a breszti béketárgyalásokon játszott szerepe révén vált ismertté. A szovjet delegáció vezetőjeként az elhúzódó tárgyalások során kiválóan alkalmazta a háború folytatására képtelen Szovjet-Oroszország számára egyedül lehetséges taktikát, az időhúzást; mindent elrontott azonban azzal, hogy végül február 11-én visszautasította a béke aláírását. Álláspontját jól kifejezte a „sem béke, sem háború", aforisztikus tézise, amellyel egyszerre akarta kifejezésre juttatni a háborúskodásra egyelőre alkalmatlan Köztársaság leszerelési szándékát és a német imperializmussal való kompromisszum forradalmi elutasítását, amely gesztussal a német forradalom iránti internacionalista elkötelezettségét fejezte ki. A béke lenini követelése és a forradalmi háború buharini, „baloldali" kommunista elképzelése között egy harmadik lehetőséget próbált érvényre juttatni. A béke aláírása és ratifikálása között eltelt két hétnyi időben a volt szövetségesekkel tárgyalt az Antant által Oroszországnak nyújtandó katonai segélyről. Ezt az akcióját is sok bírálat érte a későbbiekben. Végül, 1918 márciusában, a német támadás bekövetkezte után, a baloldali kommunistákkal szemben a béke aláírásának lenini követelését részesítette előnyben; ez azonban februári hibáját nem tehette semmissé.

Levonva sikerületlen breszti politikájának következményét, lemondott a külügyi népbiztos tisztéről. A Népbiztosok Tanácsa ezek után hadügyi és haditengerészeti népbiztossá, majd a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának elnökévé nevezte ki; szervezőként és katonai stratégaként kiválóan megállta a helyét, a Vörös Hadsereg megszervezésében elévülhetetlen érdemeket szerzett. Tagja volt az ország erőforrásainak a háború szolgálatába állítását irányító, 1918 novemberében alakult Munkás-Paraszt Védelmi Tanácsnak. Kivételes improvizációs készségét és szervező tehetségét, amely a berendezkedő szovjethatalom mindennapi „aprómunkái" során számos gyengeséggel is párosult, most a legnehezebb hadvezéri feladatok megoldásában kamatoztatta. Hadvezetési elvét tekintve a reguláris hadsereg, a forradalom álláspontjára áttért régi katonai szakemberek alkalmazásának híve volt, így 1918—19-ben erélyes harcot folytatott a „partizánkodás" és az ezzel kapcsolatos módszerek visszaszorításáért. Állandó kapcsolatban állt Leninnel, elvi és taktikai instrukcióit a legtöbb esetben keresztül is vitte, hatékonyan támogatta Lenint a katonai kérdések körüli vitákban. Az ún. „katonai ellenzék" számos képviselője — pl. Vorosilov és a háttérben Sztálin — nehezen békült meg ellentmondást nem tűrő katonai vezetésével.

Trockij híressé vált páncélvonatán beutazta a polgárháború minden frontját. Jelentős érdemei voltak 1919 októberében Petrográd védelmében, s ezért Vörös Zászló Érdemrenddel tüntették ki. Kolcsak szétzúzásában éppúgy szerepet játszott, mint Vrangel csapatainak szétverésében. Vonat-főhadiszállásáról, ahol helyettese, a fiatal katonaorvos Szkljanszkij pótolhatatlan tevékenységet végzett, Trockij figyelemmel kísérte nemcsak a szovjet köztársaság, hanem a nemzetközi munkásmozgalom, elsősorban a német forradalom fejlődését is. Szabad óráiban, a páncélvonaton írta meg Kautsky elleni Terrorizmus és kommunizmus című híres vitairatát. 1920 nyarán, a lengyel—szovjet háború döntő fázisában Trockij — bár a nem kellően forradalmasodott, „patrióta" lengyel tömegek hangulata miatt igen szkeptikusan várta az eseményeket —, aktívan részt vett a hadjárat megtervezésében.

A polgárháború frontjain elért döntő győzelmek után Trockij mindinkább a szovjetállam belső gazdasági problémáinak megoldására fordította energiáit. Időközben tagja lett a párt VIII. kongresszusán, 1919-ben létrehozott legfelső politikai irányító testületnek, a Politikai Irodának. A közlekedés helyreállítása és a hadsereg érdekében 1920 folyamán közlekedésügyi népbiztosként, a Központi Szállítási Bizottság elnökeként is tevékenykedett, és a hadikommunista módszerek alkalmazásával megszilárdította a fegyelmet. Azonban — a párt számos más vezetőjével együtt — későn érzékelte, hogy 1920 végére a hadikommunista rendszabályok már a fejlődés gátjává váltak. Bár már 1920 februárjában kezdeményezte a kényszerbeszolgáltatás adóval való helyettesítését és a korlátozott szabadkereskedelem engedélyezését, a háborús körülmények miatt a KB és a IX. kongresszus nagy többsége ekkor még elutasította ezt a megoldást. Ezek után vált Trockij nevezetessé mint a „gazdaság militarizátora", a „munkahadseregek" szervezője. A „hadikommunista" politika egyik gyakorlati vezetőjeként vett részt 1920 őszén—telén az ún. szakszervezeti kérdés vitájában, amelynek során nem ismerte fel ama gazdaságpolitikai fordulat szükségességét és következményeinek várható pozitív hatásait, amely Lenin irányítása alatt a NEP alakjában vált gyakorlattá 1921 tavaszán, a X. pártkongresszust követően. A „szakszervezetek államosításának" trockiji követelése nem vetett számot a munkásállam és a munkásosztály lehetséges konfliktusaival, míg a lenini álláspontot a hadikommunista időszak ilyen tapasztalatai motiválták, vagyis az a felismerés, hogy a hadikommunizmus kilehelte minden pozitív energiáját.

Gyakori az irodalomban az a történetietlen kritika, amely Trockijt mint a gazdaság militarizátorát, mint a parancsuralmi viszonyok legfőbb képviselőjét ábrázolják tértől és időtől elvonatkoztatva. Ez a felfogás még Lukács György megközelítéseibe is „beszivárgott". Kétségtelen, hogy Trockij a hadikommunizmus időszakának rendkívül ke-

ménykezű és nagyon tipikus alakja volt. De ha a hadügyi népbiztos sem lett volna a parancsuralmi viszonyok, a munka militarizálásának szószólója a polgárháborús helyzetben, akkor hogyan tudott volna Szovjet-Oroszország a háborús helyzetből győztesként kikerülni? Trockij sem ismerte fel időben, hogy a hadikommunizmus 1920 őszén már csak a forradalmi proletariátus mindenre elszánt, életét is gondolkodás nélkül feláldozó rétegére támaszkodhatott. A paraszti elégedetlenség kirobbanásának jele volt a kronstadti lázadás, amelyet a X. pártkongresszus küldötteinek segítségével — Trockij irányításával — sikerült komoly áldozatok árán leverni. Ezután Trockij — a tapasztalatokat leszűrve — az új gazdaságpolitika álláspontjára helyezkedett. A NEP talaján állva, már 1921-től érdemleges elemzéseket tett közzé a Pravda és a szakfolyóiratok, brosúrák hasábjain az „új kultúra" mibenlétéről, történelmi meghatározottságairól és perspektíváiról. A család, az egyház, a tömegkommunikáció és mindennapi élet új típusú problémáival foglalkozó, árnyaltan elemző írásaiban, a plehanovi filozófiai tradíció alapzatán a humanista értékek kidolgozásának lehetőségeire utal az „átmeneti korszak" viszonyai között. A politika nyers uralmával szemben keresi a kultúra helyét az új társadalomban. Irodalom és forradalom című könyvében irodalomtörténeti és irodalomkritikai fejtegetések is találhatók a progresszív orosz irodalomról. A kulturális forradalom trockiji koncepciója polemizált a korszak más forradalmi áramlataival. Az együttműködés és a harc álláspontjára helyezkedett egyrészt a „proletár kultúra" híveivel, másrészt — igaz, más hangsúlyokkal — az ún. útitársakkal. Trockij az összemberi kultúrán belül a proletariátusnak nem tulajdonított önálló kultúrát, irodalmat és művészetet, mivel magát az egész kultúrát a proletariátus egyetemes önmegszüntetési folyamatának részeként közelítette meg. Az útitársakkal kapcsolatban egész koncepciót fejtett ki. Említett művében az útitárs irodalmat így jellemezte: „Irodalmi és általában szellemi arculatukat a forradalom alakította ki, abban az értelemben, hogy megragadta őket és ők valamennyien elfogadják a forradalmat a maguk módján. Van azonban egy közös vonás ezekben az egyedi meghatározottságokban, ez a közös mozzanat választja el őket a kommunizmustól, és állandó szembefordulással fenyeget. Nem sajátítják el a forradalom egészét, és idegen tőlük annak kommunista célja. Valamennyien többé-kevésbé hajlamosak arra, hogy reménykedve tekintsenek a muzsikra a munkás feje fölött. Ők nem a proletárforradalom, hanem a forradalom alkotó-művészi útitársai, abban az értelemben, ahogyan ezt a kifejezést a régi szociáldemokrácia használta ... az „útitársak" irodalmi munkássága egy sajátos, új szovjet-narodnyikság kifejezője a régi narodnyik hagyományok és — egyelőre — politikai perspektívák nélkül." Trockij ugyanakkor pártfogolta az „úti-

társak" művészetét, mert látta, hogy kivételes művészi teljesítményük a szovjethatalom építőkövévé válhat: „Nagyon jól ismerjük az útitársak politikai korlátait, változékonyságukat, megbízhatatlanságukat. De ha kidobjuk Pilnyakot a Meztelen év-vel, a Szerapionokat Vszevolod Ivanovval, Tyihonovval, Polonszkijt, Majakovszkijt, Jeszenyint, akkor valójában mi marad a leendő proletárirodalom kifizetetlen váltóin kívül?"

Ezek a gondolatok, kérdésfelvetések vissza-visszatérnek a 30-as évekbeli írásokban is, amelyekből jó néhányat megtalál az olvasó e kötetben.

Így például a Trockij—Bednij kapcsolat szempontjából is érdekes, hogy Gyemján Bednij 1930-ban közreadott egy versbe szedett gúnyiratot, a „Nincs időm köpni" címűt, amely útszéli stílusban becsmérelte Trockijt, s ez 1930-ban még nem volt teljesen megszokott. Kezdő sorai már sejtetik a 30 oldalas, gúnyrajzokkal is ellátott könyvecske lényegét: „Minek is értelmezzem mostanság Trockijt, minek rágcsálni döglött patkányt: nem valami finom étel, egyenesen émelyítő." Ez még ma is émelyítő. Gyemján Bednijről írt Trockij pamfleteket az olvasó megtalálja a kötetben. Egyébként Trockij irodalmi ízléséhez egy adalék. Egy 1932 decemberében írt levelében kérdésre válaszolva kedvenc szovjet írójának Iszak Babelt nevezte meg.

Trockij ekkor, 1923-ban, azt is megértette, hogy a kultúra és általában az elmélet a Szovjetunió fejlődésének adott szakaszában mélyen fekvő történelmi okok következtében csak súlyos belső ellentmondásokkal és egyoldalúságokkal formálódott. Itt említett 1923-as művében éppen erre utalt, jóllehet éppen ennek gyakorlati realizálása területén követi majd el élete talán legsúlyosabb politikai tévedését a 20-as évek végén. A marxizmus korabeli fejlődésére vonatkozóan így írt:

„A proletariátus saját módszerét nem egyszere és a mai napig nem találta meg egészen. Ez a módszer jelenleg és csaknem kizárólag politikai célokat szolgál. A dialektikus marxizmus széles megismerési alkalmazása és módszertani fejlesztése egészében a jövőre hárul. Csak a szocialista társadalomban lesz a marxizmus a politikai harc egyoldalú eszközéből a tudományos alkotás módszerévé, a szellemi kultúra legfontosabb elemévé és instrumentumává."

A Lenin halálát követően kibontakozott harcokban, amelyek — egyebek mellett — a „lenini örökség" számbavételének ideológiai formáját öltötték, elszigetelt pozíciójából is rámutatott néhány olyan tendenciára, amelyeket elkerülhetőnek vélt. Elsősorban a leninizmus kodifikálásának bürokratikus megnyilvánulásait állította kritikája középpontjába. Új irányvonal című cikksorozatában bírálta a „rutinszerű tradícióteremtést" és — bizonyos értelemben önigazolást keresve

— a „történeti-kritikai" elemzésre ösztönzött. Ugyanitt hangsúlyozta: „A leninizmus magában foglalja a tömegcselekvés és a tömegpárt moralitását ... semmi sem olyan idegen tőle, mint a funkcionárius arrogancia és a bürokratikus cinizmus ..." Igaz szavak ...

A mindennapi kultúra és a lenini örökség vizsgálata folyamatában sem jutott el azonban Trockij az „átmeneti korszakban" folytatandó politikai stratégia teljesen végiggondolt és összefüggő analíziséig, világos irányvonal kidolgozásáig. Talán nem is juthatott el ...

A 20-as évek elején a Kominternben sok vonatkozásban a realista útkeresés irányzatát képviselte. A Komintern 1921-es III. kongresszusára Varga Jenővel és másokkal közösen ő írta a fő referátumot, amelyben — egyebek mellett — az európai forradalom fejlődésének lelassulására hívta fel a figyelmet. S bár ellentmondásosnak minősítette a kapitalizmus hanyatlását, ő maga is a permanens hanyatlás elkerülhetetlenségének, a tulajdonképpeni fejlődésképtelenségnek az előfeltevéséből indult ki. Ez volt későbbi komoly tévedéseinek egyik forrása.

A nemzetközi színtéren leginkább a német és a francia kommunista párt fejlődésének problémái foglalkoztatták. 1923 tavaszán A kommunista mozgalom Franciaországban című brosúrájában vázolta a születő francia párt belső nehézségeit, majd augusztusban a „német Október" előkészítését szorgalmazta, ám realitásérzéke ezúttal is megcsalta. Míg az 1921-es „Märzaktion" napjaiban a hatalomátvételre törő akciót — nem alaptalanul — elhamarkodottnak tekintette, az 1923 őszi hamburgi felkelést értékelve — ekkorra már bekövetkezett az európai forradalmi fellendülés teljes apálya — túlbecsülte egy kommunista forradalom lehetőségét. A felkelés sikertelenségét csupán a Komintern és az NKP szubjektív hibáival magyarázta.

Az ellenzék vezére

Trockij 1923-tól — tulajdonképpen a XII. pártkongresszustól — a szovjet fejlődés lehetőségeit az erőltetett iparosítás és a tervgazdálkodás bevezetésének fogalmaival ragadta meg. 1921-ben az ő kezdeményezésére jött létre — Lenintől is támogatva — az Állami Tervbizottság, a Goszplan. A 20-as évek elején még időszerűtlennek és koraérettnek tűnő gazdaságpolitikai nézetrendszerében a fokozott iparosítás jelszava a párt- és munkásdemokrácia követelésével, és az elbürokratizálódás visszafordítására való törekvéssel párosult: gazdaságpolitikai és társadalmi-politikai elgondolásai a közvetlen gyakorlat síkján belsőleg ellentmondásosak voltak. Ráadásul az alig néhány hó-

nappal korábban még „militarizátor" hírében álló Trockij „demokratikus fordulata" — amely elsősorban abban nyert politikai kifejezést, hogy 1923 végén a baloldali ellenzék élére állt — sokak szemében nem volt egyéb hatalmi-taktikai törekvéseinek megnyilvánulásánál. 1924 folyamán azután a Sztálin, Zinovjev és Buharin vezette pártbeli többség Trockijt — pozíciójának gyengeségeit hangsúlyozva — politikailag elszigetelte.

Párton belüli pozíciója már 1922-ben megrendült. Hívei 1923-tól még leginkább a főiskolai, egyetemi pártszervezetekben és a Komszomolban voltak, de a szó szoros értelmében vett apparátuson belül csekély hatalommal, befolyással rendelkezett. Közeli munkatársai és követői közül Rakovszkij és Kresztyinszkij (az utóbbi a párt Titkárságának korábbi tagja) külügyi szolgálatba került, a párt két másik titkárát (Preobrazsenszkijt és Szerebrjakovot) pedig — akik a „szakszervezeti vitában" mellette álltak — a X. kongresszus után leváltották funkciójukból. A személyi-hatalmi harcok során Trockij alapvető gyengeségei a politikai taktika területén mindennél világosabban megmutatkoztak. Jól látható ez abból is, hogy 1923 tavaszán, a XII. pártkongresszuson nem vállalta magára „a grúzok képviseletét", s nem lépett fel a nemzeti kérdésben többek között Sztálin által elkövetett hibák, az erőszakos „autonomizálás" ellen, noha erre Lenin — akit megdöbbentett és az utódlását illetően súlyos kétségek közé taszított Sztálin néhány megnyilvánulása — határozottan felszólította. Ismeretes, hogy aktív tevékenysége utolsó szakaszában Lenin politikailag közelebb került Trockijhoz, s egy sor kérdésben szolidaritást vállalt vele, így pl. a külkereskedelmi monopólium körül támadt vitákban, de támogatta a Tervhivatal létrehozásának trockiji javaslatát is. Élete egyik utolsó levelét — éppen a grúz ügyben — Lenin Trockijhoz intézte. Ő azonban mégsem tett határozott lépéseket. A pártkongresszus előtt — nyilvánvalóan taktikai okokból — megegyezett Kamenyevvel, hogy nem kezdeményezik Sztálin Lenin által javasolt elmozdítását a főtitkári posztról. Ekkor éppúgy helytelenül járt el, mint amikor a Politikai Iroda tagjaként ugyanez év őszén nyíltan, az ellenzék szószólójaként szembefordult a pártvezetés többségével. Amit nem tett meg a kongresszuson, azt megtette most azoknak az ellenzéki csoportoknak a segítségével, amelyekkel korábban harcot folytatott. Nem Lenin intencióinak szellemében, a kérdések nyílt felvetésének útján járt, hanem maga is a frakciózás irányába haladt.

Trockij 1923. október 8-án kinyilvánította, hogy „háborúba kezd a Központi Bizottsággal és a Központi Ellenőrző Bizottsággal". Vitairatában a KB Titkárságát — tehát közvetve Sztálint —, illetve annak „diktatúráját" tette felelőssé a pártbeli légkör megromlásáért — nem alaptalanul. Egy héttel később hozták nyilvánosságra az ellenzék do-

kumentumát, az ún. „46-ok nyilatkozatát". Tulajdonképpen mindkét írás a párton belüli demokrácia problémáját taglalja, s fő gondolata, hogy a pártdemokrácia megőrzése, illetve helyreállítása a szocializmus perspektívái fennmaradásának legfőbb biztosítéka. A párton belül tovagyűrűző polémiában Trockij közvetlenül nem vett részt; majd a Pravda december 11-i száma közölte Új irányvonal című írását, amelynek vezérgondolata — „a párt alá kell hogy rendelje önmagának saját apparátusát" — nagyon is gyakorlatilag létező problémára, a teoretikus viták kimenetelét is meghatározó körülményre utalt.

Trockij érvelésének súlyát sokszorosan gyengítette, hogy annak idején 1920—21 folyamán — a „munkásellenzék" Ljapunyikovi csoportja ellenében éppúgy, mint a „decisták" frakciójával szemben — „a demokrácia fetisizálásának" politikai vádját hozta fel, s erre még mindenki emlékezett.

A látható önellentmondást valójában az sem enyhítette, hogy a történelmi helyzet azóta — a NEP érezhető sikerei után — jelentősen megváltozott.

1923 őszén és telén, amikor a pártapparátus bírálatáról értekezett, Trockij hosszasan gyengélkedett — egyébként erre hivatkozva nem vett részt közvetlenül a frakciós vitákban sem —, s már betegen utazott el Szuhumiba 1924. január 18-án. Nem volt jelen január közepén, a 13. pártkonferencián, amelyen pedig az általa is bírált apparátus ellentámadásba lendült, s néhány adminisztratív rendszabállyal kívánta megfékezni az ellenzéki kritikusokat. Trockij még utazása közben kapta Lenin halálának hírét, mégsem fordult vissza; később arra hivatkozott, hogy már nem érkezett volna meg a temetés időpontjára. Van olyan feltételezés, hogy azért nem tért vissza, mert el akarta kerülni még a látszatát is annak, hogy „utódként" tűnjön fel. Bárhogyan legyen is, súlyos taktikai hiba volt, hogy nem tért vissza. Betegsége nem volt olyan komoly, hogy az utazást ne halaszthatta volna el. Sokan Lenin iránti „közömbösséget" szimatoltak, bár természetesen nem erről volt szó. Szuhumiban értesült a pártfórum döntéseiről is. A konferencián (a 124 delegátus közül különben mindössze hárman tartoztak az ellenzékhez), bizonyára Trockij-ellenes éllel is, nyilvánosságra hozták (Sztálin) a X. kongresszus titkos határozatát a frakciózás tilalmáról. S mivel a hadsereg — pontosan annak vezető pártmunkás-rétege — maradt Trockij egyedüli potenciális hatalmi bázisa, ellenfelei e ponton is gyengíteni igyekeztek; február 11-én helyettesét, Szkljanszkijt leváltották, s ellenlábasát, a tehetséges hadvezér Frunzét nevezték ki utódául. Szintén elmozdították tisztségéből a Vörös Hadsereg alig másfél éve kinevezett politikai főcsoportfőnökét, Antonov-Ovszejenkót, aki közeli hívének számított. — Trockij ezek után visszautasította, hogy a Népbiztosok Tanácsa általános el-

nökhelyettesévé nevezték ki, mert ezt „funkciótlan funkciónak" tartotta, hiszen három helyettes már létezett.

Lenin halála után a párton belül rövidesen napirendre került a „lenini örökség" „elsajátításának" és „alkotó alkalmazásának" kérdése; az egyes politikai csoportosulások, pártvezetők és teoretikusok egyaránt „ügye folytatóinak" tekintették magukat, s az „autentikus interpretáció" többé-kevésbé kizárólagos igényével léptek fel az „örökség" elméleti elsajátítása során.

1924 tavaszán az apparátus is letette a garast: az ún. „lenini behívó" kb. 200 ezer fővel jórészt munkásokkal gyarapította a párt állományát; a párt szociális összetételének módosulása nem kis mértékben hozzájárult az ellenzék további elszigetelődéséhez, a párt egységének erősödéséhez. Trockij a maga részéről „elméletileg hadakozott": ez év áprilisában elkészítette Lenin: Adatok az életrajzíró számára című munkáját, amelyben Lenin történelmi nagyságát Marxéhoz hasonlította, Krupszkaja szerint Lenin a halálos ágyán felolvastatta vele ezt az elemzést.

Jelentős eseményéhez érkezett az „örökség elsajátításának" folyamata a májusi XIII. pártkongresszuson. Krupszkaja egyre sürgette, hogy hallgassák meg magát az örökhagyót is: ismertessék ún. „végrendeletét" a kongresszus küldötteivel. Trockij nem foglalt állást, s a többek között Sztálint is súlyosan elmarasztaló szöveg most sem került nyilvánosságra. Kongresszusi beszédének alábbi passzusa hitvallással ért fel: „Wrong or right — my party. Tudom, hogy az embernek nem lehet igaza a párt ellenében... hiszen a történelem (a párton kívül) nem nyitott utat az igazság megvalósítására".

Mindazonáltal e vallomás már nem segíthetett: 1924 őszén megindult a „trockizmus" elleni döntő kampány. A Lenin utáni viták során pártkörökben tovább erősödött a gyanú, amit Trockij mindenáron el akart kerülni: vezéri aspirációiról, állítólagos „bonapartizmusáról" már 1921 tavaszától beszéltek. Mindez elméleti-politikai érvelése súlyából is sokat levont, ráadásul szembefordította vele a párt akkoriban kiépülő és megszilárduló apparátusának többségét is. Az ellene irányuló szervezett támadások, amelyek során Trockij nem-bolsevik múltjára is gyakran hivatkoztak ellenfelei, nyilvánvalóan nemcsak a „történelem rosszindulatát" reprezentálták, hanem a „politizálás" olyan eszközeit is, amelyekkel Trockij maga is hadakozott. 1924 őszén közreadott Október tanulságai című pamfletjéből sajátos módon mégis elsősorban önmaga történelmi kivételességét bizonygatta és a szembenállók vélt vagy valóságos hibáit próbálta elemezni, végigkövetve a forradalom fejlődési szakaszait. Ezzel a taktikai szintű írással — bármilyen volt is az igazságtartalma — inkább elszigetelte magát a párton belül, mind jobban megmerevítette az egyébként is éles törést. —

Itt és ekkor mutatkozott meg 1923—24-es politikai tevékenységének talán leggyengébb pontja. A permanens forradalom koncepciójának „felmelegítése" 1924-ben — erről vallott nézeteit különben már 1922-ben teljes egészében helytállónak deklarálta — csupán alkalmat teremtett vitapartnerei számára, hogy közvetlenül a permanens forradalomra vonatkozó koncepciójával helyezzék szembe a „szocializmus egy országban" jelszavát, amely utóbbi egyébként kifejezte a forradalom lezáródását követő korszak egész meghatározottságát. A vita során (1924 végétől 1927 végéig) Trockij érvelése az absztrakt internacionalizmus fogságába került, továbbá e folyamat részeként rögzült az a máig is forgalomban levő előítélet, hogy Trockij „parasztellenes" beállítottságú volt.

1924 áprilisától ez az érvelés, a „parasztellenesség", a Sztálin, Zinovjev és Kamenyev alkotta triumvirátus ideológiai eszköze lett, mely Trockij elszigetelésében hatékony szerepet játszott. Nyilvánvaló, hogy Sztálin Trockij elleni manőverei a kulisszák mögött, ugyancsak hatékonyabbnak bizonyultak Trockij nagy ideológia- és „apparátus"-kritikai elemzéseinél. Külön tanulmány tárgya lehetne a Sztálin—Trockij viszony. A kölcsönös gyűlölet általános megállapításán túl ritkán ásnak le a kutatók, megmaradnak a pszichológiai síkon. Pedig amögött számos összefüggés rejlik: eltérő kultúrák és erkölcsi értékek hordozói ők, bizonyos azonosságok ellenére másféle forradalmi hagyományokat képviselnek, különböző képességek, egymásnak veselkedő intellektusok és ambíciók, eltérő politikai stratégiák stb. ütköztek meg személyükben.

Kétségtelen, Trockij túlságosan sokat bízott az eszmék erejére: filozófiai racionalizmusának azonban nemcsak Sztálin nem engedelmeskedett...

Trockij „lutheránus" pedantériája, „adminisztrációs" hajlama, amiről Lenin kritikailag emlékezett meg utolsó írásaiban, kifejeződött abban is, ahogyan a történelmet „előírta". Lenin elemzéseiben a történelem, mint alternatív folyamat jelenik meg. Trockij számos elemzésében a történelemnek ez az alternativitása elpárolgott. A lényegbe vágó problémák azonban nem Trockij elméleti analíziseivel kezdődnek. Az igazi nagy problémák akkor merültek föl, amikor Trockij az elmélet és gyakorlat közvetítéseinek megragadását elmulasztotta. Mégiscsak ellentmondás volt abban, hogy egyfelől az apparátusok vezéreivel, magával Sztálinnal is, mint kulturálatlan egyénnel lekezelően bánt, arisztokratikus megvetéssel viszonyult hozzá, ugyanakkor ő maga nem tudott bánni ezekkel az új-régi apparátusokkal, nem érzékelte, hogy az alulról fölfelé építkező „munkásapparátusok" kifejlődésének a lehetősége rohamosan szűkül. A sztálini apparátusban nem tudott és nem is akart gyökeret ereszteni, a forradalmi-önkormányzati appará-

tusok pedig csak csírákban, elemekben léteztek, nem voltak „használhatók" a személyi-hatalmi harcok megvívásában...

A „politika uralmának" periódusában Trockij az elmélet nyelvén próbált válaszolni. A „szocializmus egy országban" jelszót 1925-től „a nemzetileg korlátolt szociáldemokrata opportunizmus színvonalára való lecsúszással", az internacionalizmus feladásával azonosította. Bárhogyan ítéljük is meg álláspontját, kétségtelen, hogy érzékelte a „kényszerből erényt kovácsoló" ideológiai tendencia megerősödését, majd uralkodóvá válását. Az is nyilvánvaló azonban, hogy figyelmen kívül hagyta saját korábbi diagnózisát, amennyiben az adott feltételek között alábecsülte „a marxizmus csaknem kizárólag politikai célokat szolgáló" legitimációs funkcióját, alábecsülte az „átmeneti korszak" időbeli határait.

Az „antitrockista kampány" során Buharin a trockizmust „a párt fundamentuma alatt elhelyezett dinamitként" aposztrofálta — egyik politikai következménye az lett, hogy Trockijt, az 1925. januári KB-plénum után, január 17-én leváltották a hadügyi népbiztos tisztéből. (A plénumon Kamenyev és Zinovjev, majd a leningrádi Komszomol-szervezet már azt javasolta, hogy zárják ki a KB-ból, de Sztálin ezt akkor elutasította.)

1925 márciusában Trockijt egyszerre több funkcióval ruházták fel: ő lett a Koncesszióügyi Főbizottság elnöke és az Elektrotechnikai Igazgatóság vezetője. E minőségében is rá jellemző lendülettel és szervezőkészséggel dolgozott, hiszen — mint írta — e gazdasági szervezetek irodáiban „nem csupán az iparfejlesztés feladatait, de a szocializmus alapproblémáit" kell megoldani.

Ez év szeptemberében Trockij — Krupszkájával együtt, a Politikai Iroda kívánságára — cáfolta és „alattomos koholmánynak" minősítette Max Eastman közlését Lenin „állítólagos, titokban tartott végrendeletéről". Eastman, Trockij életrajzírója és tisztelője, „Since Lenin Died" című könyvében ugyanis közzétette Lenin „végrendeletének" egyes részleteit, s ez a körülmény Trockijt keverte gyanúba, mintha ő juttatta volna el a szerzőhöz a valóban létező, ám nyilvánosságra nem hozott Lenin-írást.

Októberben — miután Zinovjev szeptember folyamán a Pravdá-ban bírálta a kialakuló „államkapitalizmus", vagyis a NEP gyakorlatát — felszínre került Sztálin, illetve a Zinovjev és Kamenyev vezette „leningrádi ellenzék" konfliktusa. Mindazonáltal, már a decemberi, XIV. pártkongresszus nyilvánvalóvá tette, hogy az ellenzék nem számíthat a többség támogatására.

Trockij nem mindjárt foglalt állást a szövetség ügyében, bár természetesen a Sztálinnal szembeni harc új lehetőségei felvillantak. Először azonban Buharinnal próbálta tisztázni a helyzetet, aki egy rö-

vid levélben hosszabb idő után felvette Trockijjal a kapcsolatot. Trockij 1926. január 9-i keltezésű igen terjedelmes levelében válaszolt Buharinnak abban a reményben, hogy újra rendezhetik kapcsolataikat. Trockij a leningrádi—moszkvai szembenállást, a frakciózást a hagyományokon túl a párt elbürokratizálódásának természetes folyományaként értékelte: az elkülönült apparátus, a hatalomért folyó harc szüli a frakciózást. A hosszú levelet Trockij azzal zárta, hogy a mostani pártrezsimtől és frakciós vitáktól minden szervezeti fokon át lehetne térni a közös munkára. A kapcsolattartás folytatásának reményével zárta sorait. A dologból nem lett semmi, mert a politikai-taktikai kérdések végül is másféle szövetséget alapoztak meg.

Trockij 1926 tavaszán korábbi ellenfeleivel, Zinovjevvel és Kamenyevvel lépett szövetségre — a pártvezetés sztálini—buharini többségével szemben. Közös programjuk alapját a „nepman" és a kulák megerősödése miatti aggodalom, a „parasztbarát" politika elutasítása és a „szocializmus egy országban" jelszavának bírálata, valamint a pártdemokrácia helyreállításának követelése képezte. — Az „egyesült ellenzék" első nyilvános fellépésére az április 6—9-i KB-plénumon került sor. Trockij ekkoriban még a Politikai Iroda tagja volt, de politikai befolyása rohamosan csökkent. — Áprilisban és májusban gyógykezelés céljából feleségével együtt Berlinben tartózkodott, és mandulaműtéten esett át.

Júliusban tették közzé az újabb ellenzéki dokumentumot, a „Tizenhármak nyilatkozatát", amely „a munkásállam bürokratikus elfajulásának" tételét állította középpontba. Az aláírók — Trockij mellett Kamenyev, Zinovjev, Krupszkaja, Pjatakov és mások — a fokozottabb iparosítás mellett törtek lándzsát és intézkedéseket szorgalmaztak a gazdagparasztság ellen. Változatlanul úgy látták, hogy „a világforradalmi folyamat továbbfejlődése a Szovjetunió fennmaradásának legalapvetőbb garanciája".

1926 nyarán és őszén folytatódtak az ellenzék és a pártvezetés politikai csatározásai. Trockij a gazdaságpolitikáról beszélt a júliusi KB-plénumon, majd szeptemberben másokkal együtt a moszkvai pártalapszervezetekben folytatta hadjáratát. Október 4-én Trockij és Zinovjev felajánlotta a Politikai Irodának az oppozíció visszavonulását, október 16-án mégis nyilvánosságra hozták újabb nyilatkozatukat. 23-án kizárták őket a Politikai Irodából.

A hónap végén összeült KB-plénumon Sztálin „szociáldemokrata elhajlással" vádolta az oppozíciót. Trockij azzal vágott vissza, hogy „a főtitkár a forradalom sírásójának" posztjára pályázik. Miután a plénum Trockijt és Kamenyevet kizárta a Politikai Iroda tagjai közül, a következő napon összeült a 15. pártkonferencia; Trockij ismét fellépett a „szocializmus egy országban" jelszó ellen: „Semmiféle elméleti

vagy gyakorlati alapunk sincs azt gondolni, hogy parasztságunkkal könnyebben megvalósíthatjuk a szocializmust, mint az európai proletariátus a hatalom megragadását". — Trockij a 20-as évek közepétől — már az ún. „antitrockista kampány" idején is — a „szocializmus egy országban" praxisával a permanens nemzetközi forradalom kvázi-valóságát helyezte szembe; ez a tézis érvelésének és gondolatmenetének fő tartópillére. Fő veszélynek 1924-ben és 1926-ban is a kulákot, illetve a (párton belüli) bürokratizálódást tartotta, amelyek akkori érvelése szerint, „ikertestvérek".

1927-ben főként külpolitikai kérdések foglalkoztatták Trockijt és elvbarátait. Májusban közreadott újabb vitairatuk (a „Nyolcvanhármak nyilatkozata") egyebek mellett a Komintern és a párt Kína-politikáját bírálta: a permanens forradalom elméletét az „absztrakt" internacionalizmus szellemében a nemzetközi forradalmi folyamatra is kiterjesztette. — Trockij utolsó pártbeli fellépései következtek a nyári hónapokban. Most már nyilvánvaló lett, hogy nem törekszik semmiféle kompromisszumra a sztálini többséggel; ekkoriban fejtette ki először a thermidoriánus reakció analógiájára felépített koncepcióját. Június 28-án levelet intézett a Központi Bizottsághoz, s ebben kimondta: „A sztálini csoport további útja előre meg van írva. Ma meghamisítják a szavainkat, holnap tetteinket fogják meghamisítani". Június 24-én a Központi Ellenőrző Bizottság elítélte a pártfegyelem megsértéséért.

Szeptemberben megtiltották az újabb — már illegálisan nyomtatott — ellenzéki platform terjesztését. A platform újból elemezte a „bürokratikus elfajulás" jelenségét, a francia forradalom analógiájára épített „thermodoriánus fordulat" veszélyét. Az október 21—23-i KB-plénumon beszélt Trockij utoljára e testület előtt. A testületi álláspont szerint tevékenységük „a burzsoá értelmiséggel szövetségben egy új, antileninista párt létrehozására irányult". November 7-én, a forradalom 10. évfordulóján az ellenzék önálló tüntetést szervezett Leningrádban és Moszkvában a „Tüzet jobbra — a kulák, a nepman és bürokrata ellen", „Végrehajtjuk Lenin végrendeletét" stb. jelszavak jegyében. A felvonulás —, amelyen mintegy 5 ezer ember vett részt — az ellenzék végső bukását eredményezte: Trockijt és Zinovjevet „az ellenforradalmi demonstráció" szervezéséért 1927. november 12-én kizárták a pártból.

November 7-én este a Nagy Színházban tartott ünnepségen bemutatták Eizenstein híres Október című filmjének részleteit, amelyből — Sztálin utasítására — eltávolították azokat a dokumentum-felvételeket, amelyeken Trockij is szerepelt. Ez az aktus több, mint szimbolikus jelentőségű volt. Trockij néhány évvel később kiadott, nagy jelentőségű munkájának a címe juthat eszünkbe: „A hamisítás sztálini iskolája".

Megdöbbentő dokumentumot hagyott az utókorra Adolf Abramovics Joffe, a 20-as évek ismert diplomatája, Trockij legközelebbi barátja. Trockij politikai pályájának kanyarulatairól, taktikai gyengeségeiről, rossz kompromisszumairól (mint például a nemzeti kérdés kongresszusi felvetésének elmulasztása 1923-ban) éppúgy nyilatkozott, mint „látnoki" képességeiről. E dokumentum egy Trockijhoz írt búcsúlevél. 1927. november 16-án keltezett, egy nappal azelőtt, hogy Joffe önkezével véget vetett életének. Joffe teljes hűségéről biztosítva barátját és a baloldali ellenzék ügyét, kiábrándultságának végső okát látta abban, hogy gyógyíthatatlan betegsége ellenére sem engedi meg neki a hatalom, hogy külföldön gyógyíttassa magát. A több mint tíz oldalas levélben az alábbi sorok jellemzik — néha vitathatóan, de többnyire igen találóan Trockijt. Érdemes idézni, mégiscsak ő ismerte legjobban:

„Ha egészséges lennék, találnék magamban elegendő erőt és energiát, hogy harcoljak a pártban kialakult helyzet ellen. A jelenlegi állapotomban nem tartom elviselhetőnek a pártban azt a helyzetet, amelyben szó nélkül tudomásul veszik az Ön kizárását a pártból, bár abszolúte nem kételkedem benne, hogy előbb vagy utóbb áttörés lesz a pártban, amely rákényszeríti majd arra, hogy félredobják azokat, akik ilyen szégyenbe hozták ... Ebben az értelemben halálom annak a harcosnak a tiltakozása, akit olyan helyzetbe hoztak, hogy nem tud másképpen reagálni ... a rendkívüli fontosságú történelmi esemény, az Ön és Zinovjev pártból való kizárása, elkerülhetetlenül forradalmunk thermidoriánus szakaszának kezdete, és a tény, hogy felelős párttisztségekben eltöltött 27 éves forradalmi tevékenységem után olyan helyzetbe hoznak, hogy nem marad más, minthogy golyót röpítsek a fejembe — különböző oldalról mutatják ugyanazt a pártrezsimet. S talán mindkét esemény, a nagy és a kicsi is sikerre vihet, vagy olyan lökést adhat, amely felébreszti a pártot, hogy megálljon a thermidorba való sodródás útján ... Minket Önnel, kedves Lev Davidovics, évtizedes közös munka és személyes barátság is összeköt, merem remélni. Ez jogosít fel engem arra, hogy búcsúzásképpen elmondjam, amit az Ön hibáinak tartok.

Én sohasem kételkedtem az Ön által megjelölt út helyességében, s Ön tudja, hogy több mint 20 éve Önnel tartok, még a „permanens forradalom" időszakától.

Mindig úgy tartottam, hogy Önben nincs meg a lenini hajlíthatatlanság, szilárdság, az ő készsége, hogy még ha egyedül marad is, megmaradjon az általa felismert helyes úton, a jövőbeni többség előrelátása és az út jövőbeni elismerése jegyében.

Önnek politikailag mindig igaza volt, 1905-től kezdve; én nem egyszer elmondtam Önnek, hogy saját fülemmel hallottam, amikor Le-

nin elismerte, hogy 1905-ben nem neki, hanem Önnek volt igaza. A halál előtt nem hazudnak, és ezt én megismétlem még egyszer...

De Ön gyakran lemondott a saját igazáról egy Ön által túlértékelt kiegyezés vagy kompromisszum érdekében. Ez — hiba. Ismétlem, politikailag Önnek mindig igaza volt, most még inkább igaza van, mint bármikor korábban. Ezt a párt valamikor majd megérti, a történelem pedig feltétlenül értékelni fogja. Ne ijedjen meg most sem attól, ha valaki elhagyja Önt... Önnek igaza van, de igazának záloga éppen a maximális kitartásban, a legszigorúbb egyenességben, mindenfajta kompromisszum teljes hiányában van, éppen ebben volt mindig Iljics győzelmeinek titka". *(Kiemelés — A. A. Joffétól).*

Száműzetésben

A decemberben összeült XV. pártkongresszuson további 1500 ellenzékit zártak ki a pártból; Trockij hívei közül sokakat Szibériába száműztek.

Trockij az utolsó hónapokban már nem a Kremlben, hanem a formailag még belügyi népbiztos, Beloborodov lakásában lakott. 1928 januárjában innen indult útnak Alma Ata-i száműzetésébe — miután a GPU határozata ellen Kalinyin államfőnél és Menzsinszkijnél, a GPU elnökénél is hiába tiltakozott. Január 25-én érkezett meg száműzetése helyére; ide titkárai, Szermuksz és Poznanszkij sem követhették, csupán felesége és Lev fia tarthatott vele.

A 20-as évek közepén Trockij a Komintern politikájával is élesen szembefordult, jóllehet 1919 januárjában a Kommunista Internacionálé alapítását kimondó kiáltványt Lenin, Buharin, Luxemburg, Kun és Rakovszkij mellett Trockij is aláírta, sőt Trockij készítette az év márciusában az I. kongresszus manifesztumának alapját.

Kezdettől a Komintern aktív vezetői közé tartozott. 1920-ban a Végrehajtó Bizottság póttagjává választották. A legaktívabb az 1921-es III. kongresszuson volt, ekkor megválasztották a KI VB teljes jogú tagjává. — 1922 februárjában és júniusában a kibővített plénumokon a francia mozgalom fejlődéséről tartott referátumot. Novemberben, a IV. kongresszuson ugyancsak a francia párt „szakértője" volt, s megint póttagnak választották meg a VB-be. Az 1923. júniusi 3-i plénumon az ún. politikai és az olasz bizottságok tagjává választották Szeptemberben és októberben a „német Október" előkészületeivel foglalkozott, s ez ügyben szembekerült a Brandler-féle csoporttal. Az 1924-es V. kongresszusra ő írta a kongresszusi kiáltványt, és újra a VB póttagjává választották. Miután 1926 áprilisában blokkra lépett Zinov-

jevvel, a következő két plénumon a Komintern politikáját is nyíltan bírálni kezdte (1926. november és 1927. május). Az egyik alapkérdés, amelynek vitájában 1926-ban élesen szembefordult a Komintern vezetésével, a brit és szovjet szakszervezetek „blokkja" volt — ezt Zinovjevvel együtt ellenezték, Sztálin pedig Buharinnal együtt védelmezte. Ezzel egyidőben Trockij elutasította a Komintern Kína-politikáját is, amelynek értelmében a KKP 1927-ben is fenntartotta a párt és a Kuomintang szoros együttműködését. Visszatekintve, továbbra is bírálta a vezetést az 1923-as hamburgi felkelési kísérlet vereségéért. Végül a Végrehajtó Bizottság 9. plénumán kizárták a testületből. Már alma-atai száműzetésében írta meg elutasító kritikáját a Komintern VI. kongresszusán (1928) elfogadott programról, majd 1930-ban immár külföldön publikálta A Komintern „Lenin után" című pamfletjét.

Alma-Atában Trockij idejének javát a baloldali ellenzék szervezésének szentelte, rendszeres levelezést folytatott Szosznovszkijjal, Rakovszkijjal, Radekkal és másokkal. Itt érte a hír 20 éves Nyina lánya korai haláláról.

Egyébként Rjazanov Marx-dokumentumok orosz nyelvű publikálása kapcsán lektori munkákkal bízta meg Trockijt alma-atai száműzetésében. Lényeges az a körülmény, amelyre maga Trockij is hivatkozik a kötetünkben publikált egyik írásában.

A teljes igazságot A. Kolman visszaemlékezéséből tudjuk meg, aki könyvkiadó és pártmunkás volt a Szovjetunióban, visszaemlékezésében így fest a hiteles Rjazanov-story.

1931 márciusában letartóztatták Rjazanovot, a Marxizmus—Leninizmus Intézet igazgatóját. Kolmant ekkor küldték oda, mint az Intézet igazgatóságának tagját. Az igazgató, Adoratszkij őt bízta meg a Marx-kabinet vezetésével. Kezdettől érkeztek bejelentések, hogy Rjazanov messze nem minden Marx-dokumentumot publikált azok közül, melyekkel rendelkezett. Mintha titkos helyre rejtette volna azokat. És tényleg találtak a „szervek" Rjazanov dolgozószobájának falában egy titkos széfet. Néhány Marx és Engels levél volt benne, és Marx matematikai füzetei és a természettudomány kérdéseiről szóló feljegyzés.

Különösen fontos volt az 1880-as évek elején Marx Engelshez írt levele, amely a 34 éves Kautskyról eléggé lesújtó véleményt tartalmazott. A kis levelet Kolman bogarászta ki és fordította le, majd a Bolsevik hamarosan közölte is. (Marx: „Kautsky középszerű, nem széles horizontú ember; önhitt, mindentudó, az ismert értelemben szorgalmas, nagyon sokat vesződik a statisztikával, de nem sok értelme van; természettől a filiszterek nemzetségéhez tartozik.") Rjazanov a német szociáldemokrata vezetéstől szerezte ezeket a kéziratmásolatokat, akiknek nyilván megígérte, hogy nem fogja közreadni, hiszen

az egyik legrégibb szociáldemokrata vezetőről Kautskyról volt szó, akinek életében ezt közreadni nem lett volna taktikus lépés, egyébként Kautsky 83 éves korában, 1938-ban halt meg.

Trockij itt közölt írásában jól érzékelte, hogy Rjazanov részéről nem valamilyen rejtegetésről van szó. Hisz Rjazanov oly alapos volt, hogy még Einsteinre sem hallgatott, aki nem tartotta fontosnak Marx matematikai hagyatékának kiadását. Rjazanov azonban felismerte annak módszertani jelentőségét.

A Központi Végrehajtó Bizottság rendelete alapján a GPU 1929. január 18-án Trockijt „szovjetellenes tevékenységéért" a Szovjetunió azonnali elhagyására kötelezte. A kiutasító határozatban engedélyezték, hogy magával vigye személyes archívumát. (A nagytömegű irat, 40 éves zárlat után, nemrégiben vált hozzáférhetővé a Harvard Egyetemen.) Trockij — miután az európai demokráciák másodszor sem járultak hozzá letelepedéséhez — 1929. február 12-én megérkezett Kemal pasa Konstantinápolyába, s Prinkipóban telepedett le.

Trockij száműzetésében folytatta „a bolsevik-leninista ellenzék" (nemzetközi) méretekben való szervezését; ennek legfőbb eszköze a Bjulletyeny Oppozicii című elméleti politikai folyóirat volt. Első számát — fia, Lev Szedov párizsi közreműködésével — már 1929 júliusában közreadta. Támogatta franciaországi híveit is a La Vérité című orgánum kiadásában. A Bjulletyeny eredeti és megfogalmazott célja volt, hogy közreadja a baloldali ellenzék 1923 óta született dokumentumait, és politikai összefogásra serkentse a kommunista pártokon belüli baloldali ellenzéki csoportosulásokat a „sztálini frakciók" elleni harcra, a „forradalom bürokratikus degenerálódásának" leküzdésére. A folyóirat a száműzött Trockij munkásságának legfontosabb forrása. A Bjulletyeny nemcsak Magyarországon számít gyakorlatilag ismeretlen folyóiratnak, hanem szovjet szakmai körökben sem nagyon forgathatták. A lap jelentőségét talán válogatásunk is érzékelteti.

1933-ig Trockij megelégedett a Komintern politikájának permanens elméleti kritikájával, majd irányvonalát mindinkább a IV. Internacionálé létrehozása határozta meg: erre 1938-ban került sor. 1931-től publikált elemzéseiben felhívta a figyelmet a fasizmus németországi veszélyére, és — a Komintern irányvonalával ellentétben — a kommunista és szociáldemokrata pártok összefogására szólított fel. A Szovjetunió fejlődését a „forradalom hanyatló szakaszával" azonosította, és az „apparátus uralmaként" próbálta meghatározni. Elemzési kísérleteinek — függetlenül attól, hogy jó néhány vonatkozásban megtermékenyítettek számos későbbi eszmefuttatást a „sztálinizmus" tárgykörében — számos gyengesége is volt, nem szólva itt a politikai következményekről. A gondolatmenet központi fogalma, a „bürokrá-

cia", gyakran önmaga okaként definiálódott. Kifejezetten sematikus és félrevezető volt az a doktrinája —, amelyet egyébként a 20-as évek végétől haláláig fenntartott —, hogy a párton belül és a Kominternben — akárcsak annak idején a II. Internacionáléban — kialakult a jobboldal (Buharin), a centrista áramlat (Sztálin) és az ő vezetése alatt álló baloldal, amelyek között kibékíthetetlen és elvi harc folyik. Ebben a korszakában teoretikus és politikai tévedései nem függetleníthetők attól a körülménytől, hogy az eseményektől, a Szovjetuniótól távol élt, sokszor rosszul megválasztott, vagy éppen esetleges „informátorainak" és „tanácsadóinak" tájékoztatásaiból indult ki; erősen szubjektív megközelítései, s főleg Sztálinnal szembeni — egyébként teljesen érthető — gyűlölete sokszor számottevő következetlenségekhez, elvakultsághoz vezette. — A kollektivizálás idején korábbi híveinek többsége csatlakozott a párt hivatalos vonalához, mivel kezdetben nem látott valódi különbséget a megvalósult gyakorlat és a Trockij javasolta irányvonal között.

Bár sem Trockijnak, sem a baloldali ellenzéknek általában a mezőgazdaság átalakítására vonatkozó koncepciója nem emlékeztetett arra a „megoldásra", amely végül is megvalósult. Trockijnak — távol hazájától — évekre volt szüksége, amíg megértette, hogy valójában mi történt az orosz falun. A kulákok elleni szenvedélyes harca — miként a kötetben szereplő egy-két írásából is kiderül —, nem épült, 1929 *után nem is épülhetett* konkrét történeti-statisztikai analízisre, az osztály-erőviszonyok pontos számbavételére. Trockij csak későn, 1933-ra értette meg, a kollektivizálás legnagyobb tragédiája az, hogy nem a plebejus demokrácia kiterjedéséhez vezetett a falun, hanem éppen ellenkezőleg az általa ostorozott „rendőri bürokrácia", és a hivatalnoki-menedzseri réteg hatalmának elburjánzásához. Így a kulákok kisöprése egyáltalán nem a falusi szovjetek hatalmának megszilárdulásához vezetett. 1933 után ezeket a kérdéseket néhány vonatkozásban újszerűen közelítette meg. Ekkoriban kezdi meg módszeresen kidolgozni a „munkásállam elfajulásának" problémakörét.

Trockij száműzetésében, 1930-ban publikálta A permanens forradalom című vitairatát, amely nemcsak a vita történetét próbálta 1905-től kezdve megvilágítani, hanem a tézist — fatalisztikus módon — a nemzetközi forradalom „fejlődéstörvényévé" emelte.

A Bjulletyeny — amelynek egy-egy példánya 1931-ig a Szovjetunióban is föllelhető volt — fenntartása hatalmas összegeket emésztett föl, s ezt gyakorlatilag egyedül teremtette elő, bár híveitől is kapott némi támogatást. Például az „Életem" című önéletrajzi írásáért jelentősebb összeghez jutott — csak az amerikai kiadásért 7 ezer dollár illette meg —, majd Az orosz forradalom története című történeti-visszaemlékező művéért is nagyobb összeget kapott. Az 1929-ben Maurice

Paztól induló tőkeként kölcsönzött 20 ezer frankot már egy év múlva visszafizette.

Trockij forradalom-története megjelent számos világnyelven, és a maga korában a nagy események legteljesebb történeti áttekintését és elemzését nyújtotta; ez nem mond ellent annak, hogy számos megállapítása vitatható, s a könyv műfaja is „szubjektív". Műveiben több ponton visszatért az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól folytatott 20-as évekbeli vitákhoz. Újból, akárcsak akkoriban, elutasította Pokrovszkij történelem-magyarázatát, amely szerint az oroszországi történelmi fejlődés a nyugat-európai fejlődés megkésett és „torlódott" újrajátszása volt. Trockij koncepciójának lényege — némileg változó formában 1906-tól kezdve — a következőkben állt. Az orosz kapitalizmus eredetét nem a XVI—XVII. században, hanem a XIX. században kell keresni; ebben a folyamatban döntő szerep illeti meg a külföldi tőkét. Az orosz abszolutizmus létrejöttében is a külső, a nyugati kihívást látta meghatározó mozzanatnak; további fejlődését pedig „eltorzította" a „nyugati" rendi fejlődés hiánya és az önkényuralmi állam ebből adódó jelentős „függetlensége" és „önállósága". Kiemelte, hogy az önkényuralom, sajátos feudális természete miatt, szembekerült a társadalmi fejlődés igényével, bár saját léte meghosszabbítása érdekében képes volt válaszolni a nyugati kapitalizmus kihívására, és — elsősorban külpolitikai-katonai okok miatt — támogatta a kapitalizmus „meghonosítását". Az orosz burzsoázia politikai jelentéktelensége miatt a forradalom fő ereje már 1905-ben szükségképpen a proletariátus; ez a körülmény egyben a demokratikus és proletárforradalmi feladatok összekapcsolásának legfőbb biztosítéka, mert ez a proletariátus a forradalmi folyamatban képes magával ragadni a parasztság hatalmas tömbjét. Trockij, miközben kiemelte az oroszországi városok katonai-adminisztratív jellegét, sajátos provincializmusát, magát az orosz fejlődés egészét Európa és Ázsia közötti „átmeneti" formaként írta le, s az orosz feudalizmus és kapitalizmus megkülönböztető jegyeit, „eredeti jellegzetességeit" tartotta meghatározónak. A vita — hosszú előtörténet nyomán — egészen a „szocializmus egy országban" jelszó körüli összeütközésig nyúlt; ekkor azután úgy interpretálták a trockiji felfogást, mint amely tagadja a szovjet-oroszországi szocializmus belső erőinek történelmi lehetőségeit, és így politikai pesszimizmust sugall. — Forradalom-történetében, visszautasítva ezt a beállítást, kiemelte, hogy nem Oroszország abszolút elmaradottságáról van szó, hanem a legelmaradottabb és a legmodernebb viszonyok sajátos kombinációjáról; „Az októberi fordulatot végső összegzésben nem Oroszország elmaradottságának tényére, hanem a kombinált fejlődés törvényére vezethetjük vissza".

Trockij történelmi nézetei itt-ott még a Bjulletyeny hasábjain is fel-

bukkantak. Ő maga a 30-as évek első felében és közepén Bjulletyenyjéhez hasonlóan bolyongott Európa-szerte. A folyóirata cikkeinek nagy többségét ő írta; hol saját nevén. hol „X", hol „Alfa", hol aláírás nélkül jelentette meg írásait. 1931 márciusáig egy párizsi orosz nyomdában nyomták a lapot, majd Lev Szedov, a technikai szerkesztő, Berlinbe vitte, végül Hitler hatalomra jutása után újból Párizsban működött a kiadó. — 1932 novemberében és decemberében Koppenhágába tett utazást, feleségével megfordult Párizsban és Olaszországban is. 1933 januárjában értesült első házasságából született másik lányának haláláról is, aki önkezével vetett véget életének. Elhagyták Törökországot, július 24-én Párizsba érkeztek, majd november 1-jén Barbizonban telepedtek le. Innen a francia hatóságok 1934. április 17-én kiutasították. Lapja 1934 februárjától 1935 áprilisáig Zürichben jelent meg, majd 1939 közepéig újra Párizsban, végül a világháború kitörése után New Yorkba költözött át, ahol utolsó, 87. száma Trockij halálának első évfordulóján, 1941 augusztusában hagyta el a nyomdát.

Trockij 1935. június 18-án Norvégiába érkezett miután Franciaországot kénytelen volt elhagyni, és nekilátott „Az elárult forradalom" (Mi a Szovjetunió és merre tart?) című munkája megírásának. A mindenoldalú támadások hatására (1936 augusztusában házát náci támadás érte; korábban pedig a GPU dúlta föl az archívumát), hamarosan Európa elhagyására kényszerült. 1936. december 19-én távozott Norvégiából; Sztálin nyomására vonta meg a norvég kormány Trockijtól a politikai menedékjogot. Végül 20 napos hajóutat követően, 1937. január 9-én érkezett meg feleségével Mexikóba.

Az év tavaszán részt vett a „nagy perek" kivizsgálására létrejött ún. Dewey-bizottság tevékenységében; számos cikkében szembeszállt azokkal a feltételezésekkel, amelyek tagadták a „nagy perek" koncepciós jellegét, sőt, elsőként elemezte a perek egész mechanizmusát.

„Heroikus magányát" mi sem példázza jobban, minthogy az általa létrehozott, komoly bázissal sohasem rendelkező mozgalommal is állandó vitában áll. A „nemzetközi baloldali ellenzéknek" szinte egyetlen csoportja sem volt, amely ne került volna szembe Trockijjal, mégpedig elsősorban azért, mert ő a Szovjetunió bírálatát a polgári demokrácia alapjáról mindig és következetesen elutasította. (Nem véletlen, hogy éppen emiatt szakított Maurice Pazzal, Victor Serge-zsel, Max Eastmannel és számos korábbi hívével.) Bármilyen kritikai értékelést is adott a sztálinizmusról, semmilyen nyomásra sem volt hajlandó „osztályként" definiálni a „hatalmat bitorló bürokratikus apparátust" — ahogyan gyakran kifejezte álláspontjának lényegét. Erre vonatkozóan is találhat az olvasó néhány írást a kötetben. Az 1936 februárjában megjelent Elárult forradalom-ban szintén (orosz nyelvű változatában: Mi a Szovjetunió és hová tart?) a „munkásdemokrácia

helyreállításának" nézőpontjából közelítette meg a viszonyokat, ám fő elméleti-módszertani „gyengéje" ismét az volt, hogy elvont-elvi elemzéseit nem tudta összekapcsolni a gyakorlati lehetőségekkel. — E művében felvázolta a szocializmusra, mint önkormányzati társadalomra vonatkozó nézeteit, valamint a politikai átmeneti időszakra vonatkozó koncepcióját; ezt az átmeneti szakaszt az árutermelés és a piaci viszonyok társadalmaként jellemezte. Érzékelte, hogy ez az új bürokrácia a szocializmus megvalósításához hiányzó szociális-kulturális-civilizatorikus tényezők egyfajta pótlékaként emelkedett fel. A bürokrácia funkcióját azonban egy múltra orientálódó analógiával próbálta magyarázni: az októberi forradalom következményeit a francia polgári forradalom struktúraformáin keresztül szemlélte. Így jutott el a „szovjet thermidor" téziséhez, majd erre építve a „sztálini bonapartizmus" fogalmával jelölte „a munkásállam alapzatán álló" új politikai felépítményt: „Noha e fiatal bürokrácia eredetileg a proletáriátus ágense volt, most már az osztályok közötti döntőbíró szerepében kezdi magát érezni. Önállósága hónapról hónapra növekszik." A 20-as és 30-as évek közötti különbséget abban látta, hogy fokozatosan megszűnt a harc a párt s a bürokrácia között: „A bonapartista klikk... megsemmisítette a párt és a bürokrácia harcát, alárendelve a pártot saját apparátusának és ez utóbbit összeolvasztotta az állam apparátusával".

Azáltal, hogy Trockij a bürokráciát és nem a személyi diktatúra *problémáját állította a vizsgálódás középpontjába*, némiképp gyengítette elemzésének erejét. A bürokrácia felszámolását olyan időben tűzte napirendre, amikor az még nem merítette ki minden funkcióját.

Trockij elméleti elemzésében is több tézis utal arra, hogy a bürokrácia problémája nem oldható meg „a forradalmi kisöpréssel". Lenin nyomán jól látta, hogy az átmeneti korszakban „a bürokrácia kezdettől fogva a munkásállam polgári szerve", ami egyszerre „nem dobható ki". „A bürokratikus parancsnoklásnak az az alapja, hogy a társadalom szűkölködik fogyasztási javakban, s ebből ered mindenki harca mindenki ellen". Az átmeneti korszak e sajátos jegyének következménye, hogy — mint Trockij fogalmazta — „a bürokrácia az egyenlőtlenség őrzője". Az átmeneti korszak gazdasági tartalmának vizsgálata során éppen az „egyenlőtlenség" problémáját tartotta kiküszöbölhetetlennek, s ezzel a bürokrácia történelmi funkcióját voltaképpen e vonatkozásban is más megvilágításba helyezte, mint a politikai elemzésében.

Mindez Trockij művében kifejeződik persze elméleti formában is. A „privilegizált bürokrácia" jelenével szemben „a választott bürokrácia" jogos perspektíváját vázolta föl. Vagyis ahhoz, hogy „senki ne lehessen bürokrata, mindenkinek bürokratává kell válnia", — így mindenki „magát" tartja el, nem tőle elkülönült élősködő apparátusokat. E gondolat csak napjainkban kezd újra gyökeret ereszteni a baloldali gondolkodásban.

Trockij az átmeneti korszak lényegét gazdasági szempontból a pénz (piac) és a terv (állam) fogalmaival ragadta meg. Abból indult ki, hogy e két kategória (piac és állam vagy pénz és terv) egymást kölcsönösen feltételezik, általuk írható le a korszak legbensőbb sajátossága. A két fogalmat egy harmadikkal, a munka termelékenységével hozta összefüggésbe, amit a szocializmushoz, az önkormányzati társadalomhoz való felemelkedés döntő láncszemeként tartott számon: „Az állam és a pénz egy sor közös vonással rendelkezik, mert mindkettő végső soron ugyanarra a problémára megy vissza: a munka termelékenységére. Az állami kényszer csakúgy, mint a pénz... csupán fétisek formájában képes ember emberhez való viszonyát meghatározni." Ezek a kategóriák a szocializmus lényegének meghatározására Trockij szerint alkalmatlanok. Erős hangsúlyt kapott nála az a megfontolás is, hogy sem az egyik, sem a másik önkényesen nem megszüntethető, egyiket sem lehet, akárcsak a „régi családot", egyszerre „eltüntetni". „Eltűnésüket" azzal a folyamattal azonosította, amelyben az átmeneti korszak szocializmussá alakul át: „A szocializmus valódi győzelméről — hangsúlyozta Trockij — csak attól a pillanattól kezdve lehet beszélni, amikor az állam félállammá válik, és a pénz kezdi elveszíteni mágikus erejét... A pénz át fog alakulni egyszerű elszámolási elismervénnyé a statisztika és a tervezés kényelme érdekében. De ezt a gondot teljességgel az utódokra hagyhatjuk, akik nálunk okosabbak lesznek".

Trockij vizsgálódásainak politikai következtetései az adott korszakban nem egyszerűen problematikusak, de a fasizmus felemelkedésének időszakában veszélyesek is voltak, amennyiben ekkor már „a bürokrácia politikai forradalom útján történő megdöntésének" lehetőségeit mérlegelte. Az ilyen irányú megfontolásai nélkülöztek minden reális és józan számítást, hiszen kisebb „vétségekért" is küldtek embereket a lágerekbe. A helyzet ilyen forradalomra éretlen volt.

Ugyanakkor — mai szemmel nézve is — rendkívül termékenyek voltak azok az elméleti kérdésfelvetései, amelyek a sztálinizmus és a bolsevizmus, a sztálinizmus és a marxizmus világos és egyértelmű szétválasztására irányultak. Kötetünkben is közölt írása, a „Sztálinizmus és bolsevizmus" találóan bírálja a sztálinizmus liberális és dogmatikus kritikusait. A „vissza Marxhoz" típusú dogmatizmus, amely a sztálinizmustól a bolsevizmus kidobásán keresztül akar szabadulni, végső soron éppen „a konzervatív-liberális" szemponthoz jut, anélkül, hogy bármilyen kivezető utat javasolna a konkrétan létező elfajult marxista mozgalom számára. Más kérdés az, hogy Trockij a terméketlen dogmatikával szemben a maga korában nem volt képes — ennek nyilván főként objektív okai vannak — egy komolyan vehető marxista mozgalmi rekonstrukcióval összekapcsolódni.

A II. világháború kitörése előtt és közvetlenül utána mégis arra intette a forradalmárokat, hogy alapvető kötelességük a Szovjetunió védelmezése az imperializmus agressziójával szemben. Dezorientáló volt persze az a megfontolása, amely ezt a védelmet a közvetlen akció síkján is összekapcsolta a „sztálinizmus" elleni harccal, hiszen akkorra Sztálin neve már összekapcsolódott magával a Szovjetunióval.

A német—szovjet megnemtámadási szerződést élesen elutasította, bár 1939 februárjában a Müncheni Egyezmény lehetséges ellensúlyaként vette számításba. Negatív értékeléséhez hozzájárult, hogy míg a 30-as évek elején — helyesen — felhívta a figyelmet a kommunista-szociáldemokrata együttműködés fontosságára, addig a népfrontpolitikát csupán „mensevik típusú" opportunizmusként értékelte. Egyoldalú múltra-orientálódása oda vezetett, hogy a nyugati proletárforradalom lehetőségét és megvalósítását csak az októberi forradalom „meghosszabbításaként", mai szóhasználattal — modelljeként tudta elgondolni.

Az új kihívásokra adott válaszaiból —, amelyek a Komintern-politika gyenge pontjait, ellentmondásait, a világos perspektíva-meghatározások hiányát is érzékelték — nyilvánvaló, hogy egyre inkább tisztán „balról" próbálta a Kominternt előzni: ennek egyik módszertani forrása a hatalmi és osztálypolitika merev szembeállításában rejlett. A sztálini pragmatizmussal absztrakt-normatív elméleti pozícióját szegezte szembe. Erre építve hozta létre 4—5 éves előkészítés nyomán a IV. Internacionálét, amely továbbra is fenntartotta a kommunista pártok elleni politikai-ideológiai harc követelését. Az alapító kongresszus 1938. szeptember 3-án kezdődött.

A népfronttal szembehelyezett közvetlen proletárforradalmi irányvonalának sikertelenségét Trockij csupán a kommunista pártok szubjektív hibáival magyarázta. Nem vezettek eredményre együttműködési kísérletei a 30-as évek közepén a francia szocialisták baloldalával sem. A spanyol köztársaságért vívott harcokban is önálló „proletárforradalmi irányvonalat" próbált érvényre juttatni, ami ismét csak a baloldal egységtörekvései ellen hatott. A népfront franciaországi tapasztalatait — szinte napról napra követve az eseményeket — olyan fejlődési fázisként ragadta meg, mint a „kettős hatalom" az októberi forradalom előtt Oroszországban. Ebben a „historizálásban" fejeződött ki legvilágosabban módszertani és politikai hibája. A népfrontpolitikában felfedezhető nacionalista momentumokat, amelyekre igen korán felfigyelt, csak absztrakt-elméleti bírálat tárgyává tette, ám olyan alternatív politikai irányvonalat kidolgozni, amely képes alkalmazkodni az események éles változásaihoz, ő sem tudott. Szándékaival ellentétben a végleges szektásság zsákutcájába szorult. E korszakában is maradandót alkotott azonban az orosz forradalomról

adott történeti elemzéseivel, a „sztálini jelenség" elméleti interpretációjára tett számos kísérletével és a sztálini pereket leleplező írásaival, amelyek közül eggyel-kettővel kötetünk is megismerteti az olvasót.

Politikai pályájának — politikai beállítódásának történelmileg változó korszakai ellenére — mindvégig megmaradt az összetartó mozzanata: a „heroikus magány" hosszú időszakait „csak" a forradalmak szakították meg. Az őt körülvevő világ azonban nem lehetett a permanens forradalom állapotában. Élete és harca a XX. századi marxista forradalmi mozgalmak történetében az egyik végig nem járható alternatívát képviseli.

A kor nagy kérdése volt, hogy lehetséges-e forradalmárnak lenni nem forradalmi korszakban. S ezt a dilemmát éppen Trockij testesítette meg „klasszikus" fokon. Ezt a mozzanatot értékelteti Trockij személyiségén keresztül E. H. Carr, a bolsevik forradalom neves történetírója:

„...A nagy emberek megjelenése egybeesik a történelem nagy fordulópontjaival. Azok a tulajdonságok, amelyek Trockijt a roham napjaiban kiemelkedő vezetővé tették, a türelmes számítás és a kimért kompromisszumok elkövetkező korszakában nem tették alkalmassá a vezetésre; híján volt az önátformálás tehetségének". Személyiségének „romantikus" vonásai, nem kis mértékben jelképes gesztusokra épülő politikai tevékenysége, makacs hajthatatlansága és a tévedés lehetőségét is elutasító magabiztossága koncentrált formában fejeződött ki a végzetszerűség iránti sajátos vonzalmában.

1938. február 16-án újabb családi tragédiáról értesült: egy párizsi kórházban meghalt másik fia, Lev Szedov is. Szergej fiát még a Kamenyev-Zinovjev per során megvádolták, és ismeretlen körülmények között szintén meghalt. A családi tragédiák hátteréről a könyv első részében közölt írások, dokumentumok hiteles képet nyújtanak.

Ismert, hogy magát Trockijt mindhárom moszkvai perben „az összes ellenzéki csoportosulások fejeként", „a terrorakciók inspirálójaként és legfőbb szervezőjeként" apasztrofálták, s kimondták, hogy „mindent meg kell tenni kézrekerítéséért". Az „ítéletet" 1940. augusztus 20-án, egy május 25-i sikertelen merényletkísérlet után, a spanyol származású Ramon Mercader — álnéven Jacque Mornard — hajtotta végre. A jégcsákánnyal elkövetett merénylet másnapján, augusztus 21-én Trockij meghalt. A gyilkost a mexikói hatóságok 20 évi börtönre ítélték. Trockijt Coyoacanban temették el.

Lev Davidovics Trockij politikai és szellemi hagyatékának tárgyszerű marxista értékelése, gondolatrendszerének történeti és elméleti feldolgozása — számos kísérlet ellenére — még a történészekre vár, ami a marxizmus új rekonstrukciójának — mind tudományos, mind politikai hitelesség tekintetében — egyik feltétele, része.

KRAUSZ TAMÁS

I. Személyes, családi vonatkozások

Naplófeljegyzés

Rakovszkij volt lényegében az utolsó a régi forradalmár-nemzedék tagjai közül, akivel kapcsolatot tartottam. Most, hogy már ő is kapitulált, nem maradt senki sem. Igaz, a cenzúra miatt már vele sem tudtam levelezni kiutasításom kezdete óta, alakja mégis csak a régi harcostársakat szimbolizálta számomra. De most már ennek is vége. Már rég nincs módom rá, hogy bárkivel is véleményt cseréljek vagy megvitassak egy-egy kérdést. Újságokkal kell párbeszédet folytatnom, azaz, az újságokon keresztül — tényekkel, álláspontokkal vitázok. Mégis úgy gondolom, hogy hiába töredékes és hallatlanul kevés az a munka, amelyet ily módon el tudok végezni, jelentőségét nem vonhatom kétségbe: sőt, életemben, mindez még nagyobb szerepet játszik, mint 1917, mint a polgárháború kora stb.

Hadd magyarázzam meg, miről van szó. Ha én 1917-ben nem lettem volna Pétervárott, az októberi forradalom akkor is lezajlott volna, feltéve, ha *Lenin ott van és vezeti a forradalmat.* De ha sem Lenin, sem én nem lettem volna ott, nem kezdődhetett volna el a forradalom sem — a bolsevik párt vezetése megakadályozta volna a kitörését (ebben csöppet sem kételkedem!). Ha Lenin akkor nem lett volna ott Pétervárott, én magam aligha tudtam volna visszaszorítani a bolsevik-vezérek ellenállását, s a „trockizmus", azaz a proletárforradalom elleni harc már akkor, 1917 májusában megkezdődött volna, s a forradalom kimenetelének ügye igencsak kérdésessé vált volna. De — ismétlem — Lenin jelenlétében az októberi forradalom mégis csak győzedelmeskedett volna. Ugyanezt mondhatjuk egészében véve a polgárháborúról is, bár a polgárháború első szakaszában, különösen Szimbirszk és Kazany elvesztésekor, Lenin megrettent és kétségei támadtak, de ez minden bizonnyal csak múló hangulat volt, s rajtam kívül másnak aligha tett említést róla.

Nem mondhatom tehát, hogy az 1917—1921 közötti időszakban végzett tevékenységemet más nem vállalhatta volna magára, a mostani viszont a szó szoros értelmében „pótolhatatlan" — ezt minden nagyképűség nélkül állíthatom. A két internacionálé összeomlása után olyan feladatok kerültek előtérbe, amelyek elvégzésére az internacionálék többi egykori vezére teljességgel alkalmatlan. Egyéni sorsom alakulása folytán én birtokában vagyok mindazon tapasztalatoknak, amelyek e probléma megoldásához szükségesek. Így aztán egyedül csak én tudom az új nemzedéket a forradalmi tevékenység módszerére megtanítani. Teljesen egyetértek Leninnel — azaz, tulajdonképpen Turgenyevvel — abban, hogy a legnagyobb baj az, ha az ember

már betöltötte az 55. évét. Szükségem lenne még legalább 5 évnyi folyamatos munkára ahhoz, hogy nyugodt lélekkel átadhassam a stafétabotot.

Trockij kiutasításának körülményei

A GPU Különleges Tanácsa rendeletet adott ki Trockij Szovjetunióból való kiutasításáról. A rendeletben azzal vádolják, hogy „ellenforradalmi pártot" szervez, melynek tevékenysége „az utóbbi időben" „a szovjethatalom elleni fegyveres harc előkészítésére" irányul. Az „utóbbi időben" kifejezésnek arra kellene utalnia, hogy az ellenzék politikájában állítólag valamiféle radikális változás ment végbe. A megfogalmazásnak egyúttal igazolnia kell a velük szemben alkalmazott politikai represszió radikalizálódását is.

Sztálin már régóta készült a „fegyveres felkeléssel" való leszámolásra. Politikája számára ugyanis komoly veszélyeket jelentett az, hogy az ellenzék a párt és a forradalom radikális reformját tűzte ki célul. A sztálini rezsimmel szembeni küzdelmeik során maguk az ellenzékiek is többször említették azt a lehetőséget, hogy a hatalmat bitorló bürokraták — saját létjogosultságukat igazolandó — előbb-utóbb kénytelenek lesznek arra hivatkozni, hogy az ellenzék fegyveres harcra készül.

Ezt a lehetőséget egyébként maga Sztálin fogalmazta meg a legvilágosabban és a legcinikusabban a KB 1927 augusztusában tartott plénumán, amikor is az alábbiakat fejtette ki az ellenzék képviselőiről: „hát nem értik, hogy ezeket a káderekat csak polgárháborúval távolíthatjuk el pozíciójukból?" Az apparátus — a „káderek" — ily módon nyíltan elkülönült a párttól, és már eleve polgárháborúnak minősítettek minden olyan akciót, amely az apparátus politikájának vagy összetételének a megváltoztatására irányult. Ez volt a lényege végül is Sztálin politikai álláspontjának, amelyet majd a GPU fordít le a represszió nyelvére.

Trockij kiutasítása — illetve az ellenzék legismertebb személyiségeit érintő kiutasítás kilátásba helyezése — nem pusztán csak azzal a céllal történt, hogy politikailag elszigeteljék az ellenzéki munkástömegeket vezetőiktől, hanem hogy előkészítsék a talajt az egyre növekvő ellenzéki tábor ellen irányuló, még kegyetlenebb megtorlás-sorozathoz. Az 1928 januárjában* tartott XV. kongresszuson már mint kész tényt jelentették be az ellenzék teljes „likvidálását", s egyúttal ígéretet tettek arra, hogy teljes egészében „monolit jellegűvé" teszik a pártot. Valójában azonban az ellenzék az előző évben olyan erőteljesen

* **Pontosabban 1927 decemberében — a szerk.**

megnövekedett, hogy a munkástömegek körében gyakorlatilag az egyik legfontosabb politikai tényezővé vált.

1928 folyamán Sztálin hívei kénytelenek voltak tovább fokozni a megtorló intézkedéseket, amelyekről azonban nap mint nap bebizonyosodott, mennyire nem alkalmazhatók egy helyes politikai irányvonal elleni harcban. Nem elegendő, ha pusztán csak annyit manifesztálnak, hogy az oppozíció — „ellenforradalmi pártot" alkot: ezt senki sem veszi komolyan. Minél több ellenzékit zárnak ki és száműznek, annál többen lesznek a párton belül. Ezt maga Sztálin is elismerte az OKP KB 1928-as plénumán. Ebben a helyzetben csak egy dolgot tehettek: meg kellett kísérelniük, hogy véres határvonalat húzzanak a hivatalos párt és az oppozíció közé. Egzisztenciális érdekük volt, hogy az oppozíció tagjainak nevét valamilyen módon merényletekkel, fegyveres felkelés előkészítésével hozzák összefüggésbe. De mint azt egy 1927 őszén történt szégyenteljes eset példázza, (Sztálinék egy Vrangel-tisztet akartak az ellenzék táborába beépíteni), az oppozíció vezetőinek egyetlen nagy visszhangot kiváltó nyilatkozata elegendő volt ahhoz, hogy e csalás kiagyalói maguk essenek bele az általuk állított csapdába.

A régi, világszerte ismert forradalmárokkal szembeni fizikai erőszak azonban már önmagában véve is súlyos politikai bonyodalmakat vonhatott maga után.

Így jutott Sztálin arra az elhatározásra, hogy „fegyveres harc előkészítésével" vádolják az ellenzéket, s ez a vád fogja majd elindítani az ellenük irányuló újabb megtorlás-sorozatot. Igyekszenek ezzel az ürüggyel minél előbb kiutasítani az országból az ellenzék vezéreit, mert ezzel egyúttal szabadabbá válik az út ahhoz is, hogy keményebb eszközökhöz folyamodjanak a fiatal, nem vezető pozícióban lévő, a tömegek előtt — s elsősorban külföldön — még ismeretlen ellenzékiekkel szemben. Sztálin mindvégig ilyen irányban gondolkodott.

Épp ezért lehetünk bizonyosak afelől, hogy az ellenzék vezetőinek kiutasítása után a Sztálin-klikk megpróbálja majd belerántani az ellenzékinek minősített csoportokat valamiféle kalandor-akcióba. Vagy ha ez nem sikerül, kiagyalnak és az ellenzék nyakába varrnak egy „merényletet" vagy egy „katonai összeesküvést". Az utóbbi hetekben már történt ilyen, minden tekintetben a bonapartista provokáció szabályai szerint kitervelt kísérlet. Ha a körülmények lehetővé teszik, igyekszünk minden részletében ismertetni ezt a — végül is bukással végződő — akciót. Egyelőre legyen elég annyi, hogy ez az eset még semmiképp sem volt az utolsó. Hamarosan újabb incidensek követik. Sztálin e téren következetesen végigviszi elhatározásait. És mást nem is tud tenni.

Ez a helyzet jelen pillanatban. Az erőtlen hintapolitika, a gazdasági

nehézségek újjáéledése, a pártvezetőkkel szembeni bizalmatlanság láttán Sztálin arra a következtetésre jutott, hogy a pártot nagyszabású „kirakatintézkedésekkel" kell elhallgattatni. Csak egy súlyos csapás, megrázkódtatás, csak a katasztrófa segíthet csupán a kialakult feszült helyzetben.

Ha ezt mindenkinek tudtára adjuk, talán még van némi esélyünk arra, hogy akadályokat gördítsünk Sztálin fondorlatos akcióinak végrehajtása elé. Ha az OKP-ben az ellenzéket megvédjük a sztálini koholmányoktól és mocskolódásoktól, akkor egyúttal az októberi forradalmat és a Kominternt is megóvhatjuk a sztálinizmus bomlasztó módszereinek terjedésétől. És ez most minden igaz kommunistának elsőrendű kötelessége.

Útját kell állni a bonapartista trónbitorlók előretörésének. Le kell leplezni módszereiket, elejét kell venni készülő akcióiknak. Leleplező hadjáratot kell ellenük indítani, hogy a nemzetközi munkásmozgalom is megismerhesse igazi arcukat. Az ellenzékért folytatott harc most egyet jelent az októberi forradalom eszméiért vívott harccal.

Konstantinápoly, 1929. március 4. H.

Hogyan oldotta meg a Politikai Bizottság Trockij törökországi kiutazásának kérdését?

(Moszkvai tudósítás)

Trockij kiutasítása ügyében természetesen már előre döntött a Sztálin-klikk titkos ülése, s a kérdést csak később terjesztették a Politikai Bizottság elé, ahol a kiutasítást hivatalosan is indokolták.

A kérdés megvitatásakor Sztálin így érvelt: „Trockijt ki kell utasítani az országból, mert 1. idehaza ő az egyre nagyobb létszámú ellenzék eszmei vezére; 2. csak így tépázhatjuk meg tekintélyét a tömegek szemében, hiszen egy burzsoá országban, a burzsoázia szekértolója lesz; 3. csak így veszítheti el tekintélyét a nemzetközi proletariátus szemében, mivel a szociáldemokraták mindenképpen a Szovjetunió ellen fordítják kiutasításának tényét, Trockij mellé fognak állni, s védelmükbe veszik mint „a bolsevik terror áldozatát; 4. ha Trockij leleplező nyilatkozatot tesz közzé a pártvezetés ellen, akkor mi azonnal árulónak fogjuk őt nyilvánítani. Mindezen tények Trockij kiutasításának szükségességét támasztják alá" (az ülésen készült gyorsírásos feljegyzésből idéztünk).

A kiutasítás ellen Rikov, Buharin és Tomszkij szavazott, a kérdésről folytatott magánjellegű vitán pedig még egy pb-tag ellenezte ezt a lépést, kilétéről azonban nincs megbízható adatunk, a feltételezések szerint ez a személy — Kujbisev lehet.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a külföldi sajtóban megjelent Trockij-cikkek ürügyén indított Jaroszlavszkij-féle leleplező hadjáratot már Trockij kiutasítása előtt előkészítették. Sztálin aljas akciói tehát szigorú, tervszerű rendben zajlanak.

Moszkva, 1929. március 22.

A demokrácia leckéje – amelyből végül mégis kimaradtam

Egy vizum története

Mint arról a sajtóban korábban már beszámoltam, az alábbi események történtek azt követően, hogy határozottan megtagadtam a Törökországba való utazást: Odessza felé tartottam, amikor vonatomat útközben 12 napra feltartóztatták, hogy a szovjet kormány ez idő alatt megpróbálja megszerezni számomra a németországi beutazási engedélyt — legalábbis Bulanov, a GPU megbízottja így tájékoztatott. Hogy ne vesztegessük az időt, míg a kedvező válaszra várunk, a GPU állítólag kidolgozta számomra a pontos berlini útvonalat. Február 8-án közölték velem, hogy az egész terv kútbaesett a német kormány hajthatatlansága miatt. Ebben a tudatban érkeztem Konstantinápolyba. Itt olvastam aztán az egyik berlini lapban a Reichstag elnökének beszédét, amelyet a weimari nemzetgyűlés összehívásának tizedik évfordulója alkalmából tartott, február hatodikán. A beszéd a következő szavakkal zárult: „Vielleicht kommen wir sogar dazu Herrn Trotzki das Asiel zu geben (Lehbe, Beifall bei der Mehrheit)". („Talán hamarosan eljutunk oda, hogy megadjuk Trockij urnak a menedékjogot. Lehbe, A többség helyeslésével.")

A Reichstag-elnök nyilatkozatát megelőzően a német sajtó félhivatalos forrásokra hivatkozva közölte, hogy a szovjet kormány egyáltalán nem tett lépéseket Trockij német vizumának megszerzése ügyében. Lehbe szavai teljesen váratlanul értek, mivel a korábbi eseményekből arra következtethettem, hogy a német kormány adott negatív választ németországi beutazási kérelmemre. A szovjet kormány ügynökei legalábbis egyértelműen ezt állították. Ha Lehbe beszédéről nem szereztem volna tudomást, természetesen nem fordultam volna a német kormányhoz, hiszen biztos elutasításban lett volna részem. Túlságosan is tisztában voltam azzal, hogy egy ilyen elutasítás könnyen válhat „precedenssé" más kormányok számára is, s erre hivatkozva amazok is könnyebben elutasíthatják kérelmemet. A Reichstag-elnök beszédének ismeretében azonban egészen más megvilágításban láttam a kérdést. Február 15-én kérettem a GPU képviselőjét, aki Konstantinápolyba kísért, s így szóltam hozzá: „Arra kell következtetnem, hogy hamis tájékoztatást kaptam. A Lehbe-beszéd február

hatodikán hangzott el, mi viszont csak február tizedikén indultunk önnel együtt Odesszából Törökországba. Amiből az következik, hogy Moszkvában ekkor már ismerték a Lehbe-beszéd tartalmát. Azt ajánlom, sürgősen táviratozzon Moszkvába, s a Lehbe-beszédre hivatkozva javasolja nekik, hogy ténylegesen is kérvényezzék számomra Berlinbe a vizumot. Így tehetik semmissé legkevésbé szégyenletes módon azt a felesleges bonyodalmat, amelyet minden bizonnyal Sztálin keltett „németországi beutazásom engedélyeztetési ügye körül". Két nap múlva a következő választ kaptam a GPU-megbízottól: „Moszkvába küldött táviratomra válaszolva újból megerősítették azt a tényt, hogy a német kormány még február elején kategorikusan elutasította a vizumkérelmet; épp ezért egy újabb folyamodványnak semmi értelme sem lenne; a Lehbe-beszéd pedig egyszerűen felelőtlen kijelentéseket tartalmaz. Ha mindezt ellenőrizni akarja, adja be ön, személyesen a vízumkérelmét."

Ezt az okfejtést nem hihettem el. Abból indultam ki, hogy a Reichstag-elnök jobban kell hogy ismerje pártja és kormánya szándékait, mint egy GPU-ügynök. Még aznap küldtem egy táviratot Lehbenek, amelyben értesítettem, hogy beszédére hivatkozva benyújtottam vizumkérelmemet a német konzulátuson. A demokrata és a szociáldemokrata sajtó nem kis elégtétellel tette közhírré azt a tényt, hogy egy forradalmi diktatúra hívének egy demokratikus országban kell menedékjogot kérnie. Némelyek még annak a reményüknek is hangot adtak, hogy ez az eset majd kellő tanulságul szolgál nekem ahhoz, hogy többre értékeljem a demokrácia intézményét, s csak idő kérdése, hogy ez mikor következik be. Holott én természetesen nem hagytam semmiféle kétséget afelől, hogyan viszonyulok a demokráciához. A német szociáldemokrata sajtó hozzám kiküldött képviselőjével folytatott beszélgetésben pontosan tisztáztam ezt a kérdést. Újból elismétlem álláspontomat, abban a formában, ahogyan azt közvetlenül a beszélgetés után lejegyeztem:

„Mivel németországi beutazási kérelmem ügyében most személyesen járok el, s mivel a német kormányban többségében szociáldemokraták vannak jelen, elemi érdekem, hogy pontosan tisztázzam a szociáldemokráciához való viszonyomat. E tekintetben természetesen semmiféle változás nem következett be, a szociáldemokráciát ugyanúgy értékelem, mint régebben. Sőt, a Sztálin-frakcióval vívott harcom egészében a szociáldemokráciával folytatott küzdelmeimet is tükrözi. Sem nekem, sem önöknek nincs szükségük arra, hogy valamit is elhallgassak vagy pontatlanul fogalmazzak meg.

Bizonyos szociáldemokrata kiadványok megpróbálnak ellentmondást fölfedni a demokráciát illető elvi álláspontom és akö-

zött a tény között, hogy most beutazási engedélyért folyamodok egy demokratikus köztársaság, Németország kormányához Holott nincs itt semmiféle ellentmondás. A „demokráciát" mi egyáltalán nem „tagadjuk", ellentétben az anarchistákkal. A A polgári demokráciának megvan a maga előnye az ezt megelőző államformákkal szemben. Ám a polgári demokrácia nem örökérvényű jelenség. Át kell adja helyét a szocialista társadalomnak, a szocialista társadalomhoz pedig a proletárdiktatúrán át vezet az út.

A kommunisták minden kapitalista országban részt vesznek a parlamenti harcokban. A menedékjog igénybe vétele elvileg semmiben sem különbözik attól az esettől, mint amikor a választójoggal, a gyülekezési joggal vagy épp a sajtószabadság jogával élünk.

Ön azt kérdezi, hogyan harcolok a demokráciáért a párton, a szakszervezeteken, a szovjeteken belül. Bizonyos szociáldemokrata kiadványok úgy vélik, hogy e téren engedményeket teszek a polgári demokráciának. Ez azonban súlyos. de könnyen tisztázható félreértés. A szociáldemokrácia mai definíciója így hangzik: „Sztálinnak igaza van Trockijjal szemben, Rikovnak igaza van Sztálinnal szemben". A szociáldemokrácia amellett foglal állást, hogy Oroszországban állítsák vissza a kapitalizmust. Erre az útra azonban csak akkor lehet visszatérni, ha félresöprik a proletáriátus élcsapatát, ha semmibe veszik autonómiájukat és a tőlük eredő kritikát. A Sztálin-rezsim az általa folytatott politikai kurzus szükségszerű következménye. És mivel a szociáldemokrácia helyesli Sztálin gazdaságpolitikáját, kénytelen lesz megbékülni politikai módszereivel is. Nem méltó egy marxistához, hogy a demokráciáról „általánosságban" ítélkezzen. A demokrácia osztálytartalmú jelenség. Ha a polgári rend visszaállítását célzó politika kapcsolódik hozzá, akkor nem egyeztethető össze a proletariátus mint uralkodó társadalmi osztály demokráciájával.

A kapitalizmushoz való tényleges visszatérés csak a polgárság diktatorikus hatalmának érvényesítésével lenne megvalósítható. Oroszországban nem lehet egyszerre sóvárogni a demokrácia után és a kapitalizmus visszaállítását követelni. Ez nevetséges fantazmagória".

Nem tudom, megjelent-e valaha is ez az interjú a német szociáldemokrata lapokban. Valószínűleg, nem. Arról sincs tudomásom, hogyan hatott a szociáldemokrata miniszterekre a szavazás során. A demokratikus menedékjog azonban — értelmezésem szerint — nem azt jelenti, hogy egy kormány csak a hozzá hasonlóan gondolkodókat en-

gedi be országába — ez csak II. Miklós és Abdul Hamil idején volt igaz. Azt sem jelentheti, hogy egy kormány az üldözötteket csak az üldöző ország kormányának beleegyezésével engedi be. A menedékjog — papíron legalábbis — azt jelenti, hogy egy kormány még az ellenfeleit is beengedi országába, azzal a feltétellel, hogy az illető betartja a fogadó ország törvényeit. Én természetesen csak mint a szociáldemokrata kormányzat engesztelhetetlen ellenfele utazhattam volna be Németországba.

A német kormánnyal szemben Kurt Rosenfeld baloldali szociáldemokrata ügyvéd vállalta védelmemet, mégpedig saját elhatározásából, eszmei indítékból és teljesen önzetlenül. Hálával fogadtam felajánlott szolgálatait, szociáldemokrata pártállásától függetlenül.

Rosenfeld ügyvéd úr táviratban tette fel azt a kérdést, milyen korlátozásokat vagyok hajlandó elfogadni Németországi tartózkodásom idején. Az alábbiakat válaszoltam:

„Teljesen elszigetelten akarok élni, Berlinen kívül, semmi esetre sem szándékozom felszólalni nyilvános gyűléseken. Kizárólag csak írói tevékenységet kívánok folytatni — a német törvények keretei közt. Trockij"

Mindebből kitetszhet, hogy jelen esetben nem a demokratikus menedékjog érvényesítéséről volt szó, pusztán csak arról, jogom van-e németországi tartózkodáshoz, különleges feltételek mellett. Az ellenfeleim által ígért demokrácia-leckét tehát már mindjárt az elején erősen korlátozott formában kaptam meg. Ezzel azonban a dolog még nem ért véget. Néhány nap múlva újabb távirat érkezett Rosenfeld doktortól: beleegyeznék-e abba, hogy kizárólag csak gyógykezeltetés céljából utaznék Németországba? Válaszul ezt táviratoztam:

„Kérem, hogy legalább azt tegyék lehetővé, hogy a számomra abszolút létfontosságú gyógykezelés idejét Németországban tölthessem."

A menedékjog érvényét tehát a gyógykezelés időtartamára korlátozták. Az ígért tanulságos ledke egyre soványabb lett. Több híres orvost megneveztem, akik az utóbbi évtizedben gyógykezeltek és akiknek a segítségére most nagyobb szükségem lett volna, mint bármikor. A német sajtó konstantinápolyi képviselői úgy vélték, hogy beutazásomnak nincs akadálya. Én azonban — mint az az alábbiakból kiderül —, kevésbé voltam optimista ebben a kérdésben, a siker lehetőségét azonban én sem zártam ki.

A húsvéti ünnepek táján új szólam hallatszott a német sajtóban: kormánykörökben úgy vélekednek, hogy Trockij *nem annyira* beteg, hogy feltétlenül németországi gyógykezelésre és német fürdőkre van szüksége. Fogalmam sincs, kik közvetíthették ezt az információt

a német kormánykörökhöz. Március 31-én az alábbi táviratot küldtem Rosenfeld doktornak:

„Az újságközleményekből arra következtetek, hogy még nem vagyok eléggé gyógyíthatatlan beteg ahhoz, hogy lehetőséget kaphassak a németországi beutazásra. Kérdem én: akkor Lehbe végül is mit helyezett kilátásba számomra — menedékjogot vagy temetésjogot? Kész vagyok bármely orvosi bizottság bármely vizsgálati procedúrájának alávetni magam. Kötelezettséget vállalok arra vonatkozóan, hogy gyógykezeltetésem befejezése után azonnal elhagyom Németországot. Trodkij."

Néhány hét leforgása alatt tehát három ízben is megnyirbálták a demokrácia elvét. A menedékjogból először különleges feltételek melletti tartózkodási jog lett, utána — gyógykezeltetési jog, végül pedig — temettetési jog. Ami azt jelenti, hogy már csak hullaként tudnám teljes terjedelmében értékelni a demokrácia előnyeit.

Egy korábbi, március 19-i levelemben egyebek közt az alábbiakat írtam Rosenfeld doktornak:

„Engedje meg, hogy röviden kifejtsem Önnek mint érdekeim képviselőjének — s nem mint a szociáldemokrata párt tagjának —, hogyan értékelem a helyzetet. Egy hónappal ezelőtt történt, hogy Lehbe beszédén felbátorodva, folyamodványt küldtem a német kormányhoz. Választ még mindig nem kaptam. Sztálin minden bizonnyal olyan értelemben utasította Stresemannt, hogy ne adják meg számomra az engedélyt a németországi beutazáshoz, függetlenül attól, hogy akarják-e ezt a szociáldemokraták vagy sem. A szociáldemokrata kormányzati többség függőben hagyja a kérdést, egészen a következő kormányválságig. Én közben türelmesen — azaz megkötözött kézzel és lábbal — várakozok. Még arról is kénytelen vagyok lemondani, hogy barátaim máshol is megpróbáljanak számomra menedékjogot kérni, például Franciaországban. Még két-három hét, és a közvéleményt tovább már nem izgatja az ügyem. És én közben nemcsak a most induló fürdőszezonról maradok le, hanem még arra is egyre kevesebb lehetőségem marad, hogy elkerülhessek egy másik országba. Épp ezért a jelen helyzetben számomra még a formális elutasítás is kedvezőbb a döntés további halogatásánál."

De válasz továbbra sem érkezett. Újra táviratoztam Berlinbe:

„A válasz elmaradását az elutasítás illojális formájának minősítem."

S csak ezután, április 12-én, azaz a második hónap végefelé jártával kaptam meg az értesítést, hogy a német kormány elutasította beutazási kérelmemet. Nem maradt más választásom, mint hogy már

másnap táviratot intézzek Lehbéhez, a parlament elnökéhez: „Sajnálom, hogy mégsem tanulmányozhatom a gyakorlatban a demokratikus menedékjog előnyeit. Trockij."

Ilyen kurta és tanulságos módon ért tehát véget ez az ügy.

Sztálin végül is elérte Stresemann és mások közvetítésével, hogy a szovjet kormánnyal fenntartott baráti kapcsolatok nevében tagadják meg tőlem a németországi beutazás engedélyezését. Thälmann a saját maga és a Kommunista Internacionálé érdekeire hivatkozva követelte, hogy ne engedjenek be Németországba, Hilferding pedig azért, mert voltam olyan óvatlan, hogy Kautsky ellen írott könyvemben olyan politikai portrét kerekítettem Hielferdingről, amely túlságosan is hasonlít az eredetihez. Herman Müller szívességből nem utasította vissza Sztálin kérésének teljesítését. És ilyen körülmények közt a demokrácia elveinek platói védelmezői büntetlenül mondhattak bármit, cikkeikben, beszédeikben akár még amellett is állást foglalhattak, hogy nekem igenis meg kell adniuk a menedékjogot. Semmi veszteniválójuk nem volt, s én se nyerhettem semmit. Mint ahogyan a demokratikus pacifisták is nyugodtan szavazhatnak a háború ellen, amikor az már kitört.

Mint megtudtam, vízumügyemben különösen Chamberlain tényked dett igen aktívan. Ez a tiszteletreméltó gentleman többször is úgy nyilatkozott, hogy engem — a demokrácia érdekében — mindenképpen falhoz kell állítani. Azt mondják, hogy Chamberlainnek, konzervatív meggyőződésén kívül, személyes oka is volt erre. Igen, az valóban elképzelhető, hogy nem a legnagyobb tisztelet hangján szóltam politikai zsenialitásáról Angliáról szóló könyvemben. Minthogy ez idő alatt folytak épp Párizsban a szakértői tárgyalások, így sem Stresemannak, sem Herman Müllernek nem volt oka arra, hogy elkeserítse Chamberlaint. Már csak azért sem, mert Chamberlain viszont semmi olyasmit nem követelt, ami nem felelt volna meg német kollégái politikai ízlésének. Egyszóval minden a lehető legnagyobb rendben volt.

Akárhogy is alakultak a dolgok, de végül is most került sor először arra, hogy Sztálin és Thälmann sikeresen alkalmazta nemzetközi színtéren az egységfront-politikát. Sztálin a GPU közvetítésével december tizenhatodikán tett javaslatot arra, hogy mondjak le a politikai tevékenységről. Ugyanezt a magától értetődő feltételt szabta a német fél is a menedékjog sajtóvitája idején. Ez azt jelenti, hogy a Müller—Stresemann kormány ugyanazokat az eszméket tartja veszélyesnek és kártékonynak, mint amelyek ellen Sztálin és Thälmann is harcol. Sztálin diplomáciai úton, Thälmann pedig agitatív formában követelte a szociáldemokrata kormánytól, hogy ne engedjenek be a polgári Németországba. — Minden bizonnyal a proletárforradalom érdekei kívánták így. A másik szárnyról, Chamberlain viszont a kapitalista rend

érdekeit szem előtt tartva követelte, hogy ne adják meg a vízumokat. Herman Müller tehát egyszerre két fél elvárásainak is eleget tehetett — a jobboldali partnereknek éppúgy, mint a baloldali szövetségesekének. Szociáldemokrata kormánya pedig összekötő kapocs lett a forradalmi marxizmussal szemben létrehozott nemzetközi egységfront szélső pólusai közt. Elég, ha csak az első sorokat idézzük. Marx és Engels Kommunista Kiáltványából, máris azonosíthatjuk, mi ennek az egységfrontnak a lényege: „Akad-e ellenzéki párt, amelyről kormányon lévő ellenfelei nem híresztelték, hogy kommunista, akad-e ellenzéki párt, amelyik nem vágta vissza a kommunizmus megbélyegző vádját a haladottabb ellenzékieknek éppúgy, mint reakciós ellenfeleinek?" Csak a nevek változtak, a lényeg ugyanaz maradt. Az pedig a legkevésbé sem változtat a dolgon, hogy Németország rendőrei ma a szociáldemokraták, akik végül is ugyanazt védelmezik, mint Hohenzollern rendőrei.

Természetesen, ha megkapnám a menedékjogot, önmagában véve ez még távolról sem jelentené azt, hogy fölborul az osztálytársadalom marxi elmélete. Ezzel kapcsolatban mindent elmondtam abban a — előbb idézett — nyilatkozatomban, amelyet a német szociáldemokrata lapoknak adtam. A demokratikus rend nem önmagában vett filozófiai tételekből következik, hanem az osztálytársadalom reális szükségleteiből fakad. A demokratikus rendnek megvan a maga logikája, melynek folytán a menedékjog is beletartozik e rend fogalomkörébe. Az, hogy menedékjogot nyújtanak egy proletárforradalmárnak, még csöppet sem mond ellent annak, hogy a demokrácia tisztán polgári intézmény. De most nincs is szükség erre az okfejtésre, minthogy a szociáldemokraták vezette Németországban nincs helye a menedékjognak. Miután a marxizmusnak és az októberi forradalomnak hátat fordító sztalinisták kiüldöztek a Szovjet Köztársaságból, a német szociáldemokraták már csak azért sem fogadhattak be, mert én a marxizmus elveit és az októberi forradalom tradícióit képviselem.

Ez alkalommal mindössze csak egyetlen ember sorsáról volt szó. És a szociáldemokraták — a polgári világ legbaloldalibb pártjaként — egy pillanatra sem gondolták, hogy ezzel a tiszta demokrácia egyik „elvét" is megsértik. De mi lesz akkor, amikor majd a termelőeszközök tulajdonának kérdését kell a gyakorlatban is megoldaniuk? Hogyan fogják majd akkor kezelni a demokrácia szerencsétlen és magárahagyatott elveit? Már volt erre példa a múltban is, lesz még többször is — a jövőben is.

Az én — végül is — teljesen másodlagos jelentőségű — vízumügyem élesen rávilágít korunk alapkérdésének lényegére és nyomában egyetlen szempillantás alatt összeomlik az a velejéig hamis és reakciós mítosz, mely szerint lehetséges a demokratikus átmenet a szocialista tár-

sadalom felé. Ez az egyetlen tanulság, amely az általam frissen átélt eseményekből levonható. Komoly lecke ez — fontos szerepet játszhat a munkástömegek szervezésekor.

Konstantinápoly, 1929. április 22.

A sztálinisták legújabb hamisítása

Az elmúlt évben Moszkvában egy újabb hazug rágalmat kezdtek terjeszteni: azt, hogy Lenin Júdásnak nevezte Trcokijt. Mikor? Hol? Miért? Az európai sztálinisták eleinte kissé bizonytalankodtak, hogy megadják-e maguknak ennek a haladó proletariátus arcába szórt aljas porhintésnek. De amikor a német proletariátus veresége újabb, a legborzalmasabb bűnnel gyarapította a bürokrácia vétkeinek lajstromát, hatásosabb eszközökhöz kellett folyamodni. Mostanában ez a „Júdással" kapcsolatos pletyka egyre gyakrabban kerül elő.

Mi ennek az alapja? Két évvel a háború előtt, az emigrációs küzdelmek egyik kiélezett pillanatában, Lenin egy magánjellegű feljegyzésben haragosan „Juduskának" titulálta Trockijt. Aki csak egy kicsit is ismeri az orosz irodalmat, az tudja, hogy „Juduska" (Golovljov) egy irodalmi figura, Szaltikov-Scsedrin orosz szatirikus művének a hőse. Az akkori idők emigrációs csetepatéiban szinte minden vitacikkben előfordultak Szaltikovtól kölcsönzött szurkálódások. A szóban forgó esetben mégcsak nem is cikkről van szó, hanem egy dühödt pillanatban odavetett feljegyzésről. Juduska Golovljovnek az evangéliumi Júdáshoz a legcsekélyebb köze sincs.

Lenin polemikus írásainak elkerülhetetlen túlzásairól Sztálin a következőket írta 1924-ben, amikor Zinovjev és Kamenyev 1917 októberi magatartását védelmezte: „Lenin írásaiban időnként tudatosan elébe vág a dolgoknak, előtérbe állítja azokat a hibákat, amelyek elkövetésének a veszélye fennáll, és mintegy megelőlegezve bírálja azokat, hogy figyelmeztesse a pártot és megóvja a hibáktól, vagy időnként ugyanilyen pedagógiai megfontolásból felnagyít valamilyen „apróságot" „bolhából elefántot csinál"... Lenin ilyen írásaiból (és sok ilyen írása van) „tragikus" nézeteltéréseket következtetni és ezt világgá kürtölni — ez Lenin írásainak meg nem értésére, Lenin nem ismerésére vall." (Trockizmus vagy leninizmus? 1924.) Sztálinnak ezek az érvei arra kevéssé alkalmasak ugyan, hogy igazolják Zinovjev és Kamenyev magatartását 1917 októberében — akkor nem valami „apróságról", „bolháról" volt szó —, de teljes mértékben alkalmazhatóak arra a harmadrangú epizódra, ami kiváltotta Leninnek a Juduska Golovljevre való hivatkozást tartalmazó írását.

Azt, hogy Lenin és Trockij között az emigráció éveiben éles összetűzések voltak, azt mindenki tudja. De hiszen ez sok évvel az Októberi Forradalom, a polgárháború, a szovjet állam építése és a Komintern létrehozása előtt történt. Lenin és Trockij valóságos viszonyára vonat-

kozóan jóval későbbi és mértékadóbb dokumentumok állnak rendelkezésre, mint ez az emigrációs összezördülések hevében odavetett feljegyzés. Mit akarnak mondani a hivatásos rágalmazók azzal, hogy belekeverik a dologba „Júdás" alakját? Talán azt, hogy Lenin nem bízott meg Trockijban politikailag? Vagy hogy nem bízott benne erkölcsileg? *Lenin több száz megnyilatkozása közül felidézünk kettőthármat.*

1917. november 1-jén a következőket mondta a párt petrográdi bizottságának ülésén: „Erről még csak komolyan beszélni is képtelenség. Trockij már régen megmondta, hogy az egyesülés (a mensevikekkel) lehetetlen. Trockij megértette ezt, és azóta nem akad nála jobb bolsevik."

A polgárháború idején, amikor Trockijnak egyszemélyben kellett meghoznia kivételes felelősséggel járó döntéseket, Lenin a saját elhatározásából blankót bocsátott a rendelkezésére, az üres lap aljára a következőt írta: „Elvtársak! Ismerve Trockij elvtárs rendelkezéseinek a szigorúságát, és oly mértékben, a legteljesebb mértékben meg vagyok győződve az általa kiadott utasítások helyességéről, célszerűségéről és szükségességéről az ügy érdekében, hogy azt fenntartás nélkül támogatom. V. Uljanov Lenin."

Míg a bemutatott megnyilatkozások közül az első világos politikai értékelést tartalmaz, a második az erkölcsi bizalom fokát tárja elénk. *Aligha szükséges itt több tucatnyi idézetet felsoralkoztatni Lenin* beszédeiből és írásaiból, amelyekből kiviláglik a Trockijhoz való viszonya, vagy ismételten felidézni a Lenin—Trockij levélváltást a nemzeti kérdésről vagy a külkereskedelem monopóliumáról. Csupán annak a levélnek a bemutatására szorítkozunk, amelyet N. K. Krupszkaja, Leninnek sok éven át társa, intézett Trockijhoz néhány nappal Lenin halála után: „Kedves Lev Davidovics! Azért írok, hogy elmondjam Önnek, hogy Vlagyimir Iljics körülbelül egy hónappal a halála előtt, amikor az Ön könyvét tanulmányozta, megállt annál a helynél, ahol Ön Marxot és Lenint jellemzi, arra kért, hogy olvassam fel neki ezt a részt, nagyon nagy figyelemmel hallgatta, azután ő maga is még egyszer átolvasta. És még azt is el szeretném mondani, hogy Vlagyimir Iljicsnek azok az Ön iránt táplált érzelmei, amelyek akkor alakultak ki, amikor Ön Szibériából hozzánk, Londonba érkezett, nem változtak meg a halála napjáig. Kívánok Önnek, Lev Davidovics, erőt és egészséget, és melegen ölelem. N. Krupszkaja."

Sztálin roppant szorgos ügynökei elővigyázatosabbak lennének, ha nem feszegetnék az erkölcsi bizalom kérdését. A már nagybeteg Lenin azt tanácsolta Trockijnak, hogy ne kössön kompromisszumot Sztálinnal: „Sztálin rohadt kompromisszumot köt, azután becsap." Lenin Végrendeletében javasolta Sztálin leváltását a főtitkári tisztségből. Erre

Sztálin illojalitása ösztönözte. Álljon itt végezetül az utolsó dokumentum, Leninnek közvetlenül a második agyvérzése előtt írott levele, amelyben közli Sztálinnal, hogy megszakít vele „minden személyes és elvtársi kapcsolatot."

Elég ennyi, kedves rágalmazó urak?

*

N. I. Trockaja levele fiáról, Szergejről*

1935. június 1-jén levéllel fordultam a sajtóhoz, amelyben megírtam, Sztálin ez év elején letartóztatta 27 éves fiamat, Szergejt, egy moszkvai felsőoktatási intézmény professzorát, aki egyébként soha nem folytatott politikai tevékenységet, abszolút lojálisan viszonyult a szovjethatalomhoz, és apjával még csak nem is levelezett. A letartóztatás kizárólagos célja L. D. Trockij politikai tevékenységének megtorlása. Ismeretes, hogy ez a közlemény aggodalmat váltott ki még az úgynevezett „szovjetbarát" körökben is. Közülük néhányan érdeklődtek a szovjet hatóságok külföldi, illetve moszkvai képviselőinél, és azt a választ kapták, hogy fiam „nincs börtönben", csak különleges megfigyelés alá helyezték, hogy megszakítsák szüleivel való kapcsolatát. Ilyen kapcsolat azonban valójában nem létezett (éppen azért, hogy Szerjózsát megóvjuk), azt a néhány alkalmat leszámítva, amikor fiam vagy én hírt adtunk egymásnak egészségi állapotunkról. Az az információ, hogy Szergej „nincs börtönben" minden jel szerint hazugság. Az elmúlt három hónapban több alkalommal meglehetősen szerény pénzösszeget utaltam át a felesége nevére, hogy, ha lehetséges, támogassam Szergejt. Miután nem kaptam tőle megerősítő választ, többször is érdeklődtem a banknál — eredménytelenül. November 6-án a norvég Hitel bank a következőkről értesített: „les ordres en question restent inexécutés, vu que la bénéficiare n'a pu être trouvée a l'adresse indiquée" (a szóban forgó rendelkezést nem tudtuk végrehajtani, tekintve, hogy a címzettet nem találtuk a megadott címen). Tehát ezek szerint őt is letartóztatták. Fiam felesége könyvtárban dolgozott, teljesen távol állt tőle mindenféle politikai harc, s az utóbbi években sokat szenvedett tüdőbaja miatt. Három hónappal ezelőtt ez a fiatal asszony még szabad volt, s egyben az egyetlen olyan ember, aki Szergejről gondoskodhatott. Letartóztatásának oka csak az én pénzátutalási kísérletem lehetett. Bármely jóhiszemű és tisztességes emberekből álló nemzetközi bizottság könnyen meggyőződhetne arról, hogy menyem letartóztatásának semmilyen más oka nem volt, és most sincs. Fel kell tennem magamnak a kérdést: mivel magyarázható e legutóbbi letartóztatás? Kizárólag személyes bosszúval, mely mindenféle politikai alapot és célt nélkülöz? Vagy Sztálinnak az a célja, hogy minden eszközzel, és lehetőleg minél tovább titokban tartsa a közvélemény

* **A „levelet" eredetileg Trockij írta — a szerk.**

előtt, mi is történik valójában a fiammal? Nem lehet szabadulni attól a gondolattól, hogy a szovjet hatóságok által számnyra bocsátott hírnek, miszerint fiam „nincs börtönben" az új körülmények fényében különösen baljós és végzetes a jelentése. Ha Szerjózsa nincs börtönben, akkor hol van? És hol van jelenleg a felesége?

Natalija Trockaja

1935. november 15.

LEV SZEDOV (Fiú, barát, harcostárs)

A proletárifjúságnak ajánlom

Most, amikor Lev Szedov anyja mellett írom e sorokat, különböző országokból érkeznek a részvéttáviratok. És e táviratok mindegyike ugyanazt az elviselhetetlen kérdést szegezi szembe: „hát immár az összes barátunk, mind Franciaországban, mind Hollandiában, Angliában és az Egyesült Államokban, Kanadában és Dél-Afrikában, és itt, Mexikóban is megfellebbezhetetlennek tekintik, hogy Szedov nincs többé?" Minden távirat — halálának újabb bizonyítéka. Pedig mi még mindig nem tudjuk elhinni. Nemcsak azért, mert ő a mi hűséges, odaadó, szerető fiunk. Hanem mindenekelőtt azért, mert nincs senki, aki annyira szervesen összefonódott a mi életünkkel együttgondolkodóként, munkatársként, gondviselőként, tanácsadóként és barátként.

Azt az idősebb nemzedéket, melynek soraiban a múlt század végén a forradalom útjára léptünk, egy szálig nyomtalanul félresöpörték. Amit nem végeztek el a cári kényszermunka börtönei, a zord száműzetés, az emigránsévek nélkülözései, a polgárháború és a betegségek, azt befejezte az utolsó években Sztálin, a forradalom legszörnyűbb csapása. Az idősebb nemzedék után annak a középső nemzedéknek legjavát is elpusztították, amelyik életre keltette 1917-et, s amely a forradalmi front 24 hadseregében nevelődött. Széttiporták az ifjúság legjavát is, Lev nemzedéktársait. Ő is csak csodával határos módon maradt meg annak köszönhetően, hogy elkísért bennünket a száműzetésbe, majd Törökországba. Utolsó emigrációnk éveiben számos új barátra tettünk szert, és közülük néhányan szinte családtaggá válva igen közel kerültek hozzánk. De ők mindnyájan ezekben az utolsó években találkoztak velünk először, amikor már kezdtünk megöregedni. Lev az egyetlen, aki fiatalon is ismert minket, és részt vett az életünkben, mióta csak a világon van. Megmaradva fiatalnak, mintha a kortársunk lett volna...

Végigjárta velünk a második emigrációt; Bécs, Zürich, Párizs, Barcelona, New York, Amherst (kanadai internálótábor), s végül Petrográd. Még kisfiúként — 12 éves múlt — a maga módján már megértette az átmenet szükségességét a februári forradalomtól az októberihez. Serdülőkorában a forradalmi lángolás fűtötte. Egy évvel öregítette magát, hogy hamarabb beléphessen a Komszomolba, amelyet akkor az ébredő ifjúság minden szenvedélye forralt.

A fiatal pékek, akik között propagandista volt, friss cipóval ajándékozták meg, és ő boldogan cipelte lyukas könyökű kabátja alatt.

Lángoló és hideg, nagyszerű és éhező évek voltak ezek. Lev saját elhatározásából átköltözött a Kremlből egy proletár diákkollégiumba, hogy ne tűnjék ki a többiek közül. Visszautasította, hogy velünk járjon gépjárművel, csak hogy ne élvezzen bürokrata kiváltságot. Ellenben szorgosan részt vett a társadalmi munkában és a „munkamozgósításokban", havat lapátolt a moszkvai utcákon, „felszámolta" az írástudatlanságot, kenyeret és tűzifát pakolt ki vagonokból, s később, már műegyetemistaként mozdonyokat javított. Az, hogy nem jutott ki az igazi frontra, csak azért történt, mert két, sőt három évvel is hiába öregítette volna magát, még csak 15 éves volt, amikor véget ért a polgárháború. Azért néhányszor elkísért a frontra, megtapasztalta a rideg körülményeket, és határozottan tudta, miért folyik a véres harc.

A távirati irodák utolsó hírei arról tudattak, hogy Lev Szedov Párizsban élt, a „legszerényebb körülmények között", — tegyük hozzá, sokkal szerényebben, mint egy szakmunkás. De annak idején Moszkvában, amikor apja és anyja magas tisztséget viselt, akkor sem élt jobban, mint az utolsó időkben Párizsban, sőt még kevésbé. Általános volt ez a funkcionáriusok gyerekei közt? Nem, ez már akkor is kivételes volt. Ebben a kisfiúban, majd kamaszban és ifjúban korán felébredt a kötelességérzet és a hősiesség.

1923-ban Lev rögtön belevetette magát az ellenzék munkájába. Egyáltalán nem volna helyénvaló ebben csakis a szülők hatását látni. Hiszen ő költözött el a szűkös, hideg és szutykos kollégiumba a jó kremli lakásból, s noha nem álltuk útját, azért akaratunk ellenére történt így.

Politikai irányvonalát ugyanaz az ösztön szabta meg, amely arra késztette, hogy a túlzsúfolt villamosokat részesítse előnyben a Kreml limuzinjaival szemben. Az ellenzék platformja csak természete alapvető vonásainak adott politikai kifejeződést. Lev könyörtelenül szakított azokkal a diáktársaival, akiket bürokrata apáik foggal-körömmel védelmeztek a „trockizmustól", és megtalálta az utat barátaihoz, a pékekhez. Így kezdődött 17 éves korában immár tudatos élete.

Hamar elsajátította a konspiráció mesterségét: illegális gyűlések, titkos nyomdák, az ellenzék dokumentumainak terjesztése. A Komszomol hamar kiformálta a saját ellenzéki vezetőit.

Lev kitűnt átlagon felüli matematikai képességeivel. Fáradhatatlanul segített azoknak a proletárdiákoknak, akik nem végeztek középiskolát. Ennek a munkának is teljes lelkesedéssel látott neki, sarkallta, húzta előre a többieket, korholta a lustákat — ifjonti tanítóskodását úgy fogta fel, mint osztályának a szolgálatát. Saját tanulmányaival is igen eredményesen haladt a Műszaki Főiskolán. De ezek munkaidejének csak kis részét töltötték ki. Ideje, ereje, lelkesedése nagy részét a forradalom ügyének szentelte.

1927 telén, amikor megkezdődött az ellenzék rendőri szétverése, Lev a huszonkettedik évét töltötte be. Már kisfia volt, s ő büszkén hozta megmutatni nekünk a Kremlbe. Azonban egy percig sem habozott, amikor úgy döntött, hogy elszakad családjától és otthagyja az iskolát, hogy osztozzék sorsukban, Közép-Ázsiában.

Nem egyszerűen fiúként, hanem bajtársként cselekedett: bármi áron is, de biztosítani kellett Moszkvával való kapcsolatunkat. Az ő almaatai munkája egy éven át csakugyan példa nélkül való volt. Ő volt a mi külügyminiszterünk, rendőrfőnökünk és hírközlési felelősünk. És mindeme feladatkörében kénytelen volt illegális apparátusra támaszkodni. A moszkvai ellenzéki központ megbízásából a hűséges és megbízható H. elvtárs lovasfogatot kerített, és önálló postakocsisként működött Alma-Ata és Frunze (Pispek), az akkori vasúti végállomás között. Az ő feladata volt, hogy eljuttassa hozzánk kéthetente a titkos moszkvai postát, a mi leveleinket és kéziratainkat pedig visszafelé Frunzébe vigye, ahol várta őt a moszkvai küldönc. Néha különleges futárok érkeztek hozzánk Moszkvából. A velük való találkozás nem volt egyszerű. Olyan házban voltunk elszállásolva, amelyet minden oldalról a GPU intézményei, illetve ügynökeinek lakásai vettek körül. A külső kapcsolatainkteljesen Levtől függtek. Esős, havas éjszakában szökött ki a házból, vagy kijátszva a spiclik éberségét nappal eltűnt a könyvtárból, s felvette a kapcsolatot ügynökével a közfürdőben, sűrű bozótosban vagy a keleti piacon, ahol a kirgizek tolongtak lovaikkal, szamaraikkal, áruikkal. Minden alkalommal elragadtatottan és boldogan tért vissza, harci tűzzel a szemében és drága kinccsel a zsebében. Egy év alatt egyszer sem tudta az ellenség elkapni. Mi több, ezekkel az ellenségekkel, tegnapi „elvtársakkal" a „legkorrektebb", majdnem „baráti" viszonyt tudta fenntartani, nem mindennapi tapintatot és önuralmat tanúsítva, kíméletesen óva bennünket a külső csapásoktól.

Az ellenzék szellemi élete kulcskérdés volt akkor, a Komintern VI. kongresszusának évében. A moszkvai csomagokban levelek, cikkek, tézisek tucatjai érkeztek ismerősöktől és ismeretlenektől. Az első hónapokban a GPU éles irányváltásáig számos levél hivatalos úton jött a különféle száműzetési helyekről. Ebben a vegyes anyagban gondosan kellett tájékozódni. És ekkor nem kis ámulatomra arról bizonyosodhattam meg, hogy számomra is észrevétlenül mennyire felnőtt a kisfiú, milyen jól eligazodik az emberek közt, — sokkal több ellenzéki ismerte, mint én — milyen megbízható a forradalmi ösztöne, mely lehetővé tette számára, hogy habozás nélkül megkülönböztesse a valódit a hamistól, a tartalmat a felszíntől. Eszmecseréink alatt büszkén ragyogott anyja szeme, aki jobban ismerte fiát.

Áprilistól — októberig körülbelül 1000 politikai levelet, dokumen-

tumot és mintegy 700 táviratot kaptunk. Elküldtünk ugyanakkor 550 táviratot és legalább 800 politikai fogalmazványt, beleértve egy sor nagyobb művet, mint a „Komintern programjának kritikája" stb. A fiam nélkül ennek a munkának a felét sem tudtam volna elvégezni.

A mégoly szoros együttműködés sem jelentette azonban, hogy ne lettek volna köztünk viták, sőt néha éles összeütközések. Levhez fűződő viszonyom sem akkor, sem később az emigrációban — meg kell nyíltan vallanom — távolról sem volt egyenletes és felhőtlen. Az ő kategorikus ítéleteivel, amelyek gyakran tiszteletlenek voltak az ellenzék valamely „öregjével" szemben, a magam éppoly kategorikus kijelentéseit és fenntartásait szegeztem szembe. Ráadásul általában is a gyakorlati ügyekben rám jellemző pedantériát és igényességet tanúsítottam iránta. Ezek a vonásaim, amelyek hasznosak lehetnek, sőt szükségesek a nagyszabású munka során, de meglehetősen elviselhetetlenek a személyes kapcsolatokban, a hozzám legközelebb állók életét gyakran megnehezítették. És minthogy az ifjúságból a hozzám legközelebb álló a fiam volt, így hát neki mindenkinél nehezebb volt. Avatatlan szemlélő még azt is hihette, hogy kapcsolatunk rideg és elidegenedett. De emögött a felszín mögött kölcsönös, mély ragaszkodás izzott, amely összehasonlíthatatlanul több volt, mint vérközösség: a nézetek és értékelések, rokonszenv és ellenszenv közösségén alapult, az együtt átélt örömökén és szenvedésekén s a közös nagy reményekén.

És ez a közös ragaszkodás időről időre olyan eleven tűzzel lángolt fel, amely mindhármunkat százszorosan kárpótolt a hétköznapok apró súrlódásaiért.

Így éltünk mi, 4000 kilométerre Moszkvától, 250 kilométerre a vasúttól. Nehéz és felejthetetlen év, amelyet Lev neve fémjelez az emlékezetünkben, helyesebben Leviké vagy Levuskáé, ahogy mi hívtuk. 1929 januárjában a Politbüro elrendelte, hogy hagyjuk el az SzSzSzK területét, mint kiderült, Törökország irányába. A családtagoknak megengedték, hogy elkísérjenek. Lev ismét habozás nélkül úgy döntött, hogy velünk utazik a száműzetésbe, mindörökre hátrahagyva feleségét és kisfiát, akiket nagyon szeretett.

Életünkben új fejezet kezdődött, szinte tiszta lappal. Új kapcsolatokat, ismeretségeket, barátságokat kellett kötni. És ismét a fiú lett a mindenes: közvetítő, titkár, mint Alma-Atában, csak összehasonlíthatatlanul szélesebb területen. Az idegen nyelveket, amelyeket kiskorában jobban ismert az orosznál, a forradalmi évek kavalkádjában szinte teljesen elfelejtette. Újra kellett tanulni ezeket. Elkezdődött a közös irodalmi munka. Az archívumok és a könyvtár teljesen Lev kezében voltak. Jól ismerte Marx, Engels, Lenin műveit, kiválóan tájékozódott az én könyveim és kéziratai között, ismerte a párt- és for-

radalomtörténetet, a thermidori hamisitások történetét. Az alma-atai közkönyvtár káoszában pedig áttanulmányozta a szovjet időszak Pravda-évfolyamait és hibátlan találékonysággal kiválogatta és kijegyzetelte azokat. Enélkül a felbecsülhetetlen anyag nélkül, illetve Lev előbb Törökországban, majd Berlinben, végül Párizsban végzett további levéltári és könyvtári kutatásai nélkül az utóbbi tíz év egyetlen munkáját sem tudtam volna elkészíteni, beleértve az „Orosz forradalom történetét" is. Felmérhetetlen értékű közreműködése korántsem volt pusztán technikai jellegű. Az ő önálló adatgyűjtése, idézet-, jellemzésgyűjteményei gyakorta megelőlegezték mind a kifejtésem módszerét, mind következtetéseimet. Az „Elárult forradalom"-ban számos olyan oldal van, amelyet fiam levelének néhány sora alapján írtam, vagy egy számomra hozzáférhetetlen szovjet újság illusztrációját küldte el, s így használhattam fel. Még több anyagot tett hozzáférhetővé a Lenin-életrajz számára. Az effajta együttműködés csak úgy vált lehetségessé, hogy az eszmei szolidaritás vérré vált bennünk. 1928 óta szinte az összes könyvemre igazság szerint a nevem mellé oda kellene írni a fiamét is.

Moszkvában Levnek két éve maradt hátra a mérnöki képesítés megszerzéséhez. Anyjával együtt arra ösztökéltük, hogy külföldön térjen vissza az elhagyott tudományhoz. Az idő tájt Prinkipon sikerült a fiúval szorosan együttműködve különböző országokból jött fiatal munkatársakból csoportot alakítani. Lev csak azon érv súlya alatt egyezett bele elutazásába, hogy Németországban felbecsülhetetlen szolgálatokat tehet a nemzetközi baloldali ellenzéknek. Berlinben felújította a tanulmányait (elölről kellett kezdenie), egyszersmind fejest ugrott a forradalmi tevékenységbe is. Hamarosan a Nemzetközi Titkárság orosz tagozatának elnöke lett. Hozzám és anyjához írt akkori levelei mutatják, milyen hamar beilleszkedett a nyugat-európai és németországi politikai környezetbe, milyen jól kiismerte az embereket és milyen jól tájékozódott mozgalmunk embrionális korszakának számtalan konfliktusában és nézeteltérésében. Immár komoly tapasztalatokkal gazdagodott forradalmi ösztöne segített neki szinte minden esetben önállóan kipuhatolni a helyes utat. Hányszor örvendeztünk a frissen feltépett levél olvasásakor azoknak a megfontolásoknak és következtetéseknek, amelyeket épp csak előző nap ajánlottam figyelmébe. És mennyire — szenvedélyesen és fegyelmezetten — örült ő maga gondolataink ilyen összetalálkozásának! Lev összegyűjtött levelei kétségkívül a Negyedik Internacionálé belső előtörténete tanulmányozásának egyik legbecsesebb forrását alkotják.

De figyelmének középpontjában az orosz ügyek maradtak. Már Prinkipon gyakorlatilag ő lett a kiadója az orosz „Bjulleteny Oppozicii"-nak, kezdettől fogva (1929 közepe), Berlinbe való elutazása óta pedig

(1931 eleje) végképp nála összpontosult ez a munka, miután Párizsból utána szállították a „Bjulleteny" is.

Lev utolsó levele, melyet 1938. február 4-én, halála előtt 12 nappal irt, így kezdődik: „Küldöm nektek a „Bjulleteny" levonatát, ugyanis a következő hajó nem egyhamar indul. A „Bjulleteny" pedig épp hogy csak kész lesz holnap reggelre."

Minden új szám megjelenése egy kis esemény volt életében — kis esemény nagy erőfeszítés árán. A lap összeállítása, az anyagok feldolgozása, a cikkírás, a gondos korrektúra, expediálás, levelezés a barátokkal és tudósítókkal és nem utolsósorban pénzeszközök előteremtése. Viszont milyen büszke volt minden „sikerült" számra! Az emigráció első éveiben kiterjedt levelezést folytatott a szovjetunióbeli ellenzékiekkel. De 1932-re a GPÜ felszámolta csaknem az összes kapcsolatunkat. Kerülő úton kellett friss információkat szerezni. Lev mindig résen volt, feszült figyelemmel keresve a szálakat Oroszországból. Figyelme kiterjedt a visszatérő turistákra, a részképzéses szovjet diákokra és a küllképviseletek együttérző beosztottjaira. Órákig rohangált Berlinben majd Párizsban, hogy lerázza az őt követő GPU spicliket, nehogy kompromittálja a hírhozóit. Ezekben az években egyetlen egy eset sem volt, amikor valaki az ő óvatlanságának, figyelmetlenségének, vagy meggondolatlanságának kárát látta volna. A GPU nyilvántartásában a „Legény" fedőnéven szerepelt. Ahogy a néhai Raissz tudósított, a Lubjankán nemegyszer azt mondták: „ügyesen dolgozik a Legény, az öregnek bajos lenne nélküle". Ez mélységes igazság volt. Bajos lett volna nélküle. Nehéz lesz nélküle! Éppen ezért a GPU ügynökei, akik az ellenzék szervezeteibe is behatoltak, Levet szoros megfigyelés alá vonták, intrikák, aljas trükkök hálójával kerítették be. A moszkvai perekben az ő neve mindvégig az enyém mellett szerepelt. Moszkva kereste az ürügyet, hogy leszámoljon vele, ha törik, ha szakad.

Hitler hatalomrajutása után a „Bjulleteny Oppozicii"-t rögtön betiltották.

Lev még Németországban töltött pár hetet illegális munkával, idegen lakásokban rejtőzködve a Gestapo elől. Anyjával rögtön riadót fújtunk felszólítva, hogy azonnal utazzon el Németországból. 1933 tavaszán Lev végre rászánta magát arra, hogy elhagyja az országot, melyet megismert és megszeretett, és áttelepüljön Párizsba, ahová nyomban követte őt a „Bjulleteny" is. Itt Lev ismét felelevenítette tanulmányait. Le kellett vizsgáznia a francia középiskola anyagából, majd — immár harmadszor is — az első évfolyamtól újra kezdeni a matematika-fizika szakot, ezúttal a Sorbonne-on. Párizsban nehéz körülmények között élt, nélkülözött, az egyetemi tanulmányokkal is csak rendszertelenül tudott foglalkozni, de kiváló képességeinek köszönhe-

tően minden kötelezettségének eleget tett, egészen a diploma megszerzéséig.

Párizsban még inkább, mint Berlinben erejének nagy részét a forradalom ügyének, s a velem való irodalmi együttműködésnek szentelte. Az utóbbi években Lev egyre rendszeresebben írt a Negyedik Internacionálé sajtójában. Bizonyos jelek, főképpen az önéletrajzom számára készített memoár feljegyzései alapján már Prinkipon kezdtem gyanítani irodalmi tehetségét. De mivel annyira túl volt terhelve mindenféle más munkával, és minthogy közösek voltak gondolataink és témáink, az írói munkát meghagyta nekem. Törökországban, úgy emlékszem, csak egy nagyobb cikket írt „Sztálin és a Vörös Hadsereg, avagy hogyan írják a történelmet" címmel, N. Markin aláírásával. Markin forradalmár matróz volt, akihez még gyermekkorában rajongó barátság fűzte. Ez a munkája bekerült a „Hamisítás sztálini iskolája"* című könyvembe. A továbbiak során Lev cikkei mind gyakrabban jelentek meg a „Bjulleteny"-ben és a Negyedik Internacionálé más kiadványaiban, mindahányszor a sürgető szükség miatt.

Lev csak akkor írt, ha volt mint mondania, és tudta, hogy senki más nem tudja jobban megcsinálni. Életünk Norvégiában töltött időszakában sokfelől kaptam felszólítást, hogy elemezzem a sztahanov-mozgalmat, amely bizonyos fokig készületlenül ért bennünket. Amikor kiderült, hogy elhúzódó betegségem miatt nem tudok megbirkózni a feladattal, Lev egy szerény levél kíséretében elküldte cikktervezetét a sztahanovizmusról. Ragyogó munka volt, komoly és sokoldalú elemzés tömör, világos kifejtésben. Emlékszem, hogy megörvendeztette Levet dicsérő véleményem. A cikket több nyelven is kinyomtatták, és rögvest helyes megvilágításba került a bürokrácia korbácsa alatt végzett „szocialisa" darabbér-munka. A későbbi cikkek tucatjai semmi fontosat nem tettek hozzá ehhez az elemzéshez.

Lev főműve azonban a „Moszkvai per" című könyve volt, amely a 16-ok (Zinovjev, Kamenyev, Szmirnov stb.) tárgyalásáról szólt, és franciául, oroszul és németül is megjelent. Abban az időben feleségemmel norvég fogságban voltunk, kezünk-lábunk gúzsba kötve, s a legképtelenebb rágalmaknak kitéve. A paralízis bizonyos eseteiben az emberek mindent látnak, hallanak és értenek, de képtelenek megmozdítani kezüket, hogy elhárítsák a halálos veszedelmet. Ilyen politikai mozgásképtelenségre kárhoztatott bennünket a norvég „szocialista" kormány. Milyen felbecsülhetetlen ajándék volt számunkra akkori helyzetünkben Lev könyve! Az első megsemmisítő visszavágás a Kremlben tanyázó hamisítóknak. Emlékszem, az első oldalak még vérszegénynek tűntek, de csak azért, mivel megismételték a SZU általános helyzeté-

* **A magyar kiadás előkészületben — a szerk.**

nek már korábbról ismert politikai értékelését. De attól fogva, hogy a szerző rátért magának a pernek az önálló elemzésére, teljességgel magával ragadott. Minden új fejezet még az előzőnél is jobbnak tűnt. „Bravó, Levuska!" — mondtuk a feleségemmel. „Van már védelmezőnk". Milyen boldogan csillogtatott szeme, amikor olvasta elragadtatott dicséretünket. Néhány újság, mint például a dán szociáldemokraták központi sajtóorgánuma egyenesen olyan véleményt nyilvánított, hogy úgy tűnt számukra, az internálás nehéz feltételei között is szerét tudtam ejteni a munkának, mely Szedov nevével jelent meg. „Ráismerni Trockij tollára"... Mindez a képzelet szüleménye. A könyvhöz egyetlen sort sem írtam. Sok elvtársunk, akik hajlamosak voltak Szedovhoz csak mint „Trockij fiához" viszonyulni — amiként Karl Liebknechtben is sokáig csak Wilhelm Libknecht fiát látták — most a könyv kapcsán is meggyőződhettek arról, hogy ő nemcsak önálló, de jelentős személyiség is.

Lev úgy írt, ahogyan minden mást is tett: becsületesen. Tanulmányozott, mérlegelt, ellenőrzött. Az írástudói hiúság idegen volt tőle. Az agitátorkodó ékesszólás nem kísértette meg. Mégis minden sorában eleven láng lobogott, melyet az őszinte forradalmiság fűtött.

*

Korunk nagy politikai történései, s azokkal összefonódva családi életünk személyes eseményei formálták és edzették ezt a forradalmi temperamentumot. 1905-ben az anya a pétervári börtönben ülve várta gyermekét. Ősszel szabadították ki a liberális politikai fuvallatok. A kisfiú a következő év februárjában született. Ekkorra már én voltam bebörtönözve. 13 hónap múltán, Szibériából való szökésem után pillanthattam meg először a fiamat. Legkorábbi élményként annak az első orosz forradalomnak a lélegzete vette körül, amelynek kudarca Ausztriába taszított minket. Nyolcéves kisfiúként tört rá a háború, Svájcba kényszerítve bennünket. A következő nagy lecke számára Franciaországból való kiutasításom volt. A hajón taglejtésekkel beszélgetett a forradalomról a katalán kazánfűtővel. A forradalom jelentett számára mindent, ami jó — mindenekelőtt az Oroszországba való visszatérést. Amerikából úton hazafelé. Halifax alatt a tizenegyéves Levik kis öklével ütötte a brit tisztet. Tudta, hogy kit üssön, nem a matrózokat, akik lehurcoltak minket a hajóról, hanem a rendelkező tisztet. Kanadában a gyűjtőtáborbeli fogságunk alatt megtanulta eldugni és észrevétlenül postaládába csúsztatni leveleinket, amelyek így elkerülhették a rendőrség figyelmét. Petrográdban rögtön a bolsevikellenes hajsza közepébe csöppentünk bele. A polgári iskolában, ahova eleinte járt, a liberálisok és eszerek fiacskái jól elnáspángolták mint Trockij

fiát. Egyszer összevérzett kézzel érkezett anyja munkahelyére, a famunkások szövetségébe, lévén egy kis politikai eszmecseréje a Kerenszkij gyerekkel. Az utcán minden bolsevik megmozduláshoz csatlakozott, és a kapuk alá rejtőzött az akkori Nemzeti Front (kadetok, eszerek és mensevikek koalíciója) fegyveresei elől. A júliusi napok után sápadtan és lesoványodva látogatott meg engem Kerenszkij és Cereteli börtönében. Egy ismerős ezredes családjánál elköltött ebéd során Lev és Szergej kést ragadva vetették rá magukat arra a tisztre, aki kijelentette, hogy a bolsevikok a császár ügynökei. Hasonlóképp adtak választ Szerebrovszkij mérnöknek — ma a sztálini KB tagja —, aki arról próbálta meggyőzni őket, hogy Lenin — német kém. Lev korán megtanulta fogcsikorgatva olvasni az újságok rágalmait. Az októberi napokat Markinnal, a matrózzal töltötte, aki szabad óráiban a lövészet mesterségére oktatta őt a pincében.

Így formálódott a leendő harcos. Nem, a forradalom nem volt számára üres absztrakció, hanem mélyen beleivódott a csontjaiba. Emiatt vette olyan komolyan forradalmi kötelezettségeit a munkafelajánlásoktól és a lemaradók korrepetálásától kezdve. Emiatt szállt később kíméletlenül harcba a bürokráciával. 1927 őszén Lev „ellenzéki" utazást tett az Uralban — Mracskovszkijjal és Beloborodovval. Visszatérésük után mindketten őszinte elragadtatással beszéltek Lev magatartásáról, melyet az éles és reménytelen küzdelem során tanúsított, kérlelhetetlen fellépéseiről az ifjúsági gyűléseken, arról a fizikai rettenthetetlenségről, amellyel szembeszállt a bürokraták huligánbandáival, s ama erkölcsi nagyságáról, mely lehetővé tette, hogy emelt fővel viselje el a legyőzetést. Amikor hat hét után megférfiasodva visszatért az Uralból, engem már kizártak a pártból. Ideje volt a száműzetésre készülni. Nyoma sem volt benne meggondolatlanságnak vagy fennhéjázó vakmerőségnek. Okos, óvatos és körültekintő volt. De tudta, hogy a forradalomnak, akárcsak a háborúnak éltető eleme a veszély. Képes volt, amikor kellett — márpedig gyakran kellett — szembenézni a veszéllyel. Élete Franciaországban, ahol az állampépület minden szintjén megtalálhatók a GPU barátai, szinte folytonos veszélyben forgott. Hivatásos gyilkosok voltak a sarkában. Ott laktak a szomszéd lakásban. Ellopták leveleit, iratait, lehallgatták telefonbeszélgetéseit. Amikor egy betegség után lábadozva két hetet a Földközi-tenger partján töltött — az egyetlen üdülés évek hosszú sora alatt —, a GPU ügynökei ugyanabban a panzióban szálltak meg. Amikor Mühlhausenbe készült, hogy a sztalinisták sajtórágalmai ügyében egy svájci ügyvéddel találkozzon, a mühlhauseni pályaudvaron egész GPU banda várta, ugyanazok, akik később megölték Ignatyij Raisszot. Lev a biztos lebukást csak azért kerülhette el, mert előző nap megbetegedve 40 fokos lázzal nem tudott Párizsból elutazni. Mindezeket a tényeket Fran-

ciaország és Svájc bírói szervei állapították meg. És hány feltáratlan titok lappang még? Legközelebbi barátai azt írták nekünk három hónappal ezelőtt, hogy Párizsban túlontúl közvetlen veszélynek van kitéve, és szorgalmazták Mexikóba utazását. Lev azt felelte, hogy a veszély kétségkívül fennáll, de Párizs most igen fontos harcálláspont, melynek feladása bűncselekmény volna. Meg kellett hajolni az érvelés előtt.

Amikor tavaly ősztől kezdve sorban szakítottak a külföldi szovjet ügynökök a Kremllel és a GPU-val, Lev természetesen az események sűrűjében volt. Néhány barátja tiltakozott az ellen, hogy érintkezzék az „ellenőrizhetetlen" új szövetségesekkel, mondván, lehet, hogy provokáció. Lev azt válaszolta, hogy kétségkívül van kockázat, de nem lehetséges elősegíteni ezt a fontos folyamatot, ha félreállunk. Ezúttal is el kellett fogadni Levet olyannak, amilyennek a természet teremtette és a politikai körülmények formálták. Mint valódi forradalmár, csak annyira tartotta életét, amennyire az a proletariátus felszabadító harcát szolgálta.

*

Február 16-án a mexikói esti lapok rövid hírben tudatták, hogy Lev Szedov sebészi műtét során meghalt. Sürgős munkán dolgozva, nem is láttam ezeket az újságokat. Diego Rivera maga ellenőrizte a rádióközleményt, és hozta a szörnyű hírt. Egy óra múlva értesíthettem Natalját fiunk haláláról — most is februárban, amiként 32 évvel ezelőtt Natalja is februárban tudatta velem a börtönben megszületését. Így végződött február 16-a, életünk legsötétebb napja.

Sok mindenre el voltunk készülve, szinte mindenre, de erre nem. Hiszen csak nemrég írta meg Lev azt az elhatározását, hogy munkásként vállal állást. Egyben azt a szándékát is kifejezte, hogy megírja az orosz ellenzék történetét a tudományos intézetnek. Tele volt tervvel. Két nappal halálhíre előtt életörömtől sugárzó levelet kaptunk tőle, február 4-i keltezéssel. Itt van előttem: „Készülünk a svájci perre* — írta —, most a helyzet igen kedvező mind az úgynevezett „közvélemény", mind a hatalom vonatkozásában". Egy sor más kedvező tényt és tünetet számlált még elő. „En somme nous marquons des points". A levelet szétfeszítette a jövőbe vetett hit. Honnan hát ez a rosszindulatú betegség és a villámcsapásszerű halál 12 napra rá? Mélységes titok fedi a kérdést. Tisztázódik-e valaha is? Első és kézenfekvő feltételezés, hogy megmérgezték őt. Hozzáférkőzni Levhez, a ruhájához,

* **Az Ignatyij Raissz gyilkosainak tárgyalásáról van szó.**

az ételéhez is akár, nem jelenthetett túl nagy feladatot Sztálin ügynökeinek.

Juthat-e az igazságügyi szakértő, még ha mentes is „diplomáciai" megfontolásoktól, ilyen végkövetkeztetésre? A mérgezés művészete a hadicélú vegyipar fejlettsége következtében minden képzeletet felülmúló eredményeket mutathat fel. Igaz, a közönséges halandó számára ennek a mesterségnek a fortélyai hozzáférhetetlenek, de a GPU méregkeverőinek nem jelenthet gondot. Nincs kizárva olyan méreg létezése, amelyet a halál beállta után a leggondosabb analízis sem tud kimutatni. És a gondos vizsgálat garanciái még hol vannak?

Vagy megölték a vegyészet segítsége nélkül is? Túlságosan sokat kellett kibírnia ennek a fiatal, s a lelke mélyén érzékeny és gyengéd, lágy teremtésnek. A sokéves hazugságkampány apja és legjobb idősebb elvtársai ellen, kiket Lev gyerekkora óta tisztelt és szeretett, mélyen megrázta erkölcsi szervezetét. Nem kevésbé súlyos csapást jelentett számára az ellenzék résztvevőinek hosszú kapitulációsorozata Azután következett Berlinben idősebb lányomnak, Zinának öngyilkossága, akit Sztálin hitszegő módon, merő bosszúvágyból elszakított gyermekeitől, családjától, környezetétől. Lev ott állt nővére holtteste felett, karjában a hathetes gyermekkel. Úgy döntött, hogy megpróbál telefonon kapcsolatba lépni Moszkvában Szergej öccsével. Megenyhült-e a GPU Zina öngyilkossága hírének hallatán, vagy azt remélte, hogy sikerült valamilyen titkot kifürkészni, de minden várakozás ellenére sikerült vonalat kapni, és Lev élőszóban tudathatta Moszkvával a tragédiát. Ez volt két fiunk utolsó beszélgetése, az elkárhozott fivéreké, nővérük még ki sem hűlt holtteste felett. Rövid, szűkszavú értesítést küldött nekünk Lev erről az élményről. Túlzottan kímélt bennünket. De minden sorából kiérződött az elviselhetetlen belső feszültség.

Lev könnyedén átvészelte az anyagi nehézségeket és a nélkülözést, tréfára véve, mint igazi proletár, mégis nyomot hagytak rajta. Összehasonlíthatatlanul rombolóbban hatottak az elkövetkező lelki élmények. A 16-ok moszkvai pere, a légből kapott vádak, a vádlottak szörnyűséges beismerései, köztük Szmirnové és Mracskovszkijé, akiket Lev oly közelről ismert és szeretett; szüleinek váratlan internálása Norvégiába, a négy hónap ismeretlen bizonytalanság, az iratok ellopása, titokzatos átszállításunk Mexikóba; a második moszkvai per, még fantasztikusabb vádakkal és beismerésekkel; Szergej bátyjának eltűnése, miután „munkások megmérgezésével" vádolták meg; számtalan ember agyonlövetése, akik korábban közeli barátok voltak, vagy végig azok is maradtak; a GPU üldözése és merényletei Franciaországban, Raissz meggyilkolása Svájcban; hazugság, aljasság, árulás és ha-

misítás — nem, a „sztálinizmus" Lev számára nem elvont politikai fogalom volt, hanem morális csapások és pszichikai kudarcok szüntelen sorozata. Rászorultak-e a moszkvai mesterek, hogy ráadásul a vegyészethez folyamodjanak, vagy elegendőnek bizonyult mindaz, amit eddig elkövettek: a következtetés egy és ugyanaz. Ezek voltak, akik megölték őt. És halálának hírét fényes ünnepként jelölték meg Thermidor kalendáriumában.

Mielőtt meggyilkolták volna, mindent megtettek azért, hogy kortársai az utókor szemében megrágalmazzák és befeketítsék őt. Dzsugasvili Káin és segítőtársai Levet úgy akarták feltüntetni, mint a fasizmus ügynökét, a Szovjetunió tőkés restaurációjának titkos szövetségesét, mint vonatszerencsétlenségek és munkásgyilkosságok szervezőjét. Meddő próbálkozások a gazemberek részéről! Nyomtalanul lepereg róla a mérhetetlen mennyiségben reászórt thermidoriánus mocskolódás. Lev tetőtől-talpig tiszta, becsületes ember volt. Bármely munkásgyűlésen el tudta mondani — oly rövid — életét napról napra, ahogy én most röviden elmeséltem. Semmi szégyellni-, vagy takargatnivalója nem volt. Erkölcsi nagysága adta jellemének vázát. Rendíthetetlenül szolgálta az elnyomottak ügyét, mert hű tudott maradni önmagához. Hősi alkatú ember lett a természet és a történelem akaratából. A hatalmas és rettenetes események, melyeknek elébe nézünk, szükölködni fognak ilyen emberekben. Ha Lev megérte volna ezeket az eseményeket, megmutathatta volna valódi nagyságát. De nem élt addig. Nincs többé Lev, a kisfiú, a fiatalember, a hős harcostárs!

Édesanyjával, aki a legközelebb állt hozzá a világon, most szörnyű órákat élünk át, midőn vonásról vonásra felidézzük alakját. Nem tudjuk elhinni, hogy nincs többé, és sírunk, mert el kell hinnünk. Hogyan is béküljünk meg a gondolattal, hogy a földgolyó immár nélküle forog, akivel a gyengéd ragaszkodás, a kölcsönös megértés és a közös emlékek eltéphetetlen szálai fűztek össze minket? Senki sem ismert úgy bennünket, erényeinket és gyengéinket, ahogyan ő. Mindkettőnk fiatalságának egy része volt. Száz és száz ürüggyel kóboroltak gondolataink, érzéseink nap mint nap őhozzá Párizsba. Fiunkkal együtt minden, ami fiatal volt bennünk, meghalt.

Búcsúzunk, Lev! Isten veled, drága, egyetlen barátunk! Nem gondoltuk volna anyáddal, hogy a sors ily szörnyű terhet ró ránk — a te nekrológodat írni. Abban a szilárd meggyőződésben éltünk, hogy utánunk még sokáig folytatod a közös ügyet. Mi azonban nem tudtunk vigyázni rád. Isten veled, Lev! Ragyogó emlékedet az egész világ fiatal munkásnemzedékére hagyományozzuk. Ott fogsz élni mindazoknak a szívében, akik a jobb világért dolgoznak, szenvednek és harcolnak. Vi-

lág forradalmi ifjúsága! Vedd át a mi Levünk példáját, méltó rá, hogy befogadd — és mától fogva hadd vegyen részt testetlenül is a ti harcotokban, ha már a sors megfosztotta őt attól az örömtől, hogy osztozzék veletek a végső győzelemben.

Coyoacan, 1938. február 20.

L. Tr. Buharinnak

Saját kezéhez!

Kézzel írom ezt a levelet (mégha el is szoktam ettől), mivel restellném gyorsírónak diktálni azt, amiről írni szándékozom. Ön természetesen tudja, hogy Uglanov irányvonalának értelmében Moszkvában félig rejtett harcot folytatnak ellenem, mindenféle kirohanásokkal és célzásokkal, amelyeket itt nem tudok kellőképpen jellemezni.

Különböző — gyakran becstelen, pártszerűtlen, — machinációk révén lehetetlenné teszik, hogy munkásgyűléseken szerepeljek. Ugyanakkor a munkások pártalapszerveiben módszeresen azt híresztelik, hogy én „a burzsoáziának" tartok előadásokat, a munkások előtt pedig nem akarok fellépni.

Figyelje meg, mi sarjadzik ki ebből — és megint csak egyáltalán nem véletlen. A továbbiakban szó szerint idézek egy munkás párttag leveléből. „Nálunk az alapszervezetben felteszik a kérdést, hogy miért tart Ön beléptidíjas előadásokat. Az előadásokra szóló jegyek igen drágák, a munkások nem tudnak elmenni ezekre. Következésképpen ezeket csakis a burzsoázia látogatja. A mi alapszervi titkárunk ezt úgy magyarázza a beszédeiben, hogy Ön saját zsebére szed díjat, százalékot kap ezekből az előadásokból. Azt mondja nekünk, hogy minden cikke és aláírása után is díjat számít fel, mivel nagy a családja, s úgymond valamiből élni is kell. A PB tagjának csakugyan árusítani kell az aláírását?" stb., stb.

Azt kérdezheti: nem üres fecsegés ez? Nem, fájdalom, de nem üres fecsegés. Utánajártam. Az alapszervezet néhány tagja először a KEB-nek (vagy a KB-nak) akart ilyen levelet írni, de aztán elálltak ettől, éspedig: „kitesznek a gyárból, mi meg családos emberek vagyunk" ... Így hát a párttag munkás visszarettent attól, hogy megpróbálja ellenőrizni a PB tagját illető mocskos rágalmakat, mivel akkor őt, a párttagot, aki pártszerűen tudakozódik, kitehetik a gyárból. És tudja meg, ha engem kérdezne, nem felelhetném tiszta szívvel, hogy erre nem kerülhet sor. Ugyanannak az alapszervnek ugyanazon titkára mondta — megint csak egyáltalán nem véletlenül —: „A PB-ben balhéznak a zsidók". És megint senki se merte ezt bárhol is szóvátenni a már fent említett okból: kiteszik a gyárból.

Még egy apróság. Az idézett levél szerzője zsidó munkás. Ő ugyancsak habozott a „leninizmus ellen agitáló zsidókról" írni. Indoka: „ha a többiek, a nem zsidók hallgatnak, akkor nekem kényelmetlen..." És ez a munkás, aki azt a kérdést intézte hozzám igaz-e, hogy a burzsoáziának adom el a cikkeimet és aláírásomat — most szintén percről percre várja, hogy kitegyék a gyárból. Ez tény. A másik tény pedig az, hogy magam sem vagyok meggyőződve arról, hogy ez nem fog bekövetkezni. Ha nem most, hát egy hónap múlva: ürügy bőven akad. És az alapszervezetben mindenki tudja: „így volt, így lesz" — és behúzzák a nyakukat.

Más szóval: a kommunista párt tagjai félnek jelentést tenni a pártszerveknek a feketeszázas agitációról, úgy gondolva, hogy őket, s nem a feketeszázasokat fogják elüldözni.

Azt mondhatja túlzás! Én is szeretném azt gondolni, hogy igen. Így hát azt javaslom Önnek: menjünk el együtt abba az alapszervbe és vizsgáljuk ki. Azt hiszem, hogy Önt és engem — a PB két tagját — mégiscsak összefűz valami, s ez bőven elég ahhoz, hogy megkíséreljük higgadtan és tisztességesen megvizsgálni: igaz-e, lehetséges-e, hogy pártunkban, Moszkvában a munkás pártalapszervben büntetlenül folytatnak egyfelől aljasul rágalmazó, másfelől antiszemita propagandát, a becsületes munkások pedig óvakodnak tudakozódni, utánajárni ennek, illetve megkísérelni, cáfolni ezeket az ostobaságokat, hogy utcára ne kerüljenek családostul.

Ön természetesen elirányíthat engem az „illetékesekhez". De ez csak annyit tenne: bezárul a hibás kör.

Szeretném remélni, hogy Ön nem tesz ilyet, s éppen ez a remény vezette tollamat levelemben.

Az Ön L. Trockija

1926. március 4.

Kedves Kling elvtárs!

1932. február 9.

Az idegen munkások óriási, bizonyos értelemben meghatározó jelentőséggel bírnak az amerikai forradalom szempontjából. Nem kétséges, hogy az ellenzéknek mindent meg kell tennie azért, hogy behatoljon a zsidó munkásság soraiba.

Azt kérdezi, milyen a viszonyom a zsidó nyelvhez. Olyan, mint bármely más nyelvhez. Az Önéletrajzomban valóban a „zsargon" szót használom, ez azért van, mert fiatal koromban a zsidó nyelv általános elnevezése nem a „jiddis" volt, mint ma, hanem a „zsargon". Így mondták maguk a zsidók is, legalábbis Odesszában, és ennek a szónak semmiféle megvető tartalma nem volt. A „jiddis" elnevezés — akárcsak Franciaországban — csak az utóbbi 15—20 évben vált közhasználatúvá.

Azt írja, hogy engem „asszimilátornak" neveznek. Egyáltalán nem értem, hogy ez a kifejezés mit takar. Természetesen ellene vagyok a cionizmusnak és a zsidó munkásoknál megmutatkozó önizoláció minden egyéb formájának. A franciaországi zsidó munkásokat is arra biztatom, hogy ismerjék meg a francia életviszonyokat és a francia munkásságot, amilyen alaposan csak lehet, hiszen enélkül nehezen tudnak bekapcsolódni annak az országnak a munkásmozgalmába, amelyben a kizsákmányolás sújtja őket. Miután a zsidó proletariátus különböző országokban szétszórva él, arra kell törekednie, hogy a zsidó mellett más nyelveket is elsajátítson, mint az osztályharc eszközét. Mi ebben az erőszakos asszimiláció?

A proletár kultúrával kapcsolatos álláspontomat kifejtettem Irodalom és forradalom c. könyvemben. A proletariátus és a burzsoázia kultúrájának szembeállítása nem helyes, illetve nem egészen helyes. A polgári berendezkedés és ebből következően a polgári kultúra több évszázados fejlődésen ment keresztül. A proletár rendszer csak egy rövid ideig tartó átmenetet jelent a szocializmus felé. Ebben az átmeneti szakaszban (proletárdiktatúra) a proletariátus nem képes valamennyire is befejezett osztálykultúrát létrehozni. Csupán a szocialista kultúra elemeit alakíthatja ki. És ebben is áll a feladata: nem abban, hogy proletár kultúrát teremtsen, hanem egy osztálynélküli társadalom alapjain felépülő szocialista kultúrát.

Röviden ez az álláspontom a proletár kultúráról. Nem lenne nehéz kimutatni, hogy hasonlóan közelítette meg ezt a kérdést Marx, Engels, Lenin, Mehring, Roza Luxemburg stb. (...)

az Ön L. Trockija

Kedves Kling elvtárs!

(...) Azt a tervet — amelyről Ön tájékoztatott —, hogy zsidó nyelvű brosúra- vagy könyvsorozatot kívánnak kiadni a baloldali ellenzékhez tartozók műveiből, köztük az enyéimből, csak üdvözölhetem. (...)

Amennyire Nathan elvtárs levelei alapján meg tudom ítélni, a baloldali ellenzék jelentékeny befolyásra tehetne szert a baloldali Poalé Cionban. Jó lenne, ha az amerikai elvtársak megteremtenék ehhez a szükséges feltételeket.

Ön érdeklődött az iránt, mi lenne a véleményem arról, ha New Yorkban megszervezném a zsidó munkások nemzetközi irodáját. Úgy vélem hogy ezzel kezdeni korai lenne. A jelenlegi stádiumban elegendő, ha energikusan terjesztik az Unser Kampfot minden országban, ahol zsidó munkások élnek, kapcsolatokat építenek ki, folytatják a levelezést stb. Ez a munka természetesen sokkal széleskörűbbé és tervszerűbbé válik, ha a lap már hetilap lesz. Csak a tapasztalatok alapján lehet majd megmondani, hogy mennyire célszerű egy külön iroda felállítása.

A palesztínai eseményekkel kapcsolatosan egyelőre csak az anyaggyűjtésnél tartok. Egyebek között most várom egy amerikai marxista érkezését Palesztínából. Nathan elvtárs szintén értékes anyagokat küld. Ez lehetővé teszi, hogy határozottabban foglaljak állást az 1929. évi mozgalomról, és tisztázzam a magam számára, hogy az arab nemzeti felszabadító (antiimperialista) mozgalom mennyiben fonódott összsze a reakciós iszlám tendenciákkal és a zsidóüldözéssel. Úgy gondolom, hogy mindezek az elemek felszínre kerültek. (...)

Elvtársi üdvözlettel

L. Trockij

Kedves Kling elvtárs!

1934. január 28.

(...) Ami általában a zsidókérdést illeti, az napjainkban kevésbé oldható meg „reformok" útján, mint bármely más kérdés. A zsidókérdés korábban soha nem látott mértékben vált a világméretű proletárforradalom összetevőjévé.

Birobidzsanról azt mondhatom, hogy annak sorsa a Szovjetunió további sorsához kötődik. Minden esetre itt nem a zsidókérdés egészében való megoldásáról van szó, csupán egy kísérletről arra, hogy a zsidóság egy meghatározott részének, a Szovjetunióban élő zsidóságnak a helyzetét rendezzék. A zsidókérdés a zsidóság egész történelmi útja következtében nemzetközi, amely a „szocializmus egy országban" keretei között nem oldható meg. A zsidó munkások a legförtelmesebb és legocsmányabb antiszemita hajszák és pogromok közepette is forradalmi büszkeséget meríthetnek abból a tudatból, hogy a zsidó nép sorsa csak a proletariátus teljes és végleges győzelme által oldódik meg.

Kommunista üdvözlettel

az Ön L. Trockija

Zinaida Volkova halálára

Az ÖK/b/P Központi Bizottsága tagjainak
Az ÖK/b/P Központi Ellenőrző Bizottsága tagjainak
A Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága Elnökségének

Feltétlenül szükségesnek tartom, hogy tájékoztassam önöket leányom öngyilkosságának okairól és körülményeiről.

1930 végén önök, kérésemre, lehetővé tették tuberkulózisban szenvedő leányom, Zinaida Volkova számára, hogy ötéves kisfiával, Vszevoloddal együtt gyógykezelés céljából időlegesen Törökországba távozzon. Akkor nem gondoltam arra, hogy ezen liberalizmus mögött Sztálin hátsó gondolatai rejlenek. Leányom 1931 januárjában érkezett meg, légmellel mindkét tüdején. Tíz hónapi törökországi tartózkodás után, a szovjet külképviseletek folytonos ellenkezése dacára, sikerült megszerezni az engedélyt ahhoz, hogy Németországba utazhasson kezelésre. A kisfiú egyelőre nálunk maradt Törökországban, ezzel is tehermentesíteni akartuk a beteget. Egy idő után a német orvosok megállapították, a légmell megszüntethető. Zinaida jobban lett, arról ábrándozott, hogy fiával együtt visszatér a Szovjetunióba. Ott maradt a kislánya és a férje, akit Sztálin, mint leninista bolsevikot száműzetésben tart.

Önök 1932. február 20-án közzétett rendeletükkel rajtam, feleségemen és fiunkon kívül leányomat, Zinaida Volkovát is megfosztották a szovjet állampolgárságtól, aki csupán gyógykezelése miatt tartózkodott külföldön, ahova önök szovjet útlevéllel engedték el. Nem játszott, és egészségi állapota miatt nem is játszhatott semmiféle szerepet a politikai küzdelemben. Tartózkodott mindentől, ami akár csak árnyékot vethetett volna „megbízhatóságára". Állampolgársága elvételének nem volt más értelme, mint az ellenem irányuló bosszú. Az ő számára ez annyit jelentett, hogy elszakították kislányától, férjétől, barátaitól, az egész megszokott életétől. Húga halála, majd saját betegsége által egyébként is megviselt lelkivilága ezzel újabb csapást szenvedett el, amely annál súlyosabb volt, mivel teljesen váratlanul érte, és ő semmiféle okot nem szolgáltatott rá. A pszichiáterek egybehangzóan azt mondották, hogy csak az mentheti meg őt, ha a lehető legrövidebb időn belül visszatér megszokott körülményei közé, családjához, munkájához. Éppen ettől a lehetőségtől fosztotta meg őt az önök 1932. februári dekrétuma. A hozzá közelállók minden arra irányuló igyekezete,

hogy a betegre nézve oldják fel a rendelkezést, mint önök is tudják, hasztalannak bizonyult.

A berlini orvosok ragaszkodtak ahhoz, hogy legalább a fiát, amilyen hamar csak lehet, visszakapja. Úgy látták, hogy ez még lehetőséget adhat az anya lelki egyensúlyának helyreállítására. Önök azonban a hatéves gyermek szovjet állampolgárságát is elvették, ami Konstantinápolyból Berlinbe való eljutásának a nehézségeit megtízszerezte. Egy fél év ment el a szüntelen és eredménytelen próbálkozásokra több országban. Csak egy véletlen koppenhágai utazásom tette lehetővé, hogy áthozzuk a gyereket Európába. Innen hat hét alatt, a legnagyobb nehézségek közepette tette meg az utat Berlinig. Nem tölthetett azonban édesanyjával több időt, mint egy hetet, mivel Schleicher tábornok rendőrsége, kétségkívül Sztálin ügynökeinek ármánykodása folytán, úgy döntött, hogy kiutasítja a lányomat Berlinből. Hová menjen? Törökországba? Prinkipó szigetére? De a kisfiúnak iskolára volt szüksége, a lányomnak pedig állandó orvosi felügyeletre, normális családi életre és munkakörülményekre. Ezt az újabb csapást már nem bírta elviselni. Január 5-én gázzal megmérgezte magát. Harminc évet élt.

Kisebbik lányom, Nyina, akinek a férjét Sztálin magánzárkába csukatta, és már ötödik éve tartja ott, 1928-ban, nem sokkal Alma-Atába való száműzetésem után, kórházba került. Roncsoló tüdővész támadta meg. Hozzám intézett teljesen személyes jellegű levelét, amelyben nem volt a legcsekélyebb politikai vonatkozás sem, önök 70 napig visszatartották. Emiatt a válaszom már nem találta életben. 26 éves korában halt meg.

Koppenhágai tartózkodásom idején, ahol a feleségem súlyos betegség miatt kezdte el kezeltetni magát, én pedig készülődtem a gyógykezelésre, Sztálin a TASZSZ útján azt az álhírt hozta az európai rendőrségek tudomására, hogy Koppenhágában „trockista konferencia" ült össze. Ennyi bőven elegendő volt ahhoz, hogy a dán szociáldemokrata kormány elébe menjen Sztálin akaratának és lázas sietséggel kiutasítson engem, megszakítva ezzel a feleségem számára létfontosságú gyógykezelést. Ez esetben, miként egy sor más alkalommal is, Sztálin legalább politikai célokból szövetkezett ellenem a kapitalista rendőrséggel. A lányom üldözésének azonban a legcsekélyebb politikai értelme sem volt. Megfosztása az állampolgárságtól, az, hogy elvették tőle az utolsó reményt: megszokott környezetébe visszakerülve felépülhet, és végül a Berlinből való kiutasítása (nyilvánvalóan Sztálinnak tett szolgálat a német rendőrség részéről), mindez a közönséges bosszú minden politikai tartalmat nélkülöző megnyilvánulása, semmi több. A lányom világosan számot vetett a helyzetével. Megértette, hogy nem menekülhet az őt Sztálin kedvéért üldöző európai rendőrség karmai közül. Ez a felismerés kergette a halálba 1933. január 5-én. Ilyenkor

azt szokták mondani, hogy „önként választotta a halált". Nem, ő nem szabad elhatározásából halt meg. Sztálin kergette a halálba.

Csupán ennek közlésére szorítkozom, messzebb menő következtetéseket nem vonok le. Eljön ennek is az ideje. A következtetéseket majd az újjászülető párt fogja levonni.

L. Trockij

Végrendelet

A magas (és egyre emelkedő) vérnyomás valóságos állapotomat illetően megtéveszti környezetem. Aktív és munkaképes vagyok, ám a végső megoldás, úgy tűnik, közeli. Ezek a sorok halálom után kerüljenek publikálásra.

Itt nincs szükség arra, hogy még egyszer megcáfoljam Sztálinnak és ügynökeinek ostoba és aljas rágalmát: forradalmi becsületemen egyetlen folt nincs. Sem közvetlenül, sem közvetve sohasem került sor titkos egyezségre, vagy akár csak tárgyalásra is köztem és a munkásosztály ellenségei közt. Sztálin ezernyi ellenfele halt meg hasonló hamis vádak áldozataként. Az új forradalmi nemzedékek majd visszaadják politikai becsületüket, és érdemük szerint fizetnek meg a Kreml hóhérainak.

Rendkívül hálás vagyok barátaimnak, akik hűek maradtak hozzám életem legnehezebb óráiban is. Egyenként senkit nem említek meg, minthogy valamennyiüket nem tudom megnevezni.

Jogomnak tartom azonban, hogy kivételt tegyek barátommal, Natalja Ivanovna Szedovával. A boldogságon túl, hogy a szocializmus ügyének harcosa voltam, a sors azt a boldogságot is megadta nekem, hogy férje lehettem. Közös életünk csaknem negyven éve során a szeretet, a nagylelkűség és a gyöngédség kimeríthetetlen forrása maradt. Nagy szenvedéseken ment keresztül, különösen életünk utolsó szakaszában. De megnyugvással tölt el, hogy éppígy megismerte a boldogság napjait is.

Tudatos életem negyvenhárom évében forradalmár maradtam, ebből negyvenkét éve a marxizmus zászlaja alatt harcolok. Ha lehetőségem lenne elölről kezdeni, igyekeznék természetesen ezt vagy azt a hibát elkerülni, de életem általános iránya változatlan maradna. Proletárforradalmárként, marxistaként, dialektikus materialistaként és, következésképpen, engesztelhetetlen ateistaként halok meg. Hitem az emberiség kommunista jövőjében most nem kevésbé szilárd, hanem még erősebb, mint fiatalságom napjaiban.

Natasa most az udvar felől az ablakhoz jött, és szélesebbre tárta, hogy a levegő szabadabban jusson szobámba. Látom a fű élénkzöld sávját, a tiszta kék eget és a napsugaras fényt mindenütt. Az élet gyönyörű. Az eljövendő nemzedékek tisztítsák meg a rossztól, az elnyomástól, az erőszaktól, és élvezzék azt teljesen.

Coyoacán, 1940. február 27. L. Trockij

Minden vagyon, ami halálom után marad, valamennyi irodalmi jog (könyveimből, cikkeimből és egyebekből származó jövedelmek) feleségemet, Natalja Ivanovna Szedovát illeti meg.

1940. február 27. L. Trockij

Mindkettőnk halála esetén ...

1940. március 3.

Betegségem jellege (a magas és egyre emelkedő vérnyomás) olyan, hogy — amennyire értem — a vég egy pillanat alatt következik be, helyesebben — ismét csak saját hipotézisem szerint — agyvérzés útján. Ez a legjobb vég, amit kívánni tudok. Lehetséges, hogy ugyanakkor tévedek (erről a témáról szakkönyveket olvasni nincs kedvem, az orvosok pedig, természetesen, az igazat nem mondják meg). Ha a szklerózis hosszadalmas jelleget ölt, és elhúzódó bénultság fog fenyegetni (most, ellenkezőleg, a magas vérnyomás következtében, inkább a lelki erő fokozódását érzem, ám ez nem tart sokáig), — akkor fenntartom a jogot, hogy magam határozzam meg halálom idejét. Az „öngyilkosság" (ha itt helyénvaló ez a kifejezés) semmi esetre sem a csalódottság vagy reményvesztettség kifejezése lesz. Nem egyszer beszéltünk Natasával arról, hogy felléphet olyan fizikai állapot, amikor jobb magunknak lerövidíteni életünket, helyesebben, túlságosan lassú halálunkat ...

Ugyanakkor, bármilyenek is legyenek halálom körülményei, a kommunista jövőbe vetett rendíthetetlen hittel halok meg. Ez az emberbe és jövőjébe vetett hit ad most is számomra olyan erőt az ellenálláshoz, amilyet semmilyen vallás sem képes adni.

L. Tr.

II. Portrék, nekrológok

A Gyemjan Bednij „ügyhöz"

Archívumunkból közzé tesszük Gyemjan Bednij és az Izvesztyija komszomolistáinak igen érdekes levélváltását, amelyre 1928-ban került sor egy gépírásos (nyomtatott) faliújságon, és amely Gyemjan Bednij szempontjából nem volt sem igazán önkéntesnek, sem túl előnyösnek nevezhető. Az alábbiakban rövid szemelvényeket közlünk Gy. Bednij válaszából a komszomolisták első kérdésföltevésére, illetve egy részt ez utóbbiak reagálásából. A dolog lényege a részletekből elég világosan kiderül.

Ég veletek!

Magam nem olvastam, de telefonon közölték velem, hogy az Izvesztyija faliújságát váratlanul felizgatta két tény:

1. Miért kapok komoly előlegeket az Izvesztyijánál és 2. miért adott nekem az Izvesztyija két (két ! !) telefont: egyet a városban, egyet a nyaralóban?

... a rosszindulatú sugdolózás átterjedt a faliújság lapjaira. Előfordulhatott volna-e ilyesmi a boldogult Ivan Ivanovics (Sztyepanov-Szkvorcov) alatt, aki nemcsak értékelt és szeretett, de tisztelt is? ...

Most minden megváltozott. Ivan Ivanovics meghalt. Halálával semmissé váltak a terveim ... Ráadásul még az Izvesztyija munkatársai között is akadtak, akik szívesen kerestek foltot közéleti és erkölcsi tartásomon ... Mire lehet mindebből következtetni? Csak egy következtetés lehetséges:

Többé szó sem lehet arról, hogy könnyelmű és érzéketlen emberekkel dolgozzak együtt, akik nem szeretnek és nem tisztelnek, akik á hibáimat keresik, és nem látják nyomorúságomat!

Minden jót, elvtársak! Ég veletek!

P. S. Köszönöm, hogy az ünnepek előtt lehetetlenné teszik a munkámat: az ostoba, kedvemet szegő kirohanás miatt a Pravda és az Izvesztyija ünnepi tárcáim nélkül marad.

Gyemjan Bednij

VÁLASZ GYEMJAN BEDNIJ VÁLASZÁRA

Gyemjan elvtárs!

... Tudnod kell, hogy nem csak az „Izvesztyija faliújságát" izgat-

ták fel váratlanul a telefonjaid és az előlegeid (melyek egyébként ez év október elsején elérték a 4100 rubelt), hanem a komszomolista „könnyűlovasság" rajtaütve az Izvesztyija szerkesztőségén bukkant rá a számodra jól ismert tényekre..

És mit válaszoltál nekünk?

Azt írod: „Azok kérnek (előleget), akik pénzszűkében vannak." Mit jelentsen ez a kevéssé meggyőző mondat? Te lennél pénzszűkében? Egyedül az Izvesztyijánál kapott honoráriumod jóval több néhány pártmaximumnál, és még egy nagy család mellett is bőségesen fedezni tudná a szükségleteidet. Az „értékes könyvek gyűjtésének" szenvedéllyé váló „szokásáról" szóló érveid pedig egyszerűen nevetségesek. Elvégre ez még nem ok az előlegre.

Szerinted hogyan boldogul egy munkás, aki jóval kevesebb fizetésből él? Hiszen mi még kölcsön is adjuk a pénzünket proletárállamunknak, kölcsönt jegyezve az iparosításra. Te pedig pénzt vettél kölcsön az államtól, és még háborogni mersz, hogy mi ezt nem helyeseljük!

Kik ezek a „zsarolók, szipolyozók, kunyerálók"? Nálunk miért nincsenek? Miért engeded őket magadhoz? Árula el nekünk a nevüket.

Első hozzád intézett nyílt levelünket úgy értékeled, mint olyanok próbálkozását, akik az Izvesztyijánál „szívesen" keresnek „foltot" közéleti és erkölcsi tartásodon. Nyíltan fordultunk hozzád, ezt te „rosszindulatú sugdolózásnak" tartod, „beteges, gonosz kíváncsiság" termékének. Szép kis nebáncsvirág vagy! Mi úgy gondoltuk, és úgy gondoljuk, hogy az olyan előlegek, amilyeneket te kapsz, megengedhetetlenek egy kommunista számára... Ez nem méltó hozzád, Gyemjan! Annál is inkább, mert a tényeket nem cáfoltad meg! És még egy megjegyzés... A felháborító „Ég veletek" cím alatt megjelent válaszod, és az a következtetés, hogy nem dolgozhatsz együtt „könnyelmű és érzéketlen emberekkel, akik nem szeretnek téged" — tőled, a kommunistától vadul és társadalomellenesen hangzik.

Ég veled, Gyemjan! Kívánjuk, mihamarabb gyógyulj meg.

Az Izvesztyija nyomdájának lovagjai

Hogyan, mi okból engedhették meg a komszomolistáknak, hogy ilyen nyíltan léphessenek fel, azaz, hogy kissé fellebbenthessék a fátylat a bonapartista díj demoralizálódott jelöltjének „közéleti és erkölcsi (? ?) tartásáról"? A dolog két okkal magyarázható. Először is ez a bizonyos „tartás" odáig fajult, hogy a lehető legsürgősebben ráncba kellett szedni a „költőt". Másodszor, és ez a legfontosabb, küszöbön állt a nyílt harc a jobboldaliakkal, Gyemjan Bednij pedig egész „közéleti tartásával" organikusan a kulákság felé húzott. Versei a házas-

ságról mindörökre a kulákfeketeszázas hatásoknak már az anyaméhben is jelenlévő kifejeződései. Sztálin úgy döntött, hogy sajátos sztálini „ultimátumot" ad Gyemjannak. Ehhez kellettek a komszomolisták (akik természetesen őszintén, minden hátsó gondolat nélkül léptek fel). Az ultimátum a következő volt: Gyemjan, vagy megszakítod a barátkozást a jobboldaliakkal, és ódákat írsz Sztálin tiszteletére, vagy a „probléma" a faliújságról átkerül a sajtóba, mellesleg távolról sem csupán az előlegekről lesz szó...

Gyemjan Bednij megértette a célzást. A komszomolisták támadásai megszűntek, ami egyáltalán nem mondható el az előlegekről. Gyemjan a teljes kollektivizálásra hangolta líráját.

Gyemjan Bednijről

(Gondolatok egy nekrológhoz)

Gyemjan Bednij kegyvesztett lett. Ennek közvetlen okai többé-kevésbé közömbösek. Beszélik, hogy maga ellen bőszítette a fiatal irodalmárokat, és hasonlóképpen az idősebbeket is. Beszélik, hogy bizonyos személyes jellegű rossz húzásokkal tette lehetetlenné magát. Azt is beszélik, hogy Gorkijnak próbált aláfűteni, és közben magát is megégette. Valószínűleg mindegyik változatnak van valami igazságmagva. A háromféle magyarázat nem mond ellent egymásnak, és mindegyik egyaránt fakad a szituáció és a személyiség természetéből.

A személyiség, mondjuk meg őszintén, nem kelt szimpátiát, és az őt körülvevő környezet sem valami vonzó. Mégis, azzal a hajtóvadászattal szemben, ami jelenleg folyik a tehetséges író ellen, kötelességünknek érezzük, hogy védelmünkbe vegyük Gyemjan Bednijt. Természetesen nem azért, mert üldözik; az ilyesfajta szentimentalizmus tőlünk idegen. A mi szemünkben az a döntő: ki az üldöző és miért teszi ezt. Bár megállapításunk első pillantásra paradoxnak tűnhet, mégsem félünk a leghatározottabban kijelenteni: Gyemjan Bednij pocskondiázása csak egy kis része a bürokrácia általános munkálkodásának, amit az októberi fordulat politikai, eszmei és művészeti tradícióinak felszámolása terén kifejt.

Gyemjan Bednijt hosszú ideig proletár költőként ünnepelték. Az egyik anarchista egyenesen azt javasolta, hogy gyemjanosítsuk a szovjet irodalmat. Amivel azt akarta kifejezni: adjunk neki igazi proletár jelleget. „A bolsevik költő", „dialektikus", „a költészet leninistája". . Micsoda képtelenségek! Gyemjan Bednij valójában mindent megtestesített az októberi forradalomból, csak éppen annak proletár áradását nem. Csak a szánalomra méltó sematizmus, a gondolati sivárság, egy epigon korszak szajkózó természete adhat magyarázatot arra az elképesztő tényre, hogy Gyemjan Bednijt a proletár költők közé sorolták be. Holott ő útitárs volt, az októberi fordulat első útitársa a nagy irodalmi alkotók közül. Nem a munkásember, a vasmunkás, hanem a lázadó muzsik és a feltüzelt városi kispolgár életérzését fejezte ki. Ezzel nem bírálni akarjuk őt. Az ösztönös kispolgári erők hatalmas szerepet játszottak Október megalapozásában. A paraszti felkelések tüze, a katonai lázadás nélkül a munkásság nem győzhetett volna. Maxim Gorkij ábrázolta irodalmunkban a „művelt" kispolgár alakját, akit megrettent a zabolátlan elemi erők áradása, Gyemjan vi-

szont úgy úszott ebben az áradatban, mint a hal a vízben, jobban mondva mint egy hatalmas delfin.

Gyemjan nem költő, nem művész, hanem versfaragó, aki rímekben agitál, de ezt nagyon színvonalasan műveli. Költészetének alapvető formái a mese és a rigmus — mindkét forma igen archaikus, tudatosan paraszti és semmi esetre sem proletár. A nép legszélesebb tömegeinek, mindenekelőtt a parasztságnak a forradalom arénájában való színre lépése nyomán természetszerűleg kerültek napvilágra, folytak bele az akkori kavargásba a szóbeliségben élő népi művészet alkotásai. Gyemjan az elsők között volt, akik megérezték ezt...

Az októberi fordulat azután életet lehelt az egész paraszti irodalomba, amely miközben igyekezett magába szívni a forradalom szellemét, egyidejűleg tele volt archaizmusokkal. Ennek az ékes és kizsinórozott (Kljujev!) irodalomnak a színezetét nyilvánvalóan a kulák adta meg. Szabadidőre, fantáziálásra, valamint a faragott tornáchoz szükséges nem kis pénzre csak a jómódú parasztoknak volt lehetősége. A népi irodalomra ősidőktől fogva a kulákság nyomta rá a bélyegét.

A parasztos jegyeket viselő irodalom konzervatív annyiban, amennyiben az igazi paraszt is konzervatív, még ha magával is ragadta Október szele. Ezen parasztos irodalom képviselői közül Gyemjan Bednij állt a legközelebb a proletariátushoz, ő vállalta fel a legbátrabban a forradalmat, annak tisztán proletár vonásait is beleértve, amelyek legbelül tulajdonképpen taszították. Mindemellett azonban csak útitárs maradt. Legtermékenyebb korszaka a polgárháború éveire esik — amikorra a parasztság harca a monarchia ellen, a tábornoki kar ellen, a pópák és az uzsorabankárok ellen. Ezekben az években vált — nem költővé, legalábbis nem proletár költővé, hanem történelmi mércével mérhető forradalmár verselővé. Az irodalmat alighanem egy lépéssel sem vitte előbbre. De segített előbbre vinni — az irodalom révén — a forradalom ügyét. És ez sokkal nagyobb érdem. Azok a mesék, hogy Lenin rendkívül nagyra értékelte Gyemjan művészi tehetségét, aligha egyebek puszta legendánál. Lenin az első osztályú rímfaragó agitátort és a népi nyelv jelentékeny mesterét értékelte benne. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy szemtől szembe megmondja neki: „közönséges, ó, mennyire közönséges és a trágárság elmaradhatatlan kelléke". A közönségesség és a trágárság Gyemjannál a kispolgári-kulák beütés kifejeződése.

Gyemjan lényegében a polgárháborúval együtt kiégett. A paraszti őserő áradása szabályozott mederbe terelődött. Az iparosítás, a tempó, a világforradalom kérdései kerültek előtérbe — ezeket se mesébe, se rigmusokba nem lehet foglalni. Gyemjan akkor próbált újítani, és nem is sikertelenül, amikor az első és a legszervesebb reakció jelent-

kezett a baloldali oppozícióval szemben. Ennek lényege az volt, hogy Október útitársai — felvilágosult kulákok, nepmanok, baloldali értelmiségiek, spec-szmenovehovec* hivatalnokok felléptek a proletariátus vezető szerepe ellen és komolyan készülődtek arra, hogy elküldjék a fenébe a permanens forradalmat, vagyis a nemzetközi proletárforradalmat. Ezt a hangulatot Gyemjan szerfelett naturálisan, tisztán útszéli modorban fejezte ki. Nem volt szükség politikai mikrofonra ahhoz, hogy Gyemjan Bednij 1924—27-es műveiben meghallja az ember a hamisítatlanul orosz thermidor melódiáját. A házasságról és a válásról szóló tárcáit a hétköznapi, durva reakció visszataszító példáiként őrizte meg az emlékezet. A nemzetieskedő hangutánzásai mögött feketeszázas dallamok érződtek, a „Kijevljanyin"-t böfögte vissza. Ez a túlságosan nyílt reakció azonban nyilvánvalóan feszélyezte és kellemetlenül érintette a sztálini bürokráciát, amely a baloldali ellenzék ellen folyó harc legkiélezettebb időszakában nem riadt vissza attól, hogy teljesen tudatosan felhasználja a tisztán feketeszázas hangulati elemeket, de az első adandó alkalommal igyekezett megszabadulni ettől. Ily módon lett Október útitársából a hivatalnoki előthermidor útitársa. Ezt követően Gyemjan végleg a süllyesztőbe került.

A tehetetlenségi erőnél fogva azonban még befolyásos embernek számított. A RAPP* néhány rafinált embere tömjénezte, akik nem érezték meg a szélirány változását. De nem érezte meg azt ő maga sem. A forradalom arisztokratájának tekintette magát, és bár nem kímélte a hátát a hatalom előtt, alkalomadtán azt is megengedte magának, hogy feltegye a lábát az asztalra. Az averbahisták, miközben a kiszolgált író tiszteletet keltő cipőtalpait szemlélték, kórusban szavalták, hogy gyemjanosítani kell a proletárirodalmat, ah, de még mennyire kell. Micsoda? — hördült fel a kifinomultabb ízlésű csinovnyik; hiszen Gyemjan egyszerűen kövület, most amikor Gorkij eljött Capriból és maga Bernard Shaw is látogatóba készül hozzánk. Gyemjan nem való a finom közönségnek. Ráadásul elhajlásban is vétkes: a legutóbbi tárcájában, harmadik hasáb, alulról a 12. sor, a kolhoztyúkok kérdésénél. Nincs megvilágítva Sztálin mint teoretikus. Ugyan kérem, Gyemjan már a múlt.

Nem nehéz elképzelni, mennyire felzaklathatta a költőt, aki a bürokrácia által osztogatott babérokhoz szokott, amikor megérezte, hogy háttérbe szorítják. Ennek hatására vakmerő arcátlanságokig merészkedett el. „Hát miért harcoltunk?!" Hiszen Gorkij a barikád másik oldalán állt, majd amikor a harc véget ért, fölült a barikád tetejére

---

* **Itt: polgári szakember (szójáték — a szerk.)**
* **Proletár Írók Oroszországi Társasága — a szerk.**

könnyekre fakadt, és felszólított az általános, annexió és hadisarc nélküli megbékélésre. Ő, Gyemjan Bednij pedig ott volt, mint fáradhatatlan énekes a vörös harcosok táborában október 25-e éjszakáján és sok más nappalon és éjszakán át...

Igaz, mindez igaz, de a dolgok menetén ez nem változtat. Az ambiciózus és csökönyös Gyemjanra nincs már szükség, az októberi Gyemjanra éppúgy, mint az enyhén feketeszázas Gyemjanra. Igaz, hogy hajlandó hajbókolni, de csak — hogy úgy mondjam — nagystílűen. De arra, hogy minden direktíva és kicsinyes cikkcakk mögé felsorakozzon, a tegnapnak még a nyomait is eltüntesse, kábulatba essen Kaganovics ékesszólásától — nem, őt nem erre találták ki. Erre ott vannak a nevesincs fiatalok és idősebbek. És az averbahisták agyában „hirtelen világosság gyúlt": dehogyis kell gyemjanosítani az irodalmat, magát Gyemjant kell velejéig gyemjantalanítani. A kerék fordult egyet, és eltaposta ezt a nem túlzottan rokonszenves, de kétségkívül nem hétköznapi figurát. Volt Gyemjan Bednij — nincs Gyemjan Bednij. És ha most elidőztünk egy kicsit az ő szomorú sorsánál, azt azért tettük, mert a Gyemjannal való leszámolás, ha közvetve is, részét képezi a bürokrácia leszámolásának az Októberhez kötődő érzésekkel és hangulatokkal.

D. B. Rjazanov születésnapja

A Szovjetunió hivatalos körei a napokan ünnepelték D. B. Rjazanov, a jelenleg vitathatatlanul legnagyobb marxológus-történész születésnapját. A „Bjulletyeny" szerkesztősége az elmúlt időszakban többször is vitába szállt Rjazanovval bizonyos politikai kérdések megítélésében. Most sincs semmi okunk azt gondolni, hogy a Marx—Engels Intézet igazgatója közelebb áll hozzánk, mint a hivatalos állásponthoz. Amennyire meg tudjuk ítélni, D. B. Rjazanov visszavonult az aktív párttevékenységtől. De most nem erről akarunk szólni. Ezen az ünnepen mindenki elsősorban azt az óriási jelentőségű tudományos munkát értékeli, amit Rjazanov Marx és Engels szellemi örökségének feldolgozása és történelmi értelmezése terén végzett. Nemcsak fáradhatatlan munkakedv, de rendkívüli tudományos felkészültség is jellemzi. Az említetteken kívül szólni kell harmadik, nem kevésbé értékes tulajdonságáról: ideológiai megvesztegethetetlenségéről. Miután az aktív pártharcot befejezte, soha a legkisebb mértékben sem engedett azoknak a módszereknek, amelyek a sztálini apparátus áltudományos intézeteiben eluralkodtak. Miközben a Lenin Intézet és a Párttörténeti Intézet az utóbbi években a történelmi és elméleti hamisítások óriási gyárává alakultak, addig a Marx—Engels Intézet igazi tudós és tudományos intézet volt és maradt, amit beragyog a marxista gondolkodás fénye, ahol rendbehozzák, megtisztítják, élesítik, és bizonyos értelemben újrakovácsolják a proletárforradalom elméleti fegyverét.

Ezért ünnepli a „Bjulletyeny" szerkesztősége is a kiváló tudóst születésnapján, mégha nem is olyan okból és nem is úgy, mint a hivatalos vezetés.

Rjazanov elvtárs ügye

Amikor e sorokat írom, Rjazanov elvtárs pártból való kizárásáról csak a TASZSZ hivatalos közleményei állnak rendelkezésemre. Rjazanovot nem azért zárták ki a pártból, mert eltért az úgynevezett fő irányvonaltól, hanem mert „elárulta" a pártot. Nem kisebb dologgal vádolják, mint hogy részt vett a mensevikek és eszerek összeesküvésében, akiknek egyébként közük volt az ipari burzsoázia összeesküvéséhez is. Így szól a hivatalos közlemény. Mindenekelőtt érthetetlen, hogy a Rjazanov körüli ügy miért korlátozódik csupán a pártból való kizárásra. Miért nem tartóztatják le, és adják át a legfelső bíróságnak mint a proletárdiktatúra elleni összeesküvés vádlottját? Ennek a kérdésnek minden gondolkodó emberben fel kell merülnie, még akkor is, ha nem ismeri az érintett személyeket.*

A mensevikek és eszerek pártja a kapitalizmus visszaállítására törekszik. A mensevikek és eszerek azonban különböznek más restaurációs pártoktól, mivel a burzsoá rendszernek demokratikus jelleget szeretnének adni Oroszországban. E pártokon belül hat egy igen erős irányzat, mely szerint Oroszországban bármely rendszer, politikai jellegétől függetlenül, haladóbb lenne, mint a bolsevik rendszer. A mensevikek és eszerek álláspontja ellenforradalmi a szó eredeti, objektív, azaz osztályértelmében. Álláspontjukból szükségszerűen következik, hogy a társadalmi fordulatban a tömegek elégedetlenségére építenek A mensevikek és eszerek tevékenységének célja nem más, mint egy ilyen fordulat előkészítése. Kizárhatók-e emellett a mensevikeknek és eszereknek az ipari burzsoáziával alkotott blokkjai? Semmi esetre sem. A szociáldemokrácia politikájának az egész világon a burzsoáziával — a „reakció" és a forradalmi proletariátus ellen — létrehozott koalíció az alapja. 1917-ben a mensevikek és eszerek politikája teljes egészében arra a koalícióra épült, melyet a liberális burzsoáziával, annak nemcsak republikánus, hanem monarchista szárnyával alkottak. A pártoknak, amelyek úgy vélik, hogy Oroszország számára nincs más kiút, mint a burzsoá rendszerhez való visszatérés, blokkot kell alkotniuk a burzsoáziával. Ez utóbbi pedig nem tagadhatja meg a segítséget, egyebek között az anyagi támogatást, szövetségeseitől. Ezzel kapcsolatban, a dolgok természetéből adódóan, minden világos. De hogyan vehetett részt Rjazanov elvtárs a mensevik összeesküvésben? E rejtély megoldása eléggé nyilvánvaló.

Amikor Szircovot „kétszínűséggel" vádolták, minden öntudatos munkásban fel kellett merülnie a következő kérdésnek: hogyan le-

hetséges, hogy a régi bolsevikról, akit nem is olyan rég a Központi Bizottság nevezett ki a Népbiztosok Tanácsa elnökének, egyszercsak kiderül, hogy olyan illegális nézeteket vallott, amelyeket hivatalosan elutasított és elítélt. Ebből a tényből nem lehetett nem következtetni a sztálini rendszer kétszínű és képmutató voltára, amelyre jellemző, hogy a vezetés tagjainak valódi nézeteit a GPU segítségével deríti ki.

Szircov esetében azonban csak a párt centrista, illetve jobbszárnyának ellentétéről volt szó és nem többről. A „Rjazanov-ügy" összehasonlíthatatlanul jelentősebb és megdöbbentőbb. Rjazanov sokkal kiemelkedőbb nemzetközi személyiség, mint Szircov. Egész tevékenysége eszmékkel, könyvekkel, kiadványokkal kapcsolatos, és már csak emiatt is több száz olvasó folyamatosan figyelemmel kísérte munkáját szerte a világon. Végül pedig — és ez a legfontosabb — Rjazanovot nem a párt jobbszárnya iránti rokonszenvvel vádolják, hanem ellenforradalmi összeesküvésben való részvétellel.

Nem kétséges, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártjának tagjai, a fő irányvonal elméleti és gyakorlati szakemberei közül sokan mensevikek, bár ezt titkolják. S nem kétséges az sem, hogy sok olyan volt mensevik, aki legfeljebb nevet változtatott, de álláspontja lényegében nem változott, sikerrel tölt be felelős népbiztosi, követségi és más posztokat, és végül, hogy a Szovjetunió Kommunista pártján belül jelentős helyet foglalnak el — Beszedovszkij, Agabekov és más megvesztegethető és demoralizálódott elemek mellett — a nyíltan mensevik ügynökök. A sztálini rendszer megfelelő táptalaj a párt bomlását elősegítő különféle kórokozók számára. De a „Rjazanov-ügy" sehogyan sem illeszthető a fenti képbe. Rjazanov nem karrierista, nem kalandor, nem Beszedovszkij, és nem is névtelen mensevik ügynök. Rjazanov fejlődésének irányvonala évről évre nyomon követhető tények, dokumentumok, cikkek, könyvek alapján. Rjazanov személyében olyan emberről van szó, aki több mint negyven éve vesz részt a forradalmi mozgalomban, és akinek tevékenysége így vagy úgy, de mindenképpen része a munkáspárt történetének. Rjazanov és a párt között többször voltak komoly nézeteltérések, így Lenin idején is, amikor Rjazanov aktívan résztvett a párt akkori politikájában. Egyik beszédében Lenin nyíltan szólt Rjazanov erős és gyenge pontjairól. Lenin nem tartotta politikusnak Rjazanovot. Erősségét a következőkben látta: eszmeiség, a marxi tanítás iránti őszinte elkötelezettség, kiemelkedő tudományos felkészültség, elvi megalapozottságú becsületesség, Marx és Engels szellemi örökségének megalkuvás nélküli védelmezése. Éppen ezért állította a párt a Marx—Engels Intézet élére, amit egyébként maga Rjazanov hozott létre. Rjazanov tevékenysége nemzetközi jelentőségű volt, nemcsak tudományos, történelmi, hanem forradalmi, politikai szempontból is. A marxizmus elképzelhe-

tetlen a proletariátus forradalmi diktatúrájának elismerése nélkül. A mensevizmus pedig burzsoá-demokrata alapról tagadja ezt a diktatúrát. Rjazanov meg akarta védeni a marxizmust a revizionizmustól, ezért egész munkássága folyamán harcolt a szociáldemokráciával, következésképp az orosz mensevikekkel is. Hogyan lehet összeegyeztetni Rjazanov elvi álláspontját a mensevik összeesküvésben való részvétellel? Erre a kérdésre nincs válasz. S úgy gondoljuk, nem is lehet. Egy pillanatig sem kételkedünk abban, hogy Rjazanov elvtárs semmilyen összeesküvésben nem vett részt. Ez esetben mégis, hogy merülhetett fel ez a vád? Ha valaki csak kitalálta, úgy ki volt az, és mi célból tette?

Erre vonatkozóan csak hipotetikus magyarázatokat adhatunk, amelyek azonban megalapozottak, mivel a személyeket és körülményeket meglehetősen közelről ismerjük. Ezen kívül segítségül kellett hívnunk a politikai logikát és a forradalmi pszichológiát. Sem egyiket, sem másikat nem lehet TASZSZ közleményekkel kiiktatni.

Rjazanov elvtárs hatalmas tudományos intézetet vezetett. Sok kvalifikált munkatársra volt szüksége, olyan emberekre, akik tisztában vannak a marxizmus lényegével, a forradalmi mozgalom történetével, az osztályharc problémáival és beszélnek idegen nyelveket. Az ilyen adottságokkal rendelkező bolsevikok szinte kivétel nélkül felelős adminisztratív posztokon dolgoznak, és megszerezhetetlenek egy tudományos intézet számára. A mensevikek között, épp ellenkezőleg sok olyan ember akad, akit politikailag félreállítottak, aki visszavonult a harctól, vagy legalábbis ilyennek tűnik. A történelmi kutatásokban, a kommentárok, jegyzetek, fordítások, felelősségteljes korrektúrák elkészítésében Rjazanov elvtárs nagyrészt ilyen tartalékban lévő mensevikekre támaszkodott. Ezek pedig hasonló szerepet játszottak az Intézetben, mint amilyet a burzsoá mérnökök játszanak jelenleg az Állami Tervbizottságban és más gazdasági szerveknél. Egy kommunista vezető, bármilyen intézmény élén álljon, általában megvédi a „saját" szakembereit, gyakran azokat is, akik orránál fogva vezetik. Legjobb példa erre Krzsizsanovszkij, az Állami Tervbizottság volt elnöke, a Központi Bizottság tagja, aki hosszú éveken át körme szakadtáig védte az ellenzékkel szemben azokat a redukált programokat és terveket, amelyeket az irányítása alatt működő szabotőr vezetés készített. A Marx—Engels Intézet igazgatójának védelmébe kellett vennie mensevik munkatársait, amikor azokat letartóztatás vagy száműzetés fenyegette. Rjazanov ilyen jellegű — nem mindig szerencsés — közbenjárásai nem tegnap kezdődtek. Lenintől kezdve mindenki tudott erről, sokan tréfálkoztak is, mivel pontosan tisztában voltak azokkal a „hivatali" érdekekkel, amelyek Rjazanov magatartását motiválták.

Nem kétséges, néhány mensevik munkatárs, de az is lehet, hogy a

többség, az Inétzetet fedezéknek használta konspirációs tevékenységéhez (ld. archív anyagok, dokumentumok őrzése, levelezések, külföldi kapcsolatok stb.). Elképzelhető, hogy Rjazanov nem figyelt eléggé a párt köreiből érkező figyelmeztetésekre, és túlságosan elnéző volt alattomos munkatársaival szemben. De úgy gondoljuk, ez minden, amit Rjazanov hibájául felróhatunk. Azok a könyvek, amelyeket Rjazanov a mensevikek segítségével adott ki, itt vannak előttünk: nyomát sem találjuk bennük a mensevizmusnak vagy a szabotázsnak, mint Sztálin és Krzsizsanovszkij gazdasági terveiben.

De ha abból indulunk ki, hogy Rjazanov bűne mindössze az, hogy mensevik beosztottjait hiszékenyen pártfogásába vette, akkor mégis hogyan merül fel az árulás vádja. Hogy a sztálini GPU a legfeddhetetlenebb forradalmárokat is képes Vrangel-tisztnek bélyegezni, azt a legutóbbi tapasztalatokból már tudjuk. Menzsinszkij és Jagoda természetesen bármilyen bűntettet gondolkodás nélkül Rjazanov nyakába varr, ha erre parancsot kap. De ki adta a parancsot? Kinek áll ez érdekében? Kinek van szüksége arra, hogy Rjazanov neve körül világméretű botrány kerekedjen?

Éppen erre vonatkozóan olyan magyarázattal tudunk szolgálni, ami logikusan következik a körülményekből. Ahogy említettük, Rjazanov az utóbbi években eltávolodott az aktív politikai tevékenységtől. E tekintetben osztozott nagyon sok régi párttag sorsában, akik kétségbeeséssel a lelkükben hagyták ott a belső pártéletet, és visszavonultak a gazdaságba vagy a kulturális munkába. Rjazanov lemondott az aktív politikáról, és kizárólag ez tette lehetővé, hogy a Lenin utáni időkben megmentse intézetét a megsemmisüléstől. Az utóbbi években azonban ez az álláspont már nem volt tartható. A pártélet, különösen a XVI. kongresszustól véget nem érő vizsgává alakult, amin az egyedüli és egyetlen vezér iránti hűségről kell számot adni. Most minden pártsejtben speciálisan kiképzett „népi" megbízott ügynökök vannak, akik bármilyen okból kikérdezhetik a kételkedőket és elhajlókat arról: hibátlan vezetőnek, nagy teoretikusnak, a marxizmus klasszikusának tartják-e Sztálint? Készek-e az újév alkalmából hűségesküt tenni a párt vezére, Sztálin előtt? Minél kevésbé képes a párt önmagát ellenőrizni az ideológiai harc segítségével, annál inkább kell a bürokráciának ellenőriznie a pártot, provokátorok és ügynökök segítségével.

Rjazanov képes volt néhány évig óvatosan — nagyon óvatosan, túl óvatosan — hallgatni egy sor éles kérdésről. De alkatából következően képtelen volt aljasul viselkedni, hajbókolni, alattvalói érzelmeket kinyilvánítani. El lehet képzelni, hogy az Intézet pártsejt ülésein nem egyszer rátámadt azokra a semmirekellő fiatalemberekre, akik a „vörös professzorok" népes táborát alkották, s akik általában keveset értenek a marxizmushoz, de azért élenjárók voltak az aljas ügyekben,

rágalmakban és hamis feljelentésekben. Ennek a belső klikknek nyilvánvalóan régen megvolt már a jelöltje az igazgatói címre, és ami még fontosabb, megvoltak a saját kapcsolataik a GPU-val és a KB titkárságával. Ha Rjazanov valahol legalább néhány szóban utalt volna arra, hogy Marx és Engels csak Sztálin előfutárai voltak, akkor a semmirekellő fiatalemberek intrikái pillanatok alatt semmivé foszlottak volna, és holmi Krilenko nem merte volna Rjazanovnak hibájául felróni, hogy elnéző volt a mensevik fordítókkal szemben. De Rjazanov erre nem volt hajlandó. A főtitkár pedig kevesebbel nem érte be.

Sztálin, mióta teljhatalomra tett szert az apparátusban, lélekben gyengébbnek érzi magát, mint valaha. Túlságosan jól ismeri magát, azért fél a helyzetétől. Nap mint nap szüksége van diktátori jogainak megerősítésére. A „népi" megbízottak rendszere kérlelhetetlen, a kételyeket nem tűri, újabb és újabb dicsőítő nyilatkozatokat kíván. Így került sor Rjazanovra. Ha Buharin és Rikov saját „platformjuk" áldozatai voltak, amit, igaz kétszer-háromszor megtagadtak, úgy Rjazanov önmaga tisztaságának áldozata. Az öreg forradalmár a következőt mondta: „szó nélkül, a fogamat összeszorítva szolgálni — kész vagyok, de lelkes lakáj lenni — nem tudok". Ezért került Rjazanov Jaroszlavszkijék pártbírósága elé. Ezután Jagoda elővezette a bizonyítékokat. Végül Rjazanovot a párt árulójának és az ellenforradalom ügynökének nyilvánították.

A Szovjetunió Kommunista Pártjában, akárcsak a Komintern nyugati szekcióiban sok az olyan kommunista, aki borzadva figyeli a sztálini bürokrácia tevékenységét, de passzivitásuk mentségére a következőt mondják: „Mit tehetünk? Hallgatni kell, nehogy megingassuk a proletár diktatúra alapjait." Ez a posszibilizmus nemcsak gyáva, hanem vak is. A hivatalos pártapparátus a diktatúra alappilléréből fokozatosan a diktatúra szétbomlásának eszközévé válik. Ezt a folyamatot a problémák elhallgatásával nem lehet megállítani. A belső robbanások egyre gyakoribbak, és egyre fenyegetőbb formát öltenek. A sztálini rendszer ellen folytatott harc azonos a proletár politika marxista alapjaiért folytatott harccal. Ezekhez az alapokhoz nem lehet visszatérni a szabad kritika, szabad vita, azaz pártdemokrácia nélkül. A sztálini „népi" megbízottak rendszere lényegéből fakadóan nem örökéletű. A Kommunista Internacionálé haladó erőinek közös erőfeszítésével meg kell dönteni, nehogy az osztályellenség döntse meg. Ez a „Rjazanov-ügy" tanulsága.

1931. március 8.

---

* **A legutóbbi hírek arról szólnak, hogy Rjazanov név szerint szerepel Krilenko vádiratában. Vajon mint leendő vádlott?**

Utólagos rágalom D. B. Rjazanovról

Március 12-én „Marx K. Kautskyról" címmel cikk jelent meg a Pravdában a Marx—Engels Intézet aláírásával. A cikket később minden kommentár nélkül átvette a Komintern világsajtója. Középpontjában látszólag Marx 1881-ben írt levelének egy figyelemre méltó részlete áll, amely lesújtó, s a későbbiekben beigazolódó jellemzést ad Kautskyról.

Az egész intézet nevében ünnepélyesen aláírt cikk közlésének mégis más a célja: megrágalmazni azt az embert, aki a Marx—Engels Intézetet létrehozta és vezette: A cikk végén a következő olvasható: „E levél eredetijét egy ismert mensevik, Lidia Cederbaum-Dan adta át Rjazanovnak 1925-ben, aki a levelet gondosan eltitkolta."

A mensevikek perének idején a köztársaság főügyésze Rjazanovot ország-világ előtt a proletárdiktatúra elleni összeesküvéssel vádolta. Néhány hónappal e vád után az emberiséggel tudatjuk Rjazanov újabb bűntettét: az említetteken kívül ráadásul eltitkolt egy idézetet Marx 1881-ben írt leveléből. Önmagában az a tény, hogy az ügyész urak úgy érzik, Rjazanov elvtárs ügyében szükség van ilyesfajta, az első vádtól teljesen független súlyosbító körülményre, bizonyítja, hogy lelkiismeretük nem egészen tiszta. Ezek az emberek, miközben szokásukhoz híven az illojalitást durvasággal ötvözik, nem veszik észre, hogy vádjaik tartópillérei csak a főoszlop ingatagságára hívják fel a figyelmet. A Rjazanov elleni vád indítóokait annak idején hipotetikus formában megmagyaráztuk. Minden, amit ezzel kapcsolatban Oroszországból írnak, teljes egészében igazolja feltételezéseinket. Nem nehéz leleplezni ennek az utólagos vádnak a mechanizmusát sem, amit ugyanazok a vádlók emeltek Marx—Engels Intézet álnév alatt. A „mensevik Lidija Cederbaum" még 1925-ben adta át Marx levelét Rjazanovnak. Milyen céllal? Rjazanov és a mensevikek barátsága, valamint a proletárdiktatúra elleni eljövendő, közös összeesküvése zálogául? Az „Intézet" erre vonatkozóan nem nyilatkozik. A „mensevik" szónak ugyanis minden kételkedőt meg kell győznie, arról már nem is beszélve, hogy ezt a levelet Rjazanov 1925 óta „gondosan eltitkolta". Miért titkolta el? Nyilvánvalóan azért, hogy Kautsky és a nemzetközi mensevizmus érdekeit védje. Igaz ugyan, hogy 1925-től, amikor is összeesküvést szervezett a mensevikekkel egy történelmi dokumentum eltitkolására, egészen 1931-ig, amikor leleplezték a proletárdiktatúra elleni összeesküvésben, Rjazanov számtalan dokumentumot, írást tett közzé, amelyek sok keserűséget okoztak a mensevikeknek. De nincs

mit tenni. A Komintern sajtójának olvasói kénytelenek a régi istenfélő mondást követni: credo quia absurdum.

Rendben van, hogy is áll a dolog ezzel a levéllel? — kérdi az olvasó. Valódi-e, tényleg eltitkolta-e Rjazanov, és ha igen, úgy miért tette? Elég csak rápillantani az idézetre, hogy ne kételkedjünk a levél eredetiségében: Jaroszlavszkij még Jagodával együttműködve sem tud Marxot hamisítani. Ami a levél „leleplezését" illeti, nos ezzel kapcsolatban újra csak feltételezéseink vannak, amelyek hitelességét ugyanakkor az ügy valamennyi körülménye százszázalékosan alátámasztja.

Rjazanov csak azoktól kaphatta meg a levelet, akiknek a birtokában volt. Engels hagyatéka fölött, az epigonizmus történelmi logikájának megfelelően, Bernstein rendelkezett, s ez teszi ma lehetővé Jaroszlavszkij számára is, hogy Lenin hagyatékát gondozza. A Marx—Engels Intézet, akárcsak a Lenin Intézet rendkívül sok dokumentumot vásárolt a mensevikektől, illetve a mensevikek közvetítésével. Elég utalni például arra az archív anyagra, amit a Lenin Intézet vásárolt meg Potreszovtól. Semmi kétség afelől, hogy a „mensevik Lidija Cederbaum" nem csupán átadta, hanem eladta Rjazanovnak a levelet, és valószínűleg közvetítője volt Bernsteinnek vagy valaki másnak, akinél a levél volt. Teljesen természetes, hogy Bernstein vagy a dokumentum más, e körökhöz tartozó tulajdonosa a megsemmisítő Kautsky-portrét tartalmazó levél eladásakor azt a feltételt szabta, hogy a levelet *ne publikálják, amíg* Kautsky, illetve a levél eladója él. Meglehetősen ismert tény, hogy Bernstein éppen ilyen megfontolásból, milyen gátlástalanul cenzúrázta Marx és Engels levelezését. Rjazanov elvtárs számára nem maradt más választás: kénytelen volt elfogadni a ráerőszakolt feltételt, hogy megszerezhesse a levelet. A helyében mindenki más ugyanezt tette volna. Miután Rjazanov elfogadta a feltételt, s természetesen tartotta is magát hozzá, minden ilyen jellegű ügyben rendkívüli óvatossággal és korrektséggel járt el, s csakis ez tette lehetővé, hogy az ellenségek karmaiból kiragadja nagy klasszikusaink örökségének értékes dokumentumait. Reméljük, most már érthető, miért „titkolta" Rjazanov elvtárs a levelet. Aki ismeri Rjazanovot, az egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy ő maga mindenkinél jobban égett a vágytól, hogy értékes szerzeményét publikálhassa. De várt, amíg eljön a megbeszélt idő. Házkutatás során megtalálták Rjazanovnál Marx levelét, és nemcsak publikálták, megszegve ezzel a Rjazanov által adott ígéretet, hanem egyben bizonyítékként ellene fordították. Minek nevezzük az ilyen módszert? Nevezzük valódi nevén: ez sztálini módszer.

1931. május 1.

Majakovszkij öngyilkossága

Már Alekszandr Blok megállapította: Majakovszkij „óriási tehetség volt". Túlzás nélkül hozzátehetjük: Majakovszkij majdhogynem zseni volt. Egyetlen dolog hiányzott csak belőle: a harmónia. Dehát miből is teremthetett volna művészi összhangot e katasztrófákkal teli évtizedekben, amikor még be sem hegedtek a két korszak határán kapott mély sebek? Majakovszkij költészetében a művészi magaslatok súlyos kudarcok sorozatával, zseniális csúcsteljesítmények triviális részletmegoldásokkal, sőt, kirívóan vulgáris elemekkel váltakoznak.

Nem igaz, hogy Majakovszkij elsősorban forradalmár volt, s csak másodsorban költő. Bár a forradalmi tevékenységet őszintén szerette volna igazi hivatásának tekinteni, mégis elsősorban költő volt, olyan művész, aki elfordult ugyan a régi világtól, de sohasem szakadt el tőle teljesen. A forradalomban csak később keresett — s bizonyos mértékig talált is — támaszt a maga számára, de igazából, testestül-lelkestül sohasem vált eggyé vele, mert nem egy éveken át tartó belső érlelődési folyamat után jutott el hozzá. Ha globálisan kezeljük a kérdést, azt mondhatjuk, hogy Majakovszkij nemcsak „énekese", hanem áldozata annak az átmeneti kornak, amely ugyan hallatlan iramban hozza létre az új kultúra elemeit, ez a folyamat azonban mégsem eléggé gyors és ellentmondásmentes ahhoz, hogy lehetővé tegye az egyes költők és a forradalmár-hivatást választó költőnemzedékek harmonikus kibontakozását. Innen ered tehát a Majakovszkij alkotói módszerében a nem eléggé fegyelmezett szó — és képhasználatában megnyilvánuló belső harmóniahiány. A pátosz őszinte hangja mellett itt-ott felbukkan egy-egy felesleges, bántóan bizalmaskodó szó is a kort s az osztályt illetően, sőt, a költő olykor egészen ízléstelen tréfákat is megenged magának, csak hogy sebezhetetlenné tegye magát a külvilággal szemben. Mindez első látásra művészileg és lélektanilag is hiteltelenné teszi verseit, ám ez valóban csak a látszat, ugyanis még halála előtti leveleit is ugyanilyen hangnemben írja: „nem nagy ügy, csak felfújtuk kissé az esetet" — jegyzi meg élete összegzéseként. Azt mondhatnánk, hogy a megkésett romantikus Heinrich Heine lírája és — a lírát egyszerre támadó és védelmező — irónia ugyanolyan funkciót tölt be, mint a megkésett futurista Majakovszkijnál a pátosz és a — pátoszt egyszerre megsemmisítő és védfallal körülvevő — vulgáris hangnem.

A bírósági ügyiratok bikfanyelvén megszerkesztett hivatalos közlemény sietősen megállapítja, hogy Majakovszkij öngyilkosságának „semmi köze sincs a költő társadalmi és irodalmi tevékenységéhez". Ami azt jelentené, hogy Majakovszkij önként vállalt halálának semmi

köze sincs önnön életéhez, avagy: életének semmi köze nincs forradalmi költészetéhez. Egyszóval: megpróbálták halálát egyszerű rendőrségi üggyé degradálni. Mennyire igaztalan, felesleges és buta eljárás! „Csónakom megfeneklett a hétköznapokban" — írja utolsó verseiben magánéletéről. S ez arra utal, hogy a „társadalmi és irodalmi tevékenység" már nem elegendő ahhoz, hogy a hétköznapiság fölé emelje, s hogy megszabadítsa az elviselhetetlen egyéni gyötrelmektől. Hogy mondhatják, hogy mindennek „semmi köze nincs egymáshoz"?

A „proletárirodalom" mai hivatalos ideológiája azon alapul, hogy fönntartói egyáltalán nem képesek a kulturális fejlődés ritmusának és ütemének érzékelésére — a művészet területén tehát ugyanolyan folyamatoknak lehetünk tanúi, mint a gazdasági életben. A „proletárkultúra" megteremtéséért folytatott harc nem más, mintha egyetlen ötéves terv alatt megpróbálnánk „teljes egészében kollektivizálni" az emberiség összes kulturális vívmányát. Ez a szándék már az Októberi Forradalom elején az utópista idealizmussal volt egyenértékű, ezért ellenezte Lenin és e sorok szerzője is. Az utóbbi években aztán a proletárkultúra egész egyszerűen a művészet fölé települő bürokratikus parancsuralmi rendszer lett: kiváló eszköz arra, hogy a művészetet teljes egészében kiürítse. Az ál-proletárirodalom klasszikusainak olyan sikertelen polgári írókat kiáltottak ki, mint Gladkov, Szerafimovics és a többiek, a proletárirodalomról ítélkező Belinszkijek pedig olyan jószimatú senkik lettek, mint Averbah és a hozzá hasonlók. A művészi nyelv legfőbb parancsnoka pedig az a Molotov, akinek egyedül csak arra volt gondja, hogy elevenen eltiporja az emberben rejlő összes alkotóerőt. És segédjéül az a Guszev segődött, aki mindennek mestere volt, csak épp a művészetnek nem. Ez a „vezérkar" teljes egészében a forradalom hivatalos köreiben megfigyelhető bürokratikus elfajulás „terméke" volt. Molotov és Guszev egy kollektív Maliskinnal, feslett, ál-forradalmi udvari pornográfiával helyettesítették az igazi irodalmat.

Az új kultúra, az új irodalom előkészítésére hivatott fiatal proletárok legjobbjai olyan emberek kezébe kerültek, akik saját kulturálatlanságukat tették meg a dolgok egyetlen mércéjévé.

Majakovszkij volt az, aki a régi, egyelőre még elismerésre sem méltatott irodalom képviselői közül legkitartóbban és leghősiesebben kereste a kapcsolatot a forradalommal, s ő volt az, aki a többieknél sokkalta teljesebben élte meg ezt a viszonyt. A benne rejlő mélységes szakadékot azonban ő sem tudta eltüntetni. S ráadásul, élete utolsó éveiben a mindig lezárt formákra törekvő művészetet oly végzetesen sújtó, a forradalommal együttjáró általános ellentmondásokhoz újabb probléma társult: költészetében epigonizmusra utaló tendenciák jelentkeztek. Majakovszkij kész volt arra, hogy a legutolsó rabszolgamunkát

is magára vállalja, ha a „kor" ezt kívánta tőle, eközben azonban nem tudott kitérni az ál-forradalmi bürokratizált formalizmus kísértése elől, s mivel ezt a jelenséget elméletileg nem tudta földolgozni, ellenszerét sem találhatta meg. Ennek ellenére teljes joggal elmondhatta magáról: „sohasem voltam bértollnok". Sokáig és dühödten ellenállt; s távol tudott maradni az Averbah-féle ál-proletárirodalom adminisztratív kolhozától, miközben újra és újra megpróbálta létrehozni a „LEF" zászlaja alatt a lelkiismeretük szavára, s nem félelemből harcoló, dühödt proletár-forradalmár-kereszteslovagok rendjét. A „LEF" azonban nem volt eléggé erős ahhoz, hogy egy „150 milliós" hadra ráerőszakolja saját ritmusát: a forradalom hullámai ehhez túl magasra csaptak. Ez év januárjában azonban Majakovszkij engedett: erőszakot tett magán, s végül is belépett a VAPP-ba, a Proletárok Összövetségi Társaságába. Mindez öngyilkossága előtt két-három hónappal történt. A belépésből Majakovszkijnak semmi haszna nem származott, sőt. És amikor leszámolt a „hétköznapok", a személyes és a társadalmi életellentmondásaival, a „csónakját" szándékosan zátonyra futtatta, a „bértollnokok", a bürokrata irodalmárok egyre azt hajtogatták: „érthetetlen, felfoghatatlan", elárulva ezzel, hogy számukra nemcsak Majakovszkij költői nagysága maradt mindvégig felfoghatatlan, hanem a kor ellentmondásait sem értették.

Az igazi, eleven forradalmi irodalmi körök teljes szétzúzása után létrehozott, adminisztratív kényszerrel kordában tartott és eszmeileg gazdátlan proletárirodalmi szervezet a jelek szerint semmiféle morális összetartozást nem jelent, ha Szovjet-Oroszország legnagyobb költőjének távozására csak afféle félhivatalos álláspontot tükröző, értetlenkedő megjegyzéssel tudtak reagálni: „Mindennek semmihez semmi köze nincs". Ez bizony nem sok. Ahhoz pedig végképp nem elegendő, hogy az új kultúra a „lehető legrövidebb időn belül" létrejöhessen.

Majakovszkij nem lehetett a proletárirodalom közvetlen megalapítója, már csak azért sem, ami miatt az sem lehetséges, hogy a szocializmus egyetlen országban megvalósuljon. Az viszont kétségtelen, hogy hallatlanul kitartóan küzdött a szó fegyverével átmeneti korunk küzdelmeiben, s az is bizonyos, hogy Majakovszkij az új irodalom egyik előfutára.

„A szocializmus alapzata"

A Berliner Tageblatt c. német liberális lap májusban különszámot szentelt a Szovjetunióban folyó gazdasági építésnek. A politikai cikket Radek írta. Arra a kérdésre, hogy milyen irányban halad a szovjet fejlődés, a következő választ adja: „Az Októberi Forradalom óta eltelt 14 év során leraktuk a szocializmus alapjait Oroszországban. Emberfeletti harcban, szüntelen erőfeszítések közepette új társadalom épül." A kijelentés ellen ebben az általános formájában természetesen nem lehet kifogás, ha a polgári sajtó hasábjain jelenik meg, akkor különösen nem. Radek azonban nem éri be ennyivel. Attól a mohó vágytól eltelve, hogy bebizonyítsa bűnbánatának őszinteségét, így folytatja: „Ezt nemcsak a Szovjetunió nyílt ellenségei vonják kétségbe, de vitatja Lev Trockij is. Szavai szerint az, aki a szocializmus alapzatának megteremtéséről beszél, miközben az országban nincs elegendő tej, kompromittálja a szocializmust. Ez a megjegyzés csak azt mutatja — folytatja Radek —, hogy a szerző elveszítette azt a távlatot, amelyet a történelmi események értékelésére korábban képes volt alkalmazni." Az a Radek vádol másokat a történelmi távlat elvesztésével, aki a saját platformját tagadta meg! Miben is állna ez a történelmi távlat? A szó szerinti válasz így hangzik: „A tej nem a szocializmus terméke, hanem a tehéné. Csak az nem értheti meg, hogy egy ország gazdasági fejlettségének színvonala átmenetileg anélkül is emelkedhet, hogy az a néptömegek anyagi helyzetében is megnyilvánulna, akinek a fejében az él, hogy a szocializmusban még a folyókban is tej fog folyni."

Egyelőre tegyük félre a gúnyoros hangnemet, és próbáljuk meg kihámozni a mondanivaló komoly magvát. Radek válaszában mindenekelőtt egy olyan elméleti visszaélést érhetünk tetten, amihez Sztálin is nemegyszer folyamodik, ha falhoz szorítják. A dolog lényege a szocializmus „alapzata" kifejezés. A Szovjetunió mai vezetői hivatalosan kinyilvánították, hogy az ország „belépett a szocializmusba". Ezt az állítást mi a bürokrácia bűnös szélhámosságának neveztük, és nevezzük most is. Radek nem beszél a szocializmusba való belépésről, ellenben közli, hogy a Szovjetunióban megteremtődtek a szocializmus *alapjai* avagy *alapzata*. Ezzel lehet egyeérteni vagy egyet nem érteni annak függvényében, hogy ki mit ért „a szocializmus alapzata" alatt.

Radek ebben a vonatkozásban sem hagy bennünket válasz nélkül: „Az a meggyőződésünk, hogy Oroszországban már leraktuk a szocializmus alapzatát, azon a tényen alapul, hogy a vagyonos osztályok el-

tűntek, és a termelőeszközök a proletárállam kezében összpontosulnak." Ebben az értelemben az alapzat kétségkívül megvan. Ez általában nem is képezi vita tárgyát. Radek arra hoz fel bizonyítékot, hogy Oroszországban már végbement a proletár fordulat. Erre nem is árt emlékeztetni a Berliner Tageblatt tisztelt olvasóit. A baj csak az, hogy ez a fordulat és a vagyonos osztályok kisajátítása már 1917—18-ban bekövetkezett. A szocializmushoz való eljutást ugyanakkor 1930—31-ben deklarálták, és nem a kisajátítók kisajátításával indokolták (ezt eddig is tudtuk), hanem a teljes kollektivizálás eredményeivel, a kulákság mint osztály felszámolásával. Miért adja hát fel Radek oly bátran az első vonalbeli pozíciót, „Sztálin vonalát", hogy sietősen visszavonuljon a mély hátországba, és — harci cselekményekbe kezdve Trockij ellen — elsáncolja magát az 1918-as álláspont senki által nem ostromolt falai mögött?

Kétségtelen, hogy az októberi fordulatot követő években mindannyian tízszer és százszor elmondtuk, hogy „a szocialista építés alapzatát megteremtettük". És ez helyes is volt. Ez alatt csupán annyit értettünk, hogy a szocialista átalakításhoz a politikai és a tulajdonjogi előfeltételek rendelkezésre állnak. Semmi többet!

Ha Radekkel lehetne valamennyire is komolyan beszélni komoly dolgokról, akkor megpróbálnánk elmagyarázni neki, hogy azt a kérdést, merre tart a Szovjetunió fejlődése 1932-ben, nem lehet elintézni a szocialista építés politikai „alapzatára" való hivatkozással. Egy ilyen hivatkozás elégtelensége először 1921 elején tárult fel teljes mértékben, amikor élesen vetődött föl a parasztsághoz való viszony kérdése. A város és a falu gazdasági szövetségének a létrehozása akkor úgy minősült, mint ami megteremti a szocialista építés valóságos alapjait. Ez volt a NEP alapvető funkciója. A szövetség elméleti formulája igen egyszerű volt: az államosított ipar olyan mennyiségben, minőségben és árban lássa el a parasztságot a számára szükséges árucikkekkel, hogy az állam és a parasztság meghatározó tömegeinek a kapcsolatából teljesen ki lehessen iktatni vagy minimális mértékűre lehessen csökkenteni a gazdaságon kívüli kényszert, a paraszti munka termékeinek adminisztratív úton való elkobzását. Itt természetesen nem a kulákokról volt szó, velük kapcsolatban a feladat olymódon merült fel, hogy korlátozni kell kizsákmányoló tevékenységüket és meg kell akadályozni, hogy a falu uralkodó elemévé váljanak. Az ipar és a mezőgazdaság, a város és a falu önkéntes csereviszonyának megteremtése biztosíthatta volna a proletariátus és a parasztság politikai szövetségének rendíthetetlen szilárdságát. A szocializmushoz természetesen ebben az esetben is még hosszú és nehéz út vezetett volna. De ezen az alapzaton — város és falu a muzsik számára is elfogadható szövetségének az alapzatán — biztosan lehetett volna előrehaladni a gazda-

sági munka terén úgy, hogy nem ássuk be magunkat és lemaradunk, hanem manőverezünk a világpiacon és mérlegeljük a forradalom fejlődésmenetét Nyugaton és Keleten. Akkor nem egy nemzeti szocializmushoz vezetett volna az út, amire nincs is szüksége senkinek. Az is elegendő lenne, ha a mindmáig elszigetelt szovjet gazdaság az eljövendő nemzetközi szocialista társadalom egyik előkészületi terepe lenne.

Aki 1932-ben a „szocializmus alapzatáról" beszél, annak nincs joga visszavonulni 1918-hoz anélkül, hogy ne érintené 1921-et, azaz föltenné a kérdést: sikerült-e a NEP bevezetése óta eltelt 14 év alatt létrehozni a lenini értelemben vett szövetséget? A „teljes kollektivizálás" mellett biztosítva van-e az olyan kölcsönös kapcsolat város és falu között, ami lehetővé teszi, hogy a gazdaságon kívüli kényszer eltűnjön, vagy legalábbis efelé haladjon a fejlődés? Ez az egész probléma lényege. És erre az alapvető kérdésre mindezideig csak negatív válasz adható. A teljes kollektivizálás nem a már elért szövetség betetőzése volt, hanem éppen e szövetség hiányának adminisztratív elleplezésével hajtották végre. Ezt a kérdést megkerülni, hallgatni róla, szavakkal játszadozni körülötte — ez a legfenyegetőbb veszélyt idézi fel a proletárdiktatúra számára... No persze, a szövetség problematikájának analízisét ne Radektől várjuk...

Amit Radektől várhatunk, az nem egyéb, mint zsurnalisztikai mutatvány. Lezárásképpen megjegyezzük, hogy nem lehet undor nélkül szemlélni azt a tekergőzést, amit Radek a szocializmus lényege körül művel egy liberális lap hasábjain. A szocializmus nem tejjel folyó folyók országa. Ne követeljetek tejet a szocializmustól. „A tej a tehén terméke." Ha még azt is emlékezetünkbe idézzük, hogy a Szovjetunióban manapság éppen a tehenek körül zajlik nemegyszer tragikus formákat öltő harc, akkor Radek affektálása tűrhetetlenné válik. Nem lehet itt nem felidézni Lenin visszafogottságában is kíméletlen értékelését, amelyet Radekről adott a VII. pártkongresszuson, amikor a breszt-litovszki békéről zajlott a vita. Radeknek arra a megjegyzésére reagálva, hogy Lenin „azért enged át területet, hogy időt nyerjen", Lenin megjegyezte: „Visszatérve Radek elvtársra, szeretném kijelenteni, hogy véletlenül sikerült egy komoly kijelentést tennie... Ezúttal úgy adódott, hogy Radek elvtársnak sikerült egy teljesen komoly mondatot mondania."

Lenin félreérthetetlenül kifejezésre juttatta, hogy Radek száján csak véletlenül és a legritkább esetben csúszik ki komoly kijelentés. Az eltelt évek alatt ebben a tekintetben semmit nem fejlődött. A haja fogy, a könnyelműsége egyre csak nő. Sztálin kijelentette: „eljutottunk a szocializmusba". Ne kérkedjetek idő előtt, vetette ellen az ellenzék, hiszen a gyerekeknek nem tudunk elegendő tejet adni. Erre jön egy bo-

hóc, csilingel a csörgősipkájával és kijelenti: a tej a tehén terméke, nem pedig a szocializmusé. Radek modorában erre egy orosz közmondással lehet felelni: bakkecskétől ne várj tejet. A kopasz kecske is csak ugrabugrálni képes, ennél többre nem. Éppen ezért a komoly problémákra majd egy komolyabb alkalomból kívánunk visszatérni.

Levél Ny. I. Muralovhoz

Kedves Nyikolaj Ivanovics!

Ön Max Eastman elvtárs iránt érdeklődik nálam, aki időről időre mumusként bukkan fel sajtónkban, jószerével a burzsoázia bérencének beállítva, aki a Szovjetunió államtitkait adja el. Ez szégyentelen hazugság. Max Eastman elvtárs amerikai forradalmár, az októberi forradalom egyik hűséges barátja, mint John Reed volt. Költő, író, újságíró, a Szovjet Köztársaság létének első, nehéz éveiben érkezett hozzánk, megtanult oroszul, teljesen a mi életünket élte, hogy magabiztosabban és jobban védelmezhesse a Szovjet Köztársaságot Amerika néptömegei előtt.

Max Eastman 1923-ban állt az ellenzék oldalára és nyíltan védte a politikai vádaskodásokkal és különösen a rágalmakkal szemben. Nem fogok itt azokról az elméleti nézeteltérésekről beszélni, amelyek elválasztják Eastman elvtársat a marxistáktól. De Eastman teljesen kifogástalan forradalmár, aki minden cselekedetével eszmei hűségét és politikai önzetlenségét bizonyította be. Ebben a vonatkozásban több fejjel kimagaslik sok olyan csinovnyik közül, akik őt hajszolják. Eastman úgy vélte, hogy az ellenzék nem elég energikusan harcol és külföldi kampányba kezdett a saját számlájára és kockázatára.

Nem lévén bejáratos a hivatalos kommunista sajtóhoz, ugyanakkor ama óhajtól vezettetve, hogy bármi áron is, de kerüljön a legszélesebb nyilvánosság elé Lenin végrendelete, Eastman átadta azt az amerikai polgári sajtónak. Mindegyikünk rákényszerült nemegyszer régen is és a szovjethatalom idején is, hogy a külföldi polgári sajtót használja fel, ha más módon elérhetetlen széles tömegeket akart informálni erről vagy arról. Lenin nem egyszer adott ilyen információt interjú formájában a külföldi újságíróknak. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az amerikai munkások csekély kivétellel csak a polgári sajtót olvassák.

Lenin „Végrendelete" nem állami-, vagy párttitok. Közzététele nem bűncselekmény. Ellenkezőleg, a párt és a munkásosztály előli eltitkolása a bűncselekmény. Most százával nyomtatják ki Lenin kisebb, esetleges megjegyzéseit, amelyeket saját használatára írt (például könyvek széljegyzetei), ha ezek akárcsak érintőlegesen is felhasználhatóak az ellenzékkel szemben. De százával rejtegetik azokat a cikkeket, beszédeket, leveleket, táviratokat és feljegyzéseket Lenintől, amelyek nyíltan vagy burkoltan a mai vezetés ellen irányulnak, vagy a mostani ellenzék javára szólnak. El sem lehet képzelni ennél durvább és illojálisabb viszonyulást Lenin eszmei örökségéhez.

Ha a „Végrendeletet" idejében publikálták volna a pártsajtóban, ak-

kor szabadon átvehetné minden polgári újság. Minthogy azonban a sztálini cenzúra zárolta Lenin „Végrendeletét", mint egyéb műveit is százával, hát Eastman a polgári sajtóhoz fordult. Abban, hogy Eastman ilyen informatív céllal igénybe vette az újságot, nem volt semmi kiszámítottság. Lenin „Végrendelete" még a polgári sajtó lapjain is Lenin végrendelete marad. — De mondják a rágalmazók — Eastman „eladta" ezt a végrendeletet. Igen, a polgári újság a hozott anyagért honoráriumot fizetett. Ám vajon Eastman félrerakta magának ezt a honoráriumot, a saját céljaira használta fel? Nem. Teljes egészében a francia ellenzék ügyére fordította, ugyanannak a lenini végrendeletnek és más dokumentumoknak a publikálására, amelyeket szégyenteljes módon rejtegetnek a párt és a proletariátus elől. Ez a cselekedet vajon beárnyékolja Eastman reputációját? A legkevésbé sem. Ellenkezőleg. Eastman egész magatartása arról tanúskodik, hogy őt kizárólag az eszmei motívumok vezérelték.

Abban az időben, amikor az ellenzék még tisztán belső úton számított a pártvonal megváltoztatására, nem mutatva kifelé a nézeteltéréseket, mi mindnyájan, jómagamat is beleértve elleneztük azokat a lépéseket, amelyeket Max Eastman tett az ellenzék védelmében. 1925 őszén a Politbüro többsége rám erőszakolt egy általuk szerkesztett nyilatkozatot, amely élesen elítéli Max Eastmant. Mivel az ellenzék egész vezető csoportja célszerűtlennek tartotta a nyílt háborúskodást akkor, és egy sor engedményt tett, így természetesen nem folytathatott harcot Eastman egyéni kérdésében sem, aki, mint említettem, saját szakállára cselekedett. Ez az oka annak, hogy az ellenzék vezető csoportjának határozatára aláírtam a Max Eastmanről szóló nyilatkozatot, amit ultimátummal fenyegetve kényszerített rám a Politbüro többsége: vagy aláírom a nyilatkozatot úgy, ahogy van, vagy ez ügyben nyílt harcba bocsátkozunk.

Szükségtelen volna most belemenni annak a kérdésnek a megvitatásába, vajon helyes volt-e az ellenzék politikája 1925-ben. Én most is úgy gondolom, hogy abban az időben más út nem létezett. Mindenesetre az én akkori, Eastmanről szóló nyilatkozatom csak az egyetértésre és megbékélésre irányuló vonalunk részeként értelmezhető. Így is értette minden, valamelyest is tájékozott és gondolkodó párttag. Semmilyen árnyékot, sem személyes, sem politikai értelemben ez a nyilatkozat Eastman elvtársra nem vetett.

Amennyire ismerem az utóbbi évek híreit Eastmanről, ő ugyanaz maradt, aki volt: az októberi forradalom barátja és az ellenzéki nézetek híve.

Bolsevik üdvözlettel:

Alma-Ata, 1928. szeptember 11. **L. Trockij**

Max Eastman és a marxizmus

(A Militant szerkesztőségének)*

Kedves elvtársak!

Az utóbbi időben több ízben is alkalmam volt meggyőződni arról, hogy Max Eastman szisztematikus küzdelmet folytat a materialista dialektika, a marxizmus és a tudományos kommunizmus filozófiai alapja ellen. Tartalmát és elméleti tendenciáit tekintve ez a küzdelem semmiben sem különbözik a kispolgári revizionizmus egyéb válfajaitól kezdve a bernsteinizmussal (annak elméleti-filozófiai oldalát nézve). Amennyiben Eastman mindemellett fenntartja meleg rokonszenvét az Októberi Forradalom, mi több, a baloldali oppozíció iránt, ez a hallatlan következetlenség szubjketive becsületére válik ugyan, de jottányit sem emeli a marxizmussal szembeni kritikájának elméleti értékét. Szó nélkül elmennék a revizionizmus e krotoni válfája mellett, ha magához Eastmanhez nem fűzne régi keletű személyes és irodalmi kapcsolat. Nemrégiben ő fordította le angolra a forradalom történetéről szóló művem három kötetét. Ezt a nagy munkát általános vélemény szerint kitűnően végezte el. Ezért ki is fejeztem neki őszinte köszönetemet, amit e helyütt kész vagyok megismételni. De az a törekvése, hogy a marxi dialektikát a vulgáris empirizmus nyelvére ültesse át, olyan érzéseket kelt bennem, amelyek a lehető legtávolabb állnak a hálától. Mindennemű kétség és félreértés elkerülése végett kötelességemnek tartom ezt nyilvánosan is kijelenteni.

Kommunista üdvözlettel:

L. Trockij

Prinkipó, 1933. január 4.

---

* **Amerikai „trockista" lap — a szerk.**

Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij

Az utóbbi tíz évben a politikai események különféle táborokra osztottak minket, úgyhogy Lunacsarszkij sorsát csak az újságokból tudtam nyomon követni. De voltak évek, amikor szoros politikai szálak fűztek minket egymáshoz, amikor is személyes kapcsolatunk — nélkülözve minden bizalmaskodást — mélyen baráti volt.

Lunacsarszkij négy-öt évvel volt fiatalabb Leninnél, és majdnem ugyanennyivel idősebb nálam. Ez az önmagában jelentéktelen életkori különbség azonban annyit jelentett, hogy két forradalmi nemzedékhez tartoztunk. Amikor a gimnazista Lunacsarszkij Kijevben belépett a politikai életbe, még a cárizmus ellen terrorista harcot folytató narodovolecek utolsó nekibuzdulásainak hatása alatt állt. Közelebbi kortársaim számára a narodovolecek harca már csak legenda volt.

Lunacsarszkij az iskolaévektől kitűnt sokoldalú tehetségével. Írt természetesen verseket, könnyedén felfogta a filozófiai eszméket, gyönyörűen szavalt az esti diákösszejöveteleken, nagyszerű szónok volt, írói palettáján nem volt hiány a színekben. Húszéves ifjúként képes volt arra, hogy előadásokat tartson Nietzschéről, csatározásokat vívjon a kategorikus imperativuszról, megvédje Marx értékelméletét, és összehasonlítást tegyen Szophoklész és Shakespeare között. Kivételes tehetsége szervesen egyesült benne a nemesi értelmiség túláradó dilettantizmusával, amely valamikor Alekszandr Herzen személyében találta meg legmagasabb szintű publicisztikai kifejeződését.

Lunacsarszkij negyven évig volt a forradalom és a szocializmus elkötelezettje, azaz egész felnőttkorában. Megjárta a börtönöket, a száműzetést, az emigrációt, s mindvégig marxista maradt. E hosszú évek során a nemesi és polgári értelmiség köréből származó egykori harcostársai közül ezrek és ezrek álltak át az ukrán nacionalizmus, a polgári liberalizmus vagy a monarchista reakció táborába. A forradalmi eszmék Lunacsarszkij számára nem az ifjúkori lelkesedést jelentették: ott voltak a vérében, minden egyes idegszálában. Ez az első, amit friss sírjánál el kell mondani.

Helytelen lenne azonban, ha Lunacsarszkijt vasakaratú, rideg embernek képzelnénk el, olyan harcosnak, aki csak előre tekint. Nem. Szilárdsága nagyon elasztikus volt, sokunk számára talán túlságosan is. A dilettantizmus nemcsak intellektusát, hanem egész egyéniségét jellemezte. Mint szónok és író könnyen elkalandozott. A művészi kép gyakran messze térítette az alapgondolat kifejtésétől. De mint politikus is szívesen tekintgetett hol jobbra, hol balra. Lunacsarszkij túl fo-

gékony volt mindenre, minden filozófiai és politikai újdonságra ahhoz, hogy ne ragadják magukkal, és ne játsszon velük.

Természetének ez a dilettáns sokoldalúsága kétségkívül gyengítette benne a belső kritikai hangot. Beszédei általában improvizációk voltak, s mint ahogy az ilyenkor lenni szokott, nem voltak mentesek sem a dagályosságtól, sem a banalitásoktól Rendkívül szabadon írt és diktált, szinte sohasem javította a kéziratait. A lelki összpontosítás és a belső cenzúra hiányzott belőle ahhoz, hogy maradandóbb és egyértelműbb értékeket hozzon létre. A tehetsége és a tudása bőséggel megvolt hozzá.

De bármennyit is kalandozott Lunacsarszkij, mindig visszatért alapelvéhez, nemcsak cikkeiben és beszédeiben, hanem politikai tevékenységében is. Különféle, olykor váratlan kilengéseinek behatárolható volt az amplitudója: sohasem lépték túl a forradalom és a szocializmus tartományát.

Már 1904-ben, körülbelül egy évvel azután, hogy az orosz szociáldemokrácia bolsevikokra és mensevikekre szakadt, Lunacsarszkij, aki egyenesen a száműzetésből érkezett az emigrációba, a bolsevikokhoz csatlakozott. Lenin, aki épp ekkoriban szakított tanítóival (Plehanovval, Akszelroddal, Zaszulicsval) és legközelebbi elvbarátaival (Martovval, Potreszovval), azokban a napokban nagyon egyedül volt. Égető szüksége volt egy munkatársra az extenzív munkához, amelyet Lenin nem szeretett, és nem is tudott önmaga végezni. Számára Lunacsarszkij valóban a sors ajándékát jelentette. Ahogy lelépett a vasúti kocsi lépcsőjéről, valósággal berobbant az orosz emigráció viharos életébe Svájcban, Franciaországban, egész Európában: előadásokat tartott, fellépett opponensként, vitázott a sajtóban, mozgalmi köröket vezetett, tréfált, szellemeskedett, hamis hangján énekelt, sokoldalú műveltségével, a személyes kapcsolatokban megnyilvánuló kedvességével, engedékenységével a fiatalokat és az idősebbeket egyaránt rabul ejtette.

A finom alkalmazkodó képesség erkölcsi arculatának egyik igen fontos vonása volt. A kicsinyes hiúság ugyanolyan idegen volt tőle, mint egy mélyebb lelki teher, hogy ellenségeivel és barátaival szemben mindenáron kitartson amellett, amit igaznak vélt. Lunacsarszkij egész életében mindig mások hatása alá került, akik gyakran kevésbé voltak műveltek és tehetségesek, mint ő, de erősebb egyéniséggel rendelkeztek. A bolsevizmushoz idősebb barátja, Bogdanov segítségével jutott el. Bogdanov (valódi nevén Malinovszkij), a fiatal tudós — természetbúvár, orvos, filozófus, közgazdász — előzőleg biztosította Lenint, hogy fiatal elvtársa, Lunacsarszkij, külföldre való megérkezését követően feltétlenül követni fogja az ő példáját, és csatlakozik a bolsevikokhoz. A jóslat teljes mértékben beigazolódott. De ugyanaz a Bogdanov az 1905-ös forradalom leverése után átvitte Lunacsarszkijt a

bolsevikoktól egy kis ultra-radikális csoporthoz, amely szektás módon „nem ismerte el" a győzedelmes ellenforradalmat, s ez összekapcsolta a laboratóriumi úton előállított „proletárkultúra" absztrakt hirdetésével.

A reakció sötét éveiben (1908—1912), amikor az értelmiség széles körei tömegesen adták át magukat a misztikának, Lunacsarszkij Gorkijjal együtt, akihez szoros barátság fűzte, hódolattal adózott a misztikus törekvéseknek. A marxizmus talaján maradva úgy kezdte lefesteni a szocialista eszményt, mint a vallás új formáját, és komolyan hozzáfogott egy új rítus kidolgozásához. A szarkasztikus Plehanov elnevezte „Anatolij Blazsennijnek".* A csúfnév sokáig rajta maradt! Lenin ugyancsak kíméletlenül ostorozta volt és leendő harcostársát. Az ellentét — igaz, egyre enyhébb formában — 1917-ig tartott, amikor Lunacsarszkij nem minden ellenállás és erős — ezúttal a részemről történő — külső nyomán nélkül ugyan, de ismét csatlakozott a bolsevikokhoz. A fáradhatatlan agitátori munka időszaka következett, amely Lunacsarszkij politikai pályafutásának csúcspontja lett. Impresszionista lépésekben most sem volt hiány. Így például 1917 novemberében, a legkritikusabb időpontban majdnem szakított a párttal, amikor az a hír terjedt el Moszkvából, hogy a bolsevik tüzérség szétrombolta a Vaszilij Blazsennij templomot. Ezt a vandalizmust a művészet ismerője és pártfogója nem akarta megbocsátani! Szerencsére Lunacsarszkij, mint tudjuk, békülékeny és engedékeny volt, ráadásul a Vaszilij Blazsennij templomnak sem esett semmi baja a moszkvai fordulat napjaiban.

Mint közoktatásügyi népbiztos, Lunacsarszkij pótolhatatlan volt a régi egyetemi, s általában a tanári körökkel való kapcsolatai miatt. Ezek komolyan azt várták a „tudatlan bitorlóktól", hogy teljesen fel fogják számolni a tudományokat és a művészeteket. Lunacsarszkij szenvedélyesen és könnyedén bizonyította be ennek az ezoterikus körnek, hogy a bolsevikok nemcsak tisztelik a kultúrát, de nem idegenkednek a vele való ismerkedéstől sem. A tudományok nem egy papja nézhetett azokban a napokban szélesre tátott szájjal erre a „vandálra", aki féltucat modern és két holt nyelven olvasott, s mellesleg olyan sokoldalú képzettségről tett tanúbizonyságot, amiből tíz professzor is könnyen megélhetett volna. Abban, hogy a diplomás, szakképzett értelmiség a szovjethatalom oldalára állt, Lunacsarszkijnak nem kis érdeme van. De mint az oktatásügy közvetlen szervezője, végtelenül erőtlennek bizonyult. Az első sikertelen próbálkozások után, melyekben a dilettáns fantázia összefonódott az adminisztratív gyámoltalansággal, Lunacsarszkij maga sem törekedett tovább a gyakorlati veze-

* **Jóságos Anatolij — a szerk.**

tésre. A központi bizottság ellátta helyettesekkel, akik a népbiztos személyes tekintélyének védelme alatt keményen kezükben tartották a gyeplőt.

Annál több lehetősége maradt Lunacsarszkijnak, hogy szabadidejét a művészetnek szentelje. A forradalom minisztere nemcsak ismerte és becsülte a színházat, hanem termékeny drámaíró is volt. Darabjai feltárják széles körű ismereteit és érdeklődését, azt az elképesztő könnyedséget, amellyel be tudott hatolni különböző országok és korok történelmébe, kultúrájába, végül, a fantázia és az adaptáció ötvözésének kivételes képességét. De nem többet. Az igazi nagy művészet nyoma nincs rajtuk.

1923-ban Lunacsarszkij kiadta a Sziluettek című kis kötetet, mely a forradalom vezetőinek portréit tartalmazta. A könyv nagyon rosszkor jelent meg: elég, ha annyit mondunk, hogy Sztálinról említés sem történt benne. A Sziluetteket már a következő évben kivonták a forgalomból, és Lunacsarszkij félig-meddig kegyvesztettnek érezte magát. De szerencsés vonása, alkalmazkodó képessége most sem hagyta cserben. Nagyon hamar megbékült a vezetés személyi összetételében bekövetkezett fordulattal, mindenesetre teljes mértékben alkalmazkodott a helyzet új uraihoz. Ezzel együtt mindvégig idegen test maradt soraikban. Lunacsarszkij túl jól ismerte a forradalom és a párt múltját, továbbra is túl szerteágazó volt az érdeklődése, és túl művelt volt ahhoz, hogy ne lógjon ki a bürokraták közül. Miután leváltották a népbiztosi posztjáról, melyben egyébként végig teljesíteni tudta történelmi küldetését, Lunacsarszkij csaknem feladat nélkül maradt, egészen spanyolországi nagykövetté való kinevezéséig. Új posztját azonban már nem tudta elfoglalni: Mentonban utolérte a halál. Emlékét nemcsak a barátok, hanem a becsületes ellenfelek is megőrzik.

1934. január 1.

Makszim Gorkij

Amikor Gorkij meghalt, már nem volt több mondanivalója. Így talán könnyebb megbékülnünk halála tényével. Nagy író volt. Az orosz értelmiség fejlődéstörténetében éppoly mély nyomot hagyott, mint az orosz munkásosztály negyvenéves történelmében.

Legjobb alkotói korszaka az indulás éveire esik. A mezítlábasok költőjeként, a mélyből, a nyomortanyák világából hozott romantikus lázadás szellemével új erőt adott az orosz értelmiségnek. Az értelmiség ekkoriban már a cárizmus megdöntésére készült, így aztán igen nagy szükségük volt azoknak a lázadóknak a példájára, akiknek már az égvilágon semmi vesztenivalójuk nem volt. Ezt a szellemet terjesztették aztán tovább a tömegek körében.

Később, a forradalomban már nem volt helye egy mezítlábasnak, hacsak nem a pogromokban és rablásokban. A proletariátus ugyanis az 1905-ös forradalom idején már azzal a radikális értelmiséggel találkozhatott, akik Gorkijt mintegy „utóvédjükként" tartották számon. Gorkij tett még egy becsületes, sőt, a maga módján hősies lépést a proletariátus felé, így született meg az „Anya" című kiváló regénye. Gorkij itt sokkal nagyobb területet fog át és sokkal mélyebbre ás, mint pályája első éveiben, e korszak természetes közvetlenségét azonban semmiféle irodalmi iskolázottság vagy politikai kultúra nem pótolhatja. Az egykori mezítlábas összeszedte magát, s most a hűvös racionalitás igazgatja: művész helyett az iskolamester beszél belőle. A reakció éveiben hol a nyílt terepről visszavonuló munkásosztály, hol hajdani barátai-ellenségei, az értelmiség mellett áll, hol pedig vallásos útkeresései töltik ki életét. A megboldogult Lunacsarszkijjal együtt Gorkij is teljes lélekkel a misztika felé fordult. E szellemi kapituláció nyomát viseli meglehetősen gyengére sikeredett elbeszélése: a „Vallomás".

Gorkij az autodidakták áhítatával hajtott fejet a kultúra értékei előtt: a kultúrával való első, megkésett találkozása életre szóló élményt jelentett számára. Sem szellemi iskolázottsága, sem történelmi intuíciója nem volt elegendő ahhoz, hogy kellő távolságot alakítson ki önnönmaga és a kultúra között, hogy a kultúrát kritikusan kezelhesse.

A kultúrához való viszonyában mindig volt egy jó adag fetisizmus és bálványimádás.

A háború idején az emberiség kulturális értékei miatti félelem dominált benne: nem is annyira internacionalista volt, mint inkább kulturális kozmopolita — csakhogy ízig-vérig orosz észjárással. Nem tudta magáévá tenni sem a háború forradalmi szemléletmódját, sem a

kultúra dialektikus megközelítési módját. A korszak értelmiségi patriótáinak mégis magasan fölötte állt.

Az 1917-es forradalmát rettegve fogadta, akár egy műkincsgyűjtemény igazgatója: a „félkeveszett" katonák és „munka nélkül csellengő" munkások látványa rémülettel töltötte el. A júliusi napok viharos és kaotikus eseményei fölött egyszerűen csak szemet hunyt. Később újból kapcsolatot teremtett a baloldali értelmiség azon szárnyával, akik ugyan elfogadták a forradalmat, csak a vele járó felfordulást utasították el. Az októberi fordulatot már egyenesen az ellenfelének látta, igaz, csak passzív, szenvedő ellenfelének.

Nagyon nehéz volt megbékélnie a győztes forradalom tényével: az országban anarchia uralkodott, az értelmiség éhezett, üldöztetéseknek volt kitéve, a kultúra veszélyben forgott. A forradalom utáni első években legfőbb gondja az volt, hogy közvetítsen a szovjethatalom és a régi értelmiség képviselői közt, hogy közbenjárjon érdekükben a forradalom vezéreinél. Lenin, aki tisztelte és szerette Gorkijt, nagyon aggódott, hogy az író esetleg nem tud szabadulni régi kapcsolatai és gyengéi fogságából, így aztán végül is elérte, hogy Gorkij önként külföldre távozzon.

A szovjet rezsimmel Gorkij csak azután békült meg, miután az „anarchia" végetért és megkezdődött a gazdasági és kulturális fellendülés. Rendkívül nagyra értékelte, hogy milyen óriási lendülettel indult meg a néptömegek oktatása, s most —, mintegy viszonzásul —, utólagos áldását adta az októberi fordulatra.

Életének utolsó szakasza már kétségtelenül a hanyatlás periódusa volt: ez a hanyatlás azonban teljesen törvényszerűen jelentkezett. Didaktikus hajlamai most aztán igazán tág teret kaptak: fáradhatatlanul oktatott — fiatal írókat, gyerekeket, válogatás nélkül, csak épp nem mindig arra, amire kellett volna. Őszinte lelkesedése és lelki gazdagsága még azért is bőségesen kárpótolt, hogy a maga parttalan barátságával még a bürokratákat is túlságosan közel engedte magához. Mert eme emberi, túlságosan is emberi gyengéi mellett mégiscsak a technika, a tudomány, a művészet vívmányainak jutott több féltés és gondoskodás: a „„felvilágosult abszolutizmus" nála jól megfért a „kultúra" szolgálatával. Gorkij hitt benne, hogy a bürokrácia nélkül nem lennének sem traktorok, sem ötéves tervek, s ami a legfontosabb, nem lennének nyomdagépek, sőt papírkészletek sem. És ugyanazzal a gesztussal megbocsátotta a bürokráciának még a papír rossz minőségét is, sőt, szemet hunyt a „proletárirodalomnak" nevezett új művészet tűrhetetlenül bizáncias jellege fölött is.

A fehéremigráció többsége gyűlöli és „árulónak" titulálja Gorkijt; miközben azonban továbbra sem világos, mit is árult el voltaképp az író — csak nem a magántulajdon eszméjét? Az egykoron a páholyban

ülők Gorkij iránti gyűlölete persze éppoly természetes, mint az, hogy mi tisztelettel adózunk e nagyszerű ember előtt.

Még alig hűlt ki Gorkij teteme, a szovjet sajtó máris mértéktelen és hamis dicsőítő jelzők özönét zúdítja rá: „zseninek" nevezik, sőt, legnagyobb zseninek. Gorkij minden bizonnyal homlokráncolással fogadná az efféle túlzásokat, a bürokrata középszer sajtójának azonban más a mércéje: ha Sztálint, Kaganovicsot, Mikojant már életükben zseninek kiáltották ki, akkor természetesen Gorkijtól végképp nem vitathatjuk el ezt a posztumusz jelzőt. Gorkij azonban valójában úgy fog bevonulni az orosz irodalomtörténetbe, mint tagadhatatlanul nagy irodalmi tehetség, a zsenialitás jelzője azonban semmiképp sem illik hozzá.

Akár ne is mondjam, hogy a megboldogult írót mostanság léptennyomon rendíthetetlen forradalmárként és sziklaszilárd hitű bolsevikként emlegetik Moszkvába. Dehát ez mind üres bürokrata-fecsegés! Gorkij 1905 táján — a többi hozzá hasonló demokratikus beállítottságú útitárs-íróval együtt — valóban közel került a bolsevizmushoz, de — velük együtt — el is távolodott tőle, miközben azonban mindvégig személyes jó kapcsolatban maradt képviselőivel. A pártba — minden bizonnyal — már csak a szovjet thermidor után lépett be. Gorkij sohasem volt igazi forradalmár, amire túlságosan is pontosan rávilágít az a tény, hogy az író az októberi forradalom és a polgárháború idején ellenséges viszonyban volt a bolsevikokkal, a thermidoriánus bürokráciával viszont éppenhogy igen közeli kapcsolatot tartott fenn. Gorkij csak úgy élt a forradalom vonzáskörében, akár egy mellékbolygó: kerengett körülötte, és sohasem tudta leküzdeni vonzástörvényét. Szintén a bolygókhoz hasonlatosan több „fázison" haladt át élete folyamán — a forradalom napja hol szemből, hol hátulról világította meg. Eközben azonban mindvégig hű maradt önnönmagához — gazdag, egyszerű s mégis oly bonyolult természetéhez. Tisztelettel s hálával kísérjük utolsó útjára, s nem mondunk közben túlzó dicséreteket és bántóan atyafiságos szavakat. Gorkij nagy ember volt és nagy író: mindörökre bevonult az új úton járó nép történelmébe.

1936. július 9.

Meghalt Krupszkaja

Krupszkaja kiváló ember volt: odaadó, erős, kristálytiszta jellem — nem véletlenül lehetett Leninnek mindvégig méltó társa. Bölcsességéhez pillanatig sem fér kétség, de abban sincs semmi meglepő, hogy politikai gondolkodása Lenin mellett nem ölthetett önálló formát. Krupszkaja túlságosan is biztos volt Lenin igazában, megszokta, hogy mindenben rábízhatja magát társára és vezetőjére. Élete Lenin halála után rendkívül tragikus módon alakult: mondhatnánk — súlyos árat kellett fizetnie az osztályrészéül jutott boldogságért. Lenin halála és betegsége — ismét csak nem véletlenül — a forradalom megtorpanásával, a thermidori fordulattal esett egybe. Krupszkaja elbizonytalanodott. A forradalmár ösztöne és a fegyelem parancsa hadakozott benne. Megpróbált szembeszegülni Sztálin klikkjével, így került 1926-ban egy rövid időre az ellenzék táborába. Ám a szakadás veszélye túlságosan ijesztő volt számára, ezért igen hamar visszalépett. Önbizalmát vesztve kereste a helyét, miközben az uralkodó klikk mindent elkövetett, hogy erkölcsileg megtörje. Látszólag tisztelettel, illetve valamiféle felszínes megbecsüléssel kezelték, valójában azonban az apparátuson belül rendszeresen kompromittálták, megalázták, nevét bemocskolták, a Komszomolon belül pedig egyenesen a legképtelenebb pletykákat terjesztették róla. Sztálin örökös rettegésben élt amiatt, hogy egyszer majd Krupszkaja szembeszáll vele. Mert Krupszkaja túl sokat tudott, ismerte a párt történetét, tudta, mi volt benne Sztálin szerepe. Visszataszító és sértő volt számára, hogy a legújabb történetírás Sztálint Leninnel egy sorban emlegeti. Sztálin félt Krupszkajától, mint ahogyan Gorkijtól is tartott. Krupszkaját teljesen bekerítette a GPU. Régi barátai egymás után tűntek el, nyíltan vagy titokban megölték őket. Minden lépését ellenőrizték. Cikkeit csak hosszas, kínzó és megalázó húzavona után adták ki, a cenzúra olykor olyan korrekciókat is ráerőszakolt, amelyek csak Sztálin dicsőítéséhez vagy a GPU rehabilitálásához kellettek. A legaljasabb ilyen jellegű betoldásokat minden bizonnyal Krupszkaja akarata ellenére, sőt, tudta nélkül végezték el. Mit tehetett a szerencsétlen, agyongyötört asszony? Teljes elszigeteltségben, nehéz szívvel, betegen, bizonytalanságban élte le hátralévő nehéz napjait.

Sztálinnak — úgy látszik — már egyre kevesebb kedve van a kirakatperek kiagyalásához, amelyek egyébként is rossz fényt vetnek rá: a világ szemében ő már így is csupán egy mocskos, visszataszító bűnöző. Nem kizárt persze, hogy lesz még azért egy újabb per, ahol a vádlottak előadják, hogyan gyorsították meg a Kreml orvosai — Ja-

goda és Berija irányításával — Krupszkaja halálát... Bár végül is mindegy, volt-e közük vagy sem az orvosoknak az asszony halálához, annyi bizonyos, hogy a Sztálin-rezsim enélkül is jócskán megrövidítette Krupszkaja életét.

Eszünkbe sem jut amiatt vádolni Nagyezsda Konsztantyinovnát, hogy nem volt elég bátorsága a bonapartista bürokráciával való nyílt szakításhoz. A nála önállóbb politikai állásponttal rendelkezők is ingadoztak, megpróbáltak bujócskát játszani a történelemmel, és végül — belepusztultak. Krupszkaja hallatlanul nagy felelősségérzettel volt megáldva. Nem az egyéni bátorság hiányzott belőle, hanem a gondolkodásban tükröződő radikalizmus.

Mély részvéttel veszünk búcsút tőle, Lenin hű társától, a feddhetetlen forradalmártól, a forradalom történetének tragikus alakjától.

L. T.

III. A perekről

Kiegészítések és megjegyzések a vádlottak vallomásával kapcsolatban

1. 1927-ben Kresztyinszkij Berlinből írt nekem Moszkvába egy levelet, amelyben közölte, hogy kapitulálni készül Sztálin előtt és azt tanácsolta, hogy én is ugyanezt tegyem. Nyílt levélben azt válaszoltam, hogy minden kapcsolatot megszakítok Kresztyinszkijjel és az összes kapitulánssal. 1937 áprilisában dr. John Dewey vizsgálóbizottságának óriási anyagot adtam át az ellenzékiek („trockisták") és kapitulánsok közötti békíthetetlen harcról. A GPU azonban továbbra is gyártja a hamis pereket, amelyekben kizárólag a kapitulánsokra épít, akik már hosszú évek óta játékszerek a kezében. Ezért akarja Visinszkij főállamügyész bebizonyítani, hogy Kresztyinszkijjel való szakításom „fiktív jellegű" volt. Ezt a feladatot egy másik kapitulánsra, a 65 éves Rakovszkijra bízták, aki kijelentette, hogy a kapitulációk csak „taktikai manőverek" voltak, és hogy ezek a manőverek az én jóváhagyásommal történtek. Ugyanakkor Rakovszkij nem magyarázta meg, a főállamügyész pedig természetesen nem kérdezte, hogy ő maga miért nem hajtotta végre ezt a „manővert" hét éven át, hanem inkább tűrte a száműzetés nehéz körülményeit Barnaulban (Altaj), az egész világtól elzárva. Miért írta Barnaulból 1930 őszén a kapitulánsok miatti felháborodásában az alábbi nevezetes mondatot: „nem a száműzetés, nem az elszigeteltség a legszörnyűbb, hanem a kapituláció". És végül ő maga miért csak 1934-ben kapitulált, amikor fizikai és erkölcsi ereje végleg elfogyott.

2. Kresztyinszkij először tagadott, majd (a GPU forgatókönyvének megfelelően) beismerte, hogy az összes rá vonatkozó vád igaz. Mesébe illő történetet adott elő arról, hogyan találkozott velem 1933 októberében Meránban. Kijelentem, hogy 1926 után soha nem találkoztam Kresztyinszkijjel, nem volt vele semmi kapcsolatom, és soha életemben nem voltam Meranban, 1933 októberét Franciaországban töltöttem, betegként, barátaim és orvosom társaságában, s a francia rendőrség megfigyelése alatt. Az ide vonatkozó tényeket tökéletes pontossággal rögzítette dr. John Dewey vizsgálóbizottsága New Yorkban. Ha Visinszkij államügyész a francia hatóságokhoz fordulna, azok pontos felvilágosítást adnának arról, hol voltam 1933 októberében. De Visinszkij éppen ezért nem fordul a francia hatóságokhoz!

3. Rozengolc vádlott azt állította, Karlsbadban találkozott Fiammal, Lev Szedovval, és rajta keresztül különböző titkos utasításokat kapott

tőlem. Rozengolc úr 12 évvel ezelőtt olyan szégyenletesen dezertált az ellenzék soraiból, hogy szó sem lehetett a vele való bármilyen további kapcsolatomról. Lev Szedov sem 1934-ben, sem máskor nem volt Karlsbadban. Ez kétségbevonhatatlanul bizonyítható rövid életét napról napra nyomon követő dokumentumokkal, levelekkel ugyanúgy, ahogy dr. Dewey bizottsága annak idején kétségbevonhatatlanul bizonyította, hogy Lev Szedov 1932 novemberében nem volt Koppenhágában. Amint látjuk, Lev Szedov naptára sohasem egyezett a GPU naptárával. És ez okozta Lev Szedov korai halálát.

4. Kresztyinszkij és Rozengolc is azt mondja, én utasítottam őket, hogy kössenek szövetséget Tuhacsevszkijjel és a többi tábornokkal a „szovjethatalom megdöntésére". Úgy látszik a kivégzett Tuhacsevszkij tábornok szelleme továbbra is ott kísért a bírósági tárgyalásokon. Sztálin félt a legjobb tábornokok elégedetlenségétől, ezért megfosztotta vezetőjétől a Vörös Hadsereget, s ezzel mélységes felháborodást váltott ki az egész világon. Most pedig visszamenőleg próbálja bebizonyítani a Szovjetunió közvéleményének és az egész emberiségnek, hogy a meggyilkolt tábornokok valóban árulók voltak.

Kijelentem, hogy Kresztyinszkij és Rozengolc Tuhacsevszkijjel kapcsolatos vallomásából egy szó sem igaz. Személyesen nem találkoztam, nem leveleztem Tuhacsevszkijjel, és más közvetett kapcsolatban sem voltam vele 1925 tavaszától, vagyis azóta, hogy befejeztem a Vörös Hadsereg vezetését. Tuhacsevszkij és a többi kivégzett tábornok, bár szoros katonai kapcsolatban álltunk, politikai értelemben soha nem voltak trockisták. Katonák voltak. Ha Tuhacsevszkij az utolsó időkben szembefordult Sztálinnal, akkor ebben kizárólag hazafias érzelmek irányították. Tuhacsevszkij, mint ahogy a többi tábornok is, látta hogy Sztálin politikája helyrehozhatatlan károkat okoz a Szovjetunió honvédelmében.

1938. március 4. Coyoacan

Mikor jött létre, mikor működött az egyesített központ?

A vádiratban a következő áll: „*1932 végén* egyesült a trockista és a zinovjevista csoport, megalakult az egyesített központ..."

Ez az 1932 végén alakult központ a vád szerint csaknem négy évig — 1932 és 1936 között — folytatott terrorista tevékenységet. Éppen 1932 vége lenne az a pillanat — és ezt a per során tucatnyiszor elismétlik —, amikor egyfelől a zinovjevisták, másfelől az úgynevezett „trockisták" (Szmirnov és mások), úgymond Trockij utasításai alapján létrehozták az Egyesített központot, „azt a feladatot tűzve maguk elé, hogy... terrorista akciókat hajtsanak végre".

Mi történt ezután? Több vádlott, így például Bakajev ezt mondja: „1932 őszén Zinovjevet és Kamenyevet kizárták a pártból... úgy döntöttünk, hogy ideiglenesen felfüggesztjük a terrorista tevékenységet. 1934 őszén újítottuk fel". Rejngold szintén ezt állítja: „Terrorista tevékenységünk... 1932 ősze és 1933 nyara között szünetelt, ennek kezdete 1932 őszén volt". Eltérések csak azzal kapcsolatban vannak, mikor újult fel ez a tevékenység. Így az derül ki, hogy az *1932 végén* alakult központ már létrejövetele előtt nem sokkal — 1932 őszén — megszakította tevékenységét.*

Lényegében ahhoz, hogy igazoljuk, a központnak (még ha létezett volna is) 1932 őszén mindenképpen meg kellett szakítania tevékenységét, nem szükségesek ezek a vallomások. Arról van szó, hogy 1932 őszén (októberben) Zinovjevet és Kamenyevet kiutasították Moszkvából, télen pedig (1933. január elsején) letartóztatták I. N. Szmirnovot. Mracskovszkij szintén nem tartózkodott Moszkvában, ő az akkori értesülések szerint száműzetésben volt, akárcsak Ter-Vaganyan és több más egykori ellenzéki. Láthatjuk, hogy a központ 1932 őszétől legalább 1933 nyaráig (ekkor tér vissza a száműzetésből Zinovjev és Kamenyev) nem létezhetett.

Ez nem zavarja Drejcert abban, hogy vallomásában azt állítsa: „pontosan 1933 tavaszán" kapott „utasítást a trockista-zinovjevista központtól, hogy fokozni kell a terrort az SZKP vezetősége ellen".

---

* **Az ítéletben megpróbálták korrigálni a dolgot, rámutatva, hogy a központ nem 1932 végén, hanem őszén jött létre. Ez nem változtat a helyzeten. E szerint a központ megalakult, s ezzel egyidejűleg megszakította tevékenységét. Úgy látszik, azzal a sajátos céllal jött létre, hogy megszakítsa tevékenységét.**

Drejcer szerint tehát a központ éppen akkor követelte tőle, hogy „fokozni kell" a terrorista tevékenységet, amikor „megszüntette tevékenységét".

Ebből a zagyvasághalmazból nehéz bármit is megérteni! Egy központ megalakul, és egyidejűleg feloszlik, megszünteti tevékenységét, ugyanakkor fokozni is kívánja.

Legalább ilyen zavaros az is, hogy a központ végül mikor „újította fel" misztikus tevékenységét. Bakajev, aki a leghatározottabban válaszol erre a kérdésre, azt mondja, „1934 őszén", vagyis két év múlva. Nem véletlen, hogy ezt az időpontot jelölik meg. Mindez előkészíti a Kirov-gyilkosság „beismerését". Ha elhisszük Bakajev vallomását, úgy az egyetlen időszak, amikor a központ létezett, és terrorista tevékenységet folytatott, 1934 második fele, ősze, azaz néhány hónap. Ha a többi vádlott (Pikel, Rejngold, Zinovjev, Kamenyev) verzióját fogadjuk el, a központ 1933 nyarától vagy őszétől 1934 végéig létezett és működött, tehát másfél évig. Ennél hosszabb megjelölés nincs. A vádiratban és az ítéletben mégis az áll, hogy a központ 1932-től 1936-ig működött. Visinszkij, hogy igazolja, az állítás nem alaptalan, a következő kérdést teszi fel Zinovjevnek: „Meddig működött (a központ?" Zinovjev: „Lényegében 1936-ig."* Zinovjevnek ez a tanúvallomása enyhén szólva különös, mivel 1934 decemberétől börtönben ült, akárcsak Jevdokimov, Bakajev és Kamenyev. 1934 végétől a központ tagjai közül már senki nem volt Moszkvában.) Úgy látszik, 1934 végétől 1936-ig .. a börtönben folytattak terrorista tevékenységet. A központ egy másik tagja, Mracskovszkij, a négy évig tartó „terrorista tevékenység" alatt mindössze kétszer, 1932-ben és 1934-ben — és akkor is csak rövid időre — utazott fel Moszkvába. Érthetetlen, hogyan tudott ilyen körülmények között aktívan dolgozni a központban.

Mi több, a központ egyik vezetője, I. N. Szmirnov 1933. január 1-jétől, azaz több, mint három és fél évig ült megszakítás nélkül börtönben. Kérdés, milyen szerepet játszhatott a központ tevékenységében I. N. Szmirnov, akit akkor tartóztattak le, amikor a központ épp hogy csak megalakult, többek között, hogyan vehetett részt aktívan Kirov meggyilkolásában, mikor a gyilkosságot megelőző két évet végig börtönben töltötte? Az ítélet feketén fehéren kimondja — és Szmirnovot ez alapján végezték ki —, hogy „Sz. M. Kirov 1934. december 1-jei meggyilkolásának megszervezésével" vádolják. Hát nem egy „mintaszerűen" dolgozó bíróság?

---

* **Vádbeszédében Visinszkij Zinovjev szavait idézve („1936-ig") 1936 helyett 1934-et mond, nyilván attól tartva, hogy különben a hazugság valósággal égbekiáltó lesz.**

Igaz, erre Visinszkij tudna mit válaszolni. Azzal kapcsolatban, hogy Szmirnov — 1934-ben, tehát mikor már régen börtönben ült — állítólag terrorista utasítást kapott Drejcertől, Visinszkij ügyész ezt mondja: „Mély (!) meggyőződésem (!!), hogy Ön tudott róla (mármint a terrorista utasításról), noha politikaiaknak fenntartott magánzárkában ült." A tárgyi bizonyítékokat hamis „beismerésekkel" és vesébe látással pótolják.

*

A perben említés esik néhány gyűlésről: Zinovjev és Kamenyev iljinszkojei nyaralójában, Zinovjev lakásán, Kamenyev lakásán és Mracskovszkij vagonjában. Az első három *kizárólag* zinovjevisták, az utolsó Mracskovszkij vagonjában, ellenkezőleg, Jevdokimov kivételével egykori trockisták részvételével zajlik. Ráadásul I. N. Szmirnov határozottan tagadja az utolsó tanácskozás tényét. Ezek a gyűlések — ha valójában lezajlottak — nem az „Egyesített" központ tanácskozásai voltak, nem lehettek azok, hiszen mindig csak egy csoport gyűlt össze. A bíróság egyébként nem is próbálja a dolgot úgy beállítani, mintha az Egyesített központ gyűléseiről lenne szó.

Szmirnov leleplezése céljából Visinszkij megkérdezi Zinovjevet: „Ön személyesen Szmirnovtól hallotta a javaslatokat (a terrorról)? *Zinovjev: Személyesen két-három alkalommal tárgyaltam vele.*"

Ez a párbeszéd — mellesleg — leleplezi, hogy a központ létezése koholmány. Eszerint a terrorista tevékenység alatt a központ két tekintélyes tagja csupán „két-három alkalommal" tárgyalt egymással? És a közös részvétel a gyűléseken? Erről egy szó sincs!

A perben ily módon nem derül ki semmilyen adat, hogy a központ egyszer is összegyűlt volna, és egyszer is hozott volna valamilyen döntést.

I. N. Szmirnov, aki az előzetes vizsgálat során elindult a „beismerés" útján, majd a tárgyaláson megpróbált megállni,* a következő párbeszédet folytatta az ügyésszel a központról: „Visinszkij: Mikor lépett ki a központból? Szmirnov: Ilyesmire nem is készültem, nem volt honnan kilépni. Visinszkij: Létezett a központ? Szmirnov: Ugyan, miféle központ..." A bírósági jegyzőkönyv azt is kénytelen közölni, hogy Szmirnov szavai alátámasztására arra hivatkozik, hogy „a köz-

* **Ezért van bizonyos ellentmondás Szmirnov bírósági, és a vizsgálat során tett vallomásai között. Szmirnov nem érzett magában elég erőt, hogy nyíltan megtagadja a GPU által rákényszerített „beismerő" vallomásokat, a tárgyaláson mégis megpróbált ellenállni. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Szmirnov valamivel jobban tartotta magát, mint a többi vádlott.**

pontnak nem voltak gyűlései". Ezekkel a vallomásaival Szmirnov végső csapást mért az „Egyesített központról" szóló legendára.

Aligha érdemes külön kitérni arra, hogy a bíróság és az ügyész kísérletet sem tesz az ellentmondások tisztázására. Teljes joggal tartva attól, hogy a „mélyebb vizsgálat" még kellemetlenebb ellentmondásokkal fenyeget, bölcs módon inkább nem ragaszkodnak hozzá.

Aki figyelmesen elolvassa a bírósági jegyzőkönyveket, és még nem járatos a dolgok sztálini megkeverésében, biztos megjegyzi magában: furcsa egy központ! Se az összetételét nem lehet pontosan meghatározni, se azt, hogy mikor jött létre, hogy mikor tevékenykedett. Egyszer sem gyűlésezett, és egyáltalán, semmit nem tudni arról, hogy mit csinált. Igen, ez a központ valóban furcsa lett volna ..., ha létezett volna egyáltalán.**

Mi is történt valójában?

Sztálin, aki korábban tagadta az iparosítás, a kollektivizálás, a tervgazdálkodás lehetőségét, miután 1927—1928-ban szétverte a baloldali ellenzéket, baloldali fordulatot csinált. Az új sztálini gazdasági program — a maga ellentmondásosságával, zűrzavarosságával, tisztán bürokratikus módszereivel — a baloldali ellenzék álláspontjának maradványaiból lett összerakva. Sztálin ezért még kíméletlenebbül kezdte üldözni azokat, akik ezt az álláspontot képviselték. Sztálin baloldali fordulata (plusz a fokozódó megtorlások) 1929-ben zűrzavart okoztak a baloldali ellenzék soraiban. Az iparosítás és a kollektivizálás kezdete új lehetőségeket, új távlatokat nyitott. Ebben a helyzetben sok ellenzéki hajlamos volt elnézést tanúsítani az egyre erősödő bürokratikus rezsimmel szemben. Magával ragadta őket egy kapitulációs hullám. Közöttük volt Radek, Preobrazsenszkij, I. N. Szmirnov, Mracskovszkij, Ter-Vaganyan, Drejcer és mások.

Az elkövetkezendő évek (1930—1932) a sztálini bürokratikus elit felügyelet nélküli gazdálkodásának esztendei voltak. Ez a vezetés az országot hamar súlyos gazdasági és politikai válságba sodorta. A vál-

---

* **Az „Egyesített" központ mellett a perben szerepel még egy bizonyos Moszkvai terrorista központ is (nem tévesztendő össze az 1934-es zinovjevista Moszkvai központtal!). E központ hivatalos összetétele: Drejcer, Rejngold és Pikel. Könnyű lenne igazolni, hogy mindaz, amit az Egyesített központról mondtunk, bizonyos mértékig erre a „központra" is vonatkozik. A különböző vallomások több variációt közölnek az összetételről. Ezt a „központot" Mracskovszkij szervezi 1932-ben, Moszkvából való elutazása előtt. Két év múlva, miután visszatér Moszkvába, Mracskovszkij meghallgatja a központ vezetőjének, Drejcernek a beszámolóját arról, hogy ... megalakult a Moszkvai központ stb. — az egész ügy végig ilyen jellegű.**

ság különösen 1932-ben öltött éles formát. A falusi osztályok adminisztratív megsemmisítése és az erőltetett „teljes" kollektivizálás gyökereiben ásta alá a mezőgazdaságot. A szovjet gazdaságban elképesztő méretű aránytalanságok keletkeztek: az ipar és a mezőgazdaság között, az iparon belül; katasztrofálissá vált a minőség, eltűntek a fogyasztási cikkek, megjelent az infláció, teljesen szétzilálódott a közlekedés. A tömegek anyagi helyzete egyre romlott, az alultápláltság állandó éhezéssé változott. Az új munkások millióinak nem volt lakhelye, gyakran sötét, hideg, sáros barakkokban húzták meg magukat. Kiütéses tífusz söpört végig járványszerűen az országon, ami nem fordult elő a polgárháború óta. Az általános kimerültség és elégedetlenség kezdett felszínre törni. A munkások egyre gyakrabban sztrájkoltak; Ivanovo-Voznyeszenszkben nagy munkáslázongások voltak. A kolhoztagok fegyverrel védték a termésüket és felszerelésüket a szövetkezeten kívüli parasztoktól A Kaukázusban és Kubanyban kisebb fajta polgárháború folyt. A pártban mind jobban erősödő fejvesztettség, elégedetlenség és a vezetéssel szembeni bizalmatlanság átterjedt az apparátusra is. Mindenhol azt lehetett hallani, hogy Sztálin a pusztulásba vezeti az országot: ezt beszélték a régi bolsevikok, a munkások, az ifjú komszomolisták. Ilyen helyzet vette körül azokat, akik elpártoltak a baloldali ellenzéktől, annak egykori vezetőit. Miután — különböző időpontban — kapituláltak, mindannyian őszintén arra törekedtek, legalábbis kezdetben, hogy alkalmazkodjanak a sztálini apparátushoz, remélve, hogy részt vehetnek az iparosításért, illetve a kulákok ellen folytatott harcban. De a súlyos gazdasági és politikai válság messze sodorta őket a sztálini aparátustól. Részben önkéntelenül ismét kezdett feltámadni bennük az ellenzéki hangulat, az az igény, hogy a saját közegükben beszéljenek, hogy bírálják a sztálini politikát. Így 1932-ben megfigyelhető volt a Sztálin előtt korábban kapitulált csoportok bizonyos — nem túl erős — mértékű aktivizálódása: a Zinovjev—Kamenyev csoporté, a volt baloldali sztálinisták (az úgynevezett „balosok" vagy vezértelenek) csoportjáé — Lominadze-Sac... — Szten; Szmirnové és barátaié, valamint néhány jobboldalié — Rjutyiné, Szlepkové és másoké. De ezt az „aktivizálódást" nem kell felnagyítani. A többségnél a dolognak tisztán családias jellege volt, nem ment tovább „lelkiző" beszélgetéseknél ésv álmodozásoknál, hogy milyen jó lenne egy másfajta politika és egy másfajta vezetőség. Valószínűleg a különböző csoportokhoz, körökhöz tartozó emberek keresték a személyes közeledés útját egymáshoz, keresték a kapcsolatot egymással. A legbátrabbak talán arról beszéltek, hogy jó lenne „blokkot" alkotni, de valószínűbb, hogy ilyen beszélgetésekig nem jutott el a dolog. Ebből teremt most — négy évvel később! — Sztálin „blokkot", mi több, egy „Egyesített központot".

Az orosz leninista bolsevikok természetesen e csoportok egyikével sem alkottak semmiféle blokkot.* Ezek a csoportok valamikor mind kapituláltak Sztálin előtt, és ezért élesen szembekerültek a baloldali ellenzékkel, amely a kapitulációt úgy értékelte, és továbbra is úgy értékeli, mint az egyik legsúlyosabb bűntettet a kommunizmussal, a munkásosztály érdekeivel szemben. Ebben a kérdésben a baloldali ellenzék különösen hajthatatlan. A leninista bolsevikok szemében ezeknek az embereknek és csoportoknak nem volt, és nem is lehetett sem politikai, sem erkölcsi tekintélye.

E csoportok aktivizálódásának — „pártliberálisok", így nevezték őket saját környezetükben — a baloldali ellenzék elsősorban szimptomatikus jelentőséget tudajdonított. Mindez természetesen kiindulópontja lehetett volna Zinovjev, Kamenyev, Szmirnov és mások visszatérésének a leninista bolsevikok régi zászlaja alá. Ez lehetett volna, de nem ez történt.

Sztálin, a GPU és a KEB (Központi Ellenőrző Bizottság — a szerk.) figyelmét nem kerülte el a volt ellenzékieknek ez a hangulatváltása. Ez a hangulat egyébként akkoriban a párt nagy részén eluralkodott. 1932 októberének elején Zinovjevet és Kamenyevet kizárták a pártból, tekintélyes jobboldaliakkal közösen: Uglanovval (a KB és a moszkvai területi bizottság volt titkára), Rjutyinnal (a KB tagja, a moszkvai szervezet vezető munkatársa), Szlepkovval és Mareckijjel (a jobboldaliak fiatal teoretikusai, Buharin tanítványai) meg másokkal.* Az történt, hogy Rjutyin kiadott egy nagy politikai dokumentumot, amely a sztálini politikát, a sztálini rendszert bírálta, és magát Sztálint is keményen jellemezte („a párt rossz szelleme" stb.). Zinovjevet és Kamenyevet azzal vádolták, hogy „tudtak a terjesztett ellenforradalmi dokumentumokról, de a leleplezés helyett... inkább megvitatták ezt az anyagot, s így a pártellenes, ellenforradalmi csoport* cinkosaivá váltak" (Pravda, 1932. október). Zinovjevet és Kamenyevet

---

*** Ha létezett volna egy „blokk" a baloldali ellenzék és a Sztálin előtt kapitulált különféle csoportok között, akkor mivel magyarázható, hogy egy ilyen jelentős ténnyel egyáltalán nem foglalkozott a sajtó, többek között a sztálini sajtó? A baloldali ellenzék mindig határozottan ellenezte a kulisszák mögötti kombinációkat és megállapodásokat. Számára ez a kérdés csak úgy vetődhetett volna föl, mint a saját platformján végrehajtott, nyilvánosan a tömegek elé tárt politikai lépés. Erre a baloldali ellenzék tizenhároméves harcának a története a biztosíték.**

A kapitulációval szembeni politikai engesztelhetetlenség természetesen nem zárta ki a személyes találkozókat vagy az információcserét, — de ennél többre nem kerülhetett sor.

*** Az, hogy Zinovjevet és Kamenyevet jobboldaliakkal közösen zárták ki, tipikus példája a dolgok sztálini, azaz thermidoriánus megkeverésének.**

kizárólag a „feljelentés elmulasztása" miatt — más vád nem volt — kizárták a pártból, és kiutasították Moszkvából. A kizárásukról szóló közleményben szó sem esett Zinovjev és Kamenyev valamiféle politikai tevékenységéről. Nem volt.

Ez volt az első — mindenesetre valószerű — verzió Zinovjev és Kamenyev 1932-ben folytatott „tevékenységéről". A második verzió (1934-ben) már „Moszkvai központról", „terrorista hangulat szításáról" és egyebekről beszélt. A harmadik verzió (a per 1936 augusztusában) már Egyesített központ, terror, Kirov meggyilkolása! Minél inkább elmerülnek a tények a múltban, annál gátlástalanabbul hamisítja meg őket Sztálin!

Rövidesen arról érkezett hír Moszkvából, hogy letartóztattak több régi bolsevikot, egykori ismert ellenzékieket: I. N. Szmirnovot, Preobrazsenszkijt, Ufimcevet, Mracskovszkijt, Ter-Vaganyant és másokat.**

Fentebb azt írtuk, hogy Zinovjev, Kamenyev és mások száműzetése kiindulási pontja lehetett volna a lenini bolsevikokhoz való visszatérésüknek, de nem ez történt. Már 1933 tavaszán Zinovjev és Kamenyev ismét kapitulált sokkal megalázóbb formában, mint korábban: dicsőítették Sztálint és hasonlók. Visszahozták őket Moszkvába. Új kapitulációjukat akkor így értékelte a sajtóban Trockij:

> „Ismerjétek el zsenialitását (Sztálinét)... Zinovjev és Kamenyev „elismerték", s ezzel végleg a lehető legmélyebbre süllyedtek." ... „Sztálin, akárcsak Gogol hőse, holt lelkeket gyűjt..." (B. O., 35. sz. 1933. május 23.)

Milyen távol vannak ezek a szavak a „blokktól" vagy egy közös „Egyesített központtól"! Egy politikailag jóhiszemű ember szemében egyedül ez az idézet képes szétzúzni a Trockij és Zinovjev blokkjáról szóló egész sztálini rágalmat, amely a per alapját képezte.

Zinovjev és Kamenyev újbóli kapitulációja szorosan összefüggött a Szovjetunió belső helyzetének javulásával. 1933-ban a válság enyhülni kezdett, az ellenzéki indulatok alábbhagytak. Az aktivizálódó kapituláns csoportok ismét passzívvá váltak. 1934-ben ezek a folyamatok végleg megszilárdultak.

A per egy egészen más képet mutatott. Amíg súlyos válság volt és elégedetlenség (1932—1933), a terroristák nem mutattak különösebb aktivitást, de (1934-ben) éppen „a nehézségekből való kilábalás, az

---

* **Rjutyin és barátai.**

** **Így írja le a Bjulletyeny moszkvai tudósítója, egy leninista bolsevik ezeket az eseményeket: „A volt ellenzékiek körében végrehajtott nagy letartóztatásokat — egyedül Moszkvában kb. 150 embert tartóztattak le, és száműztek — úgy magyarázzák mint óvintézkedést. Bár a volt ellenzékiek többsége passzív maradt, nem bíztak bennük. Sztálin úgy véli, még azelőtt kell száműzni az embert, mielőtt gondolkodhatna." (Bjulletyeny oppozíciói, 35. sz., 1933. július.)**

SZK(b)P KB politikájának győzelme váltotta ki a harag és a gyűlölet új hullámát". (Kamenyev vallomása)

Ez az egész történet egy nagyon ostoba kitalálás. Azért volt rá szükség, hogy segítsen megalapozni Kirov meggyilkolásának vádját (1934).

Sztálin egyáltalán nem bízott Zinovjevben, Kamenyevben és másokban azok után, hogy megkegyelmezett nekik. A legkisebb felelősségteljes munkát sem kaphatták meg, lőtávolságnyira sem engedték őket a politikához. Ettől a pillanattól, azaz 1933 tavaszától kezdve Zinovjev, Kamenyev és az összes többi kapituláns politikailag nem létezett többé. Erkölcsileg megtörtek. Létüket csak vegetálásnak nevezhetjük. Ennek az állapotnak vetett véget Nyikolajev lövése. Sztálin erőszakkal „visszahozta" Zinovjevet, Kamenyevet és a többieket a politikai életbe. „Nem az egykori ügyeik miatt, hanem Sztálin ügyeinek rendezésére" — mint a bonapartista hatalmi elit áldozatait. Régi marxistákat, akik egész életüket a munkásosztály pártjának és a tömegmozgalomnak szentelték, azzal vádoltak, hogy közük van a „terrorhoz."

Genrih Jagoda szerepe

Valamennyi moszkvai bírósági fantazmagória közül talán az a vád a legfantasztikusabb, miszerint Genrih Jagoda, aki évekig volt a GPU vezetője, tagja az „összeesküvő" trockista-buharinista csoportnak. Minden várható volt, csak ez nem.

Sztálinnak sokáig kellett manővereznie a Politikai Bizottságban, amíg sikerült elérnie, hogy Jagoda, legmegbízhatóbb embere a GPU főnöke legyen. 1923-tól Jagoda irányította a harcot az ellenzéki csoportok ellen. Nemcsak a tények meghamisításában vett részt, hanem ő szervezete 1929-ben az ellenzékiek első kivégzését is, Bljumkinét, Szilovét és Rabinovicsét. A Párizsban, Lev Szedov kiadásában megjelent „Bjulletyen Oppozicii" sokszor idézte Jagoda nevét, körülbelül olyan tónusban, mint amilyenben Zubatovnak, a cári Ohrana főnökének nevét emlegették annak idején a forradalmi kiadványok. Jagoda volt az, aki Visinszkij ügyésszel karöltve az összes szenzációt keltő pert előkészítette, a Kirov-gyilkosság utáni pertől egészen Zinovjev és Kamenyev 1936 augusztusában tartott peréig. A bűnök önkéntes, őszinte beismerése Genrih Jagoda találmányaként vonul majd be a történelembe. Ha valaki azt mondaná, Göbbels a római pápa ügynöke, az nem hangzana olyan abszurdul, mint az az állítás, hogy Jagoda Trockij ügynöke volt.

Mindenesetre tény, hogy ebben az új bírósági ügyben Jagodára már nem mint építészre, hanem mint építőanyagra volt szükség. A titkosrendőrség teljhatalmú főnökének sorsa ott dőlt el, ahol az összes ilyen kérdést eldöntik: Sztálin dolgozószobájában. Jagodának meghatározott helye volt a perben, mint a sakkfigurának a sakkjátszmában. Csak egy feladat maradt: rávenni Jagodát, hogy játssza el a kijelölt szerepet. Ez pedig nem is volt olyan nehéz. A letartóztatást követő első hónapokban ugyanis szó sem volt arról, hogy Jagoda részt vett a tuhacsevszkijt, trockista, illetve jobboldali összeesküvésben. Sem Jagoda, sem a közvélemény nem volt még felkészülve erre, és nem voltak biztosak abban sem, hogy vajon Visinszkij sikerrel tudja-e majd a közönség elé vezetni új kliensét. A szovjet- és a világsajtóban hírül adott első vádak így szóltak: féktelen életmód, az állami javak meglopása, vad orgiák. Igazak voltak-e ezek a vádak? Jagodát ismerve, minden bizonnyal. Cinikus karrierista, kiskirály volt, aki természetesen a magánéletben sem volt az erényesség mintaképe. Annyit azért hozzá kell tennünk, hogy Jagoda csak azért merte ilyen gátlástalanul szabadjára engedni ösztöneit, egészen a bűnözés határát súrolva, mert meg volt győződve arról, hogy semmiféle megtorlástól

nem kell tartania. Jagoda életmódját pedig régóta ismerték a moszkvaiak, sőt maga Sztálin is. Sztálin a magasrangú szovjet vezetőkkel kapcsolatos rágalmakat tudományos gondossággal gyűjtötte egy sajátos archívumba, ahonnan azok a részletek kerülnek elő, amiket a politikai helyzet éppen megkíván. Elérkezett az idő, amikor Jagodát morálisan meg kellett semmisíteni. Ezt a magánéletére vonatkozó botrányos leleplezésekkel érték el. Ilyen előzmények után, néhány hónap elteltével a GPU volt főnöke választás elé került: vagy kivégzik az állami javak meglopásáért, vagy összeesküvést színlel, és így talán megmenekül a haláltól. Jagoda választott, és felkerült a 21 vádlott nevét tartalmazó listára. A világ pedig végre megtudta: Jagoda csak azért lőtte agyon a trockistákat, hogy „álcázza" magát, valójában a szövetségesük és ügynökük volt.

Vajon kinek és miért volt szüksége arra, hogy ilyen valószínűtlen és felettébb kompromittáló váddal még tovább fokozza az amúgy is áttekinthetetlen bírósági zűrzavart. Jagoda felvétele a vádlottak közé túlságosan is rendhagyó ahhoz, hogy megelégedjünk az általános magyarázatokkal. Lennie kellett valamilyen konkrét, közvetlen és rendkívül súlyos oknak, amely Sztálint arra kényszerítette, hogy saját első számú ügynökét Trockij ügynökévé változtassa. Ezt az okot most maga Jagoda tárja fel.

Vallomása szerint (március 5-i ülés) leningrádi beosztottjainak utasítást adott, természetesen Trockij „parancsára", hogy ne akadályozzák meg a Kirov elleni terrorista akciót. A GPU főnökének részéről egy ilyen rendelkezés egyenértékű azzal, mintha parancsot adna Kirov meggyilkolásának megszervezésére. A legkézenfekvőbb feltételezés: Jagoda olyan bűncselekményt vállalt magára, amihez semmi köze sem volt. De kinek és miért volt szüksége arra, hogy a GPU volt főnöke valódi vagy akár hamis vallomást tegyen Kirov meggyilkolásával kapcsolatban? Quid prodest?

Idézzük fel röviden a legfontosabb tényeket. Kirovot 1934. december 1-jén ölte meg egy Nyikolajev nevű ismeretlen férfi. A gyilkos, illetve feltételezett társainak pere zárt ajtók mögött zajlott. Mind a 14 vádlottat agyonlőtték. A vádiratból, aminek egyes részleteit közölte a szovjet sajtó, valamint az utólag nyilvánosságra hozott hivatalos adatokból világos volt, hogy a lett konzul, Bisszeneksz ötezer rubelt adott Nyikolajevnek a terrorista akcióra, és cserébe egy bizonyos „Trockijnak írt levelet" kért tőle. 1934. december 30-án kifejeztem a sajtóban azt a meggyőződésemet, hogy Bisszeneksz Jagoda ügynöke volt („Bjulletyeny Oppozicii" 1935. január). Akkor sem feltételeztem, és most sem gondolom, hogy a GPU valóban Kirov meggyilkolására gondolt. A feladat az volt, hogy készítsék elő az „összeesküvést", keverjék bele az ellenzéket, például engem, és az utolsó pillanatban leplezzék le a me-

rényletet. Ezt az elképzelést nem kevesebb, mint egy hónappal ezelőtt hivatalosan megerősítették. 1935. január 23-án a katonai törvényszék a GPU tizenkét felelős beosztású leningrádi tisztségviselőjét, élükön főnökükkel, Medveggyel két évtől tíz évig terjedő börtönbüntetésre ítélte. A nyomtatásban is megjelent ítélet szó szerint ez volt: „tájékoztatták őket a Kirov ellen készülő merényletről, de bűnös hanyagságot... tanúsítottak (!)..., mert nem tették meg a szükséges védelmi intézkedéseket. A „bűnös hanyagság" itt nem jelent mást, mint a GPU közvetlen részvételét a Kirov elleni merényletben. S ha figyelembe vesszük Bisszeneksz szerepét, még nyilvánvalóbbá válik, hogy hogy Nyikolajev csak eszköz volt a hivatalos ügynökök és provokatőrök kezében. De az eszköz engedetlennek bizonyult. Nyikolajev, akinek nyilvánvalóan személyes oka volt arra, hogy komolyan vegye az akciót, felhasználta a kedvező pillanatot, és hamarabb lőtt Kirovra, mint ahogy Jagoda megkapta volna a „Trockijnak írt levelet".

Azt, hogy a sajtóban nyilvánosságra kellett hozni, a GPU tizenkét felelős ügynöke már korábban tudott a készülő merényletről, csak azzal magyarázható, hogy magasrangú személyeknek feltétlenül alibire volt szükségük. A Kirov-gyilkosság körülményeinek hatására vezető hivatalnoki körökben sugdolózni kezdtek arról, hogy az ellenzékkel folytatott harcban a „vezér" már legközelebbi munkatársait áldozza fel. Egyetlen tájékozott ember sem kételkedhet abban, hogy Medvegy, a leningrádi GPU főnöke nap mint nap beszámolt Jagodának e döntő fontosságú akcióról, mint ahogy abban sem, hogy Jagoda pedig állandóan informálta Sztálint, másrészt utasításokat kapott tőle. Ezeknek a rendkívül veszélyes szóbeszédeknek csak úgy lehetett véget vetni, hogy feláldozták a moszkvai per lennigrádi végrehajtóit.

1935. január 26-án ezt írtam: „Sztálin teljes egyetértése, sőt, kezdeményezése nélkül sem Jagoda, sem Medvegy soha nem vállalkozott volna egy ilyen kockázatos lépésre". (Bjulletyeny Oppozicii", 1935. február).

Kirov halála kiindulópontja lett a régi bolsevik gárda szisztematikus kiirtásának. De minél több pert konstruált a GPU Kirov holttestе körül, annál állhatatosabban jelentkezett újra és újra minden fejben a kérdés: Quid prodest? Kinek volt erre szüksége? Sztálin nyilvánvaló és szemmelláthatő politikai célja a régi gárda kiirtása. Ezért a moszkvai vezetők egy pillanatig sem kételkedtek abban, hogy Jagoda nem cselekedhetett Sztálin utasításai nélkül. A gyanú egyre szélesebb körben terjedt el, majd meggyőződéssé vált. Sztálinnak teljesen el kellett magát szigetelnie Jagodától. Mély árkot kellett ásnia maga és Jagoda között, és lehetőség szerint Jagoda holttestét belelökni ebbe az árokba.

Több tucat kiegészítő adatot sorolhatnánk még fel (ezek John

Dewey Bizottságának archívumában találhatók), amik egyértelműen alátámasztják következtetésünket. Kirov meggyilkolása nem volt más, mint a rendőri zűrzavar melléktermékе, amit Sztálin és Jagoda azért hoztak létre, hogy az ellenzék vezetőit terrorizmussal vádolhassák. Sztálin, hogy a maga közreműködését leplezze, először csak másodrendű ügynököket (Medvegyet és másokat) adott ki a közvéleménynek. Ugyanakkor a leleplező híresztelések terjedése és a dolgok saját belső logikája végül is arra kényszerítették Sztálint, hogy feláldozza elsőszámú munkatársát. A jelenlegi per megmagyarázza a legmegmagyarázhatatlanabb mozzanatot, ugyanis a GPU volt főnöke vallomásában elmondta, „Trockij utasítására" vett részt Kirov meggyilkolásában. Aki megérti e per legtitkosabb mozgatórugójának működését, annak a többi már nem okozhat gondot.

1938. március 7. Coyoacan

IV. A sztálinizmus bírálata

Levél a szovjet munkásokhoz

Kedves elvtársak!

Azért írok, hogy újból közöljem önökkel: Sztálinék, Jaroszlavszkijék és társaik becsapják önöket. Azt állítják, azért fordultam a burzsoá sajtóhoz, hogy szembeszálljak azzal a Szovjet Köztársasággal, amelynek létrehozásáért és megvédéséért annyit dolgoztam Leninnel együtt. Becsapják önöket. Azért fordultam a burzsoá sajtóhoz, hogy megvédjem a Szovjet Köztársaság érdekeit Sztálin és társai hazugságaival és alattomos hitszegésével szemben.

Felszólítják önöket, hogy ítéljék el cikkeimet. Olvasták egyáltalán? Nem, nem is olvashatták. Hisz csak néhány rövid részlet elferdített, hamis változatát adták a kezükbe. Cikkeim orosz nyelven jelentek meg, önálló kiadványként, ugyanolyan formában, ahogy én megírtam. Követeljék, hogy Sztálin adja ki a cikkeket teljes egészében, rövidítések és torzítások nélkül! Nem fogja venni hozzá a bátorságot — az igazságtól mindennél jobban fél. Épp ezért most szeretném ismertetni cikkeim legfontosabb gondolatait:

1. A kiutasításommal kapcsolatosan hozott GPU-rendelet megállapítja, hogy én irányítom a Szovjet Köztársaság elleni fegyveres harc előkészítését. A Pravdában közölt cikkből viszont már kihagyták a „fegyveres harc" kifejezést. Miért? A Pravdában Sztálin mért nem vállalja a döntését? Mért nem ismétli meg mindazt, amit a GPU rendelet kimond? (1929. február 19-i, 41. szám) Mert tudja, hogy senki sem hisz neki. Senki sem hisz neki, mióta lelepleződött, hogy az a bizonyos Vrangel-tiszt — provokátor, s maga Sztálin küldte az ellenzékhez a katonai összeesküvés tervével. Ezek után senki sem hiszi el, hogy azok a bolsevik leninisták, akik szeretnék meggyőzni a pártot nézeteik helyességéről, fegyveres felkelést készítenek elő. Ezért nem merte megjelentetni Sztálin a Pravdában azt, amit a GPU január 18-i rendelete tartalmaz. De akkor mért kellett azt a nyilvánvaló hazugságot beiktatni a rendelet szövegébe? Mert ez a betoldás nem a Szovjetuniónak, hanem Európának, a világnak szól. A TASZSZ hírügynökségen keresztül Sztálin mindennapos kapcsolatot tart fenn a burzsoá világsajtóval, s így rendszeresen terjeszti a bolsevik-leninisták elleni rágalmait. A kiutasítás és a számtalan letartóztatás tényét csak azzal a váddal tudta magyarázni, hogy az ellenzék fegyveres harcot készít elő. Ezzel a szörnyű hazugsággal óriási kárt okozott a Szovjet Köztársaságnak. Az egész burzsoá sajtó attól volt hangos, hogy az a Trockij, Rakovszkij, Szmilga, Radek, I. Ny. Szmirnov, Beloborodov, Muralov,

Mracskovszkij és mások, akik eddig építették és védelmezték a Köztársaságot, most fegyvert akarnak fogni ellene. Könnyen belátható, mennyire alááshatják az efféle hírek a Szovjet Köztársaság tekintélyét a világ szemében. A megtorlások igazolására Sztálin kénytelen volt mindenféle szörnyű legendát kiagyalni, amivel hallatlanul sok kárt okozott a szovjethatalomnak. Ezért tartottam szükségesnek, hogy a burzsoá sajtó közvetítésével hírül adjam az egész világnak: nem igaz, hogy az ellenzék fegyveres harcot akar vívni a szovjethatalommal. Az ellenzék eddig is, és ezután is a szovjethatalomért, a szovjethatalom ellenségeivel akart és akar kíméletlen harcot vívni. Ez a nyilatkozat több millió példányban megjelent, a világ minden nyelvén, azzal a céllal, hogy megszilárdítsa a Szovjet Köztársaság helyzetét. Sztálin csak a saját pozícióját akarja megerősíteni a Szovjet Köztársaság helyzetének gyengítése árán. Én viszont éppen hogy stabilizálni szeretném a Szovjet Köztársaságot azzal, hogy a sztálinisták hazugságait leleplezem.

2. Sztálin és a kezében lévő sajtó már régóta azt híreszteli a világ minden táján, hogy én állítólag kijelentettem: a Szovjet Köztársaság már burzsoá állam, a proletárhatalomnak vége stb. Az orosz munkások tudják, hogy ez hamisított szövegeken alapuló aljas rágalom. Én magam lepleztem le több tucatnyi alkalommal a hamisítás tényét kézről kézre terjedő levelekben. A világ burzsoá sajtója azonban hisz ezeknek a hamis állításoknak, vagy legalábbis úgy tesz, mintha elhinné őket. A Sztálin-hamisítványok közben bejárják az egész világsajtót, azt bizonyítandó, hogy Trockij a szovjethatalom elkerülhetetlen pusztulását hirdeti. A világ-közvélemény — s főként a néptömeg — azonban olyan élénken érdeklődik az iránt, hogy mi történik a Szovjet Köztársaságban, hogy a piaci törvények, a példányszám és az olvasói nyomás miatt a burzsoá sajtó kénytelen volt megjelentetni cikkeimet. És ezekben a cikkekben én az egész világnak tudtára adtam, hogy a szovjethatalomnak mély gyökerei vannak a tömegek körében, s a sztálini vezetés helytelen politikája ellenére is szilárd, és képes túlélni ellenségeit.

Ne feledjük, hogy az európai és főként az amerikai munkásság túlnyomó többsége még mindig a burzsoá sajtóból informálódik. Az volt az egyetlen kikötésem, hogy cikkeimet mindenféle változtatás nélkül közöljék le. Igaz, néhány országban néhány lap nem tartotta be ezt a feltételt, többségük azonban igen. Végül is minden lap kénytelen volt hírül adni, hogy Trockij — a sztálinisták hazugságai és rágalmai ellenére — meg van győződve arról, hogy a szovjet rezsim hallatlanul nagy belső erőtartalékokkal rendelkezik, s hogy a munkások békés eszközökkel is meg tudják változtatni a KB jelenlegi hazug politikáját.

1917 tavaszán a svájci emigrációban tartózkodó Lenin Hohenzolle-

rék „lepecsételt" vagonját használta föl arra a célra, hogy eljusson valahogy az orosz munkásokhoz. Én, akit Konstantinápolyban tartottak fogva a thermidoriánusok, a burzsoá sajtó „lepecsételt vagonját" vettem igénybe ahhoz, hogy az egész világgal tudassam az igazságot. A soviniszta sajtó Lenint egész egyszerűen csak Herr Leninnek titulálta és német bérencnek bélyegezte. Ezt a burzsoá és eszer frazeológiát ismétlik most meg esztelen kirohanásaikban a sztálinisták, amikor „mister Trockij" ellen intéznek támadást. Ám én — Iljiccsel együtt — higgadt megvetéssel fogadom a Sztálin által képviselt kispolgári és csinovnyik-közvélemény álláspontját.

3. Jaroszlavszkij által meghamisított és eltorzított cikkeimben elmondtam, hogyan, miért és milyen körülmények közt utasítottak ki a Szovjetunióból. A sztálinisták eközben azonban azt híresztelik az európai lapokban, hogy állítólag az én saját, személyes kérésemre engedélyezték külföldre történő kiutazásomat. Megcáfoltam ezt az állítást is. Feltártam, hogy erőszakkal, a Sztálin és a török rendőri szervek közt létrejött előzetes megegyezés alapján utasítottak ki. És ebben az ügyben engem nemcsak az a szempont vezérelt, hogy elhatároljam magam a rágalmaktól, hanem mindenekelőtt az, hogy megvédjem a Szovjet Köztársaság érdekeit. Ha az ellenzék el akarná hagyni a Szovjetunió területét, akkor ezt a szándékot az egész világ úgy értelmezné, hogy ezek szerint mi már teljesen reménytelennek tartjuk a szovjet kormány helyzetét. Holott erről szó sincs. Sztálin politikája nemcsak a kínai forradalomnak, az angol munkásmozgalomnak és a Komintern egészének okozott hatalmas veszteségeket, hanem erőteljesen megingatta a szovjet rendszer helyzetét is. Ez kétségtelen. A helyzet azonban mégsem reménytelen. Az ellenzék semmilyen körülmények közt nem fog elmenekülni a Szovjet Köztársaságból. Én magam kategorikusan visszautasítottam az emigráció lehetőségét, azt mondtam, inkább zárjanak börtönbe. A sztálinisták nem mertek ehhez az eszközhöz folyamodni, féltek, hogy a munkások mindenképpen követelni fogják szabadonbocsátásomat. Inkább azt a megoldást választották, hogy megegyeznek a török rendőrséggel és erőszakkal kitelepítenek Konstantinápolyba. S ezt én az egész világ tudomására hoztam. Minden józan gondolkodású munkás tudja, hogy ha Sztálin a TASZSZ közvetítésével nap mint nap az ellenzékkel szembeni rágalmakkal eteti a burzsoá sajtót, akkor én kötelességemnek fogom tartani, hogy állításait megcáfoljam.

4. Több millió példányban terjed az a brosúra, amelyben a világ tudtára adtam, hogy engem nem az orosz munkások, nem az orosz parasztok, nem a vöröskatonák toloncoltak ki az országból, nem azok, akikkel együtt vettük át a hatalmat, és akikkel együtt harcoltunk a polgárháborúban, hanem azok az apparátcsikok, akik megkaparintot-

ták a hatalmat, s olyan bürokratikus kasztot alakítottak ki, amelyet csak a klikkszellem tart össze. Az egész világnak elmondtam, mi az igazság Sztálin és a sztálinisták körül, hogy megvédhessük az októberi forradalmat, a Szovjet Köztársaságot és a bolsevik-leninisták forradalmi nevét. Ismételten emlékeztettem arra, hogy Lenin érett fővel végiggondolt „Végrendeletében" illojálisnak minősítette Sztálint. Ezt a szót a világ minden nyelvén értik. Az illojális ember lelkiismeretlen, tisztességtelen, tetteit a rossz szándék irányítja — az illojális emberben nem lehet megbízni. Ezzel a szóval jellemezte tehát Sztálint is Lenin, s most újra tanúi lehetünk, mennyire helyénvaló volt figyelmeztetése. Egy forradalmár nem követhet el nagyobb bűnt annál, hogy becsapja pártját s hazugsággal mérgezi a munkásosztály tudatát. És Sztálin egyebet sem tesz: félrevezeti a Kominternt és a világ munkásságát azzal, hogy az ellenzéknek ellenforradalmi, a szovjethatalom ellen irányuló szándékokat és akciókat tulajdonít. Lenin épp ilyen jellegű belső hajlamai miatt nevezte Sztálint illojálisnak, s épp ezért javasolta a pártnak, hogy váltsák le tisztségéből. S ezért is kell méginkább tisztázni a világközvélemény számára most, a történtek után, hogy miben jelentkezett Sztálinnál az ellenzékkel szembeni illojalitása, azaz lelkiismeretlen és tisztességtelen álláspontja.

5. A rágalmazók — Jaroszlavszkij és a többi Sztálin-ügynök — igen nagy lármát csaptak az amerikai dollárok ügyében is. Más körülmények közt aligha érné meg a legelvetemültebb burzsoá lapoknak, hogy ilyen szennyben turkáljanak, most azonban nem kis élvezettel csámcsognak a Jaroszlavszkij-féle mocskon. Elmondom, mi is volt a helyzet azokkal a dollárokkal, hogy semmit se hagyjak tisztázatlanul.

Cikkeimet Párizsban adtam át egy amerikai sajtóügynökségnek. Az ilyen jellegű ügynökségeknek én is és Lenin is számtalanszor adtunk interjút, s írásban is több alkalommal fejtettük ki nézeteinket bizonyos kérdésekben. Kiutasításom és ennek titokzatos körülményei hatalmas érdeklődést váltottak ki világszerte. Az ügynökség tisztes nyereségre számíthatott. Nekem a bevétel felét ajánlották föl. Azt válaszoltam, hogy én magam ugyan egy krajcárt sem fogadok el, de az ügynökségnek az én rendelkezésem szerint kell felhasználnia a cikkeimből befolyó jövedelem felét: ezen a pénzen olyan Lenin-műveket — Lenin beszédeit, cikkeit, leveleit —, akarok kiadni oroszul és idegen nyelven, amelyeket a Szovjet Köztársaságban betiltott a sztálini cenzúra. Ezen kívül olyan fontos pártdokumentumokat is szeretnék kiadni ebből a pénzből — kongresszusok, konferenciák jegyzőkönyveit, leveleket, cikkeket stb. —, amelyeket csak azért nem tárnak a párt nyilvánossága elé, mert ezek kézzelfoghatóan utalnak Sztálin nézeteinek elméleti és politikai tarthatatlanságára. Ez az az „ellenfor-

radalmi irodalom" — hogy Sztálin és Jaroszlavszkij szavait használjam —, amelynek kiadására készülök. A maga idejében majd nyilvánosságra fogom hozni az erre a célra fordított összegek pontos adatait. Minden munkás tudja, hogy összehasonlíthatatlanul jobb olyan pénzből kiadni Lenin műveit, amely a burzsoáziától származik — véletlenszerű adomány formájában, mint abból az összegből, amelyet az orosz munkásoktól és parasztoktól szednénk össze arra a célra, hogy a bolsevik leninisták elleni rágalmakat terjesszük. Ne feledjék: Lenin „Végrendelete" a Szovjetunióban még mindig ellenforradalmi dokumentumnak számít: terjesztéséért letartóztatnak, száműznek. És ez nem véletlen. Sztálin most már nemzetközi méretekben harcol a leninizmus ellen. Nincs a világon szinte egyetlen olyan ország sem, ahol olyan forradalmárok állnának a kommunista párt élén, akik már Lenin idejében is pártvezetők voltak. Szinte mindannyiukat kizárták a Kommunista Internacionáléból. A Komintern első négy kongresszusát Lenin irányította s vele együtt én is részt vettem a Komintern legfontosabb dokumentumainak kidolgozásában. Az 1922-es IV. kongresszuson Leninnel együtt tartottuk a főreferátumot az új gazdaságpolitikáról és a nemzetközi méretekben kibontakozó forradalom perspektíváiról. Lenin halála után az első négy kongresszus minden résztvevőjét — vagy legalábbis kivétel nélkül minden befolyásos résztvevőjét — kizárták a Kominternből. A kommunista párt élére mindenütt új, véletlenszerűen felbukkant emberek kerültek, olyanok, akik tegnap még az ellenfél és az ellenség táborához tartoztak. Ahhoz, hogy antileninista politikát folytathassanak, először is meg kellett fosztani hatalmától a lenini vezetést. És Sztálin végrehajtotta ezt a lépést: támasza a bürokrácia, az újsütetű kispolgári réteg, az államapparátus és a GPU volt, s kezében voltak az állam anyagi forrásai is. S ez az akció nem korlátozódott egyedül csak a Szovjetunióra, ugyanez történt Németországban, Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban, az Egyesült Államokban és Skandináviában is, egyszóval kivétel nélkül minden egyes országban. A vak is látja, mit jelent az a tény, hogy leváltották, megrágalmazták és kizárták Lenin összes OKP-beli és Komintern-beli közvetlen munkatársát és elvbarátját, az első nehéz években tevékenykedő összes pártaktivistát és pártvezetőt, az első négy kongresszus összes résztvevőjét és vezetőjét. És a sztálinistáknak pusztán csak azért kell ilyen eszeveszett harcot vívniuk a leninista vezetéssel, hogy büntetlenül folytathassák antileninista politikájukat.

A bolsevik leninisták üldözésekor azzal hitegették a párttagokat, hogy pártjuk ezentúl majd monolit lesz. A párt azonban még soha nem volt ennyire megosztott, mint most. És ez még nem a végpont: a sztálini út nem ígér menekvést. Két lehetőség van: vagy követke-

zetes thermidoriánus vagy lenini politikát kell folytatni. Sztálin centrista álláspontja óhatatlanul ahhoz vezet, hogy egyre több, súlyosabbnál súlyosabb gazdasági és politikai probléma halmozódik fel, és a párt egyre közelebb kerül a teljes anarchiához és a széthulláshoz.

Még most sem késő, hogy megváltoztassák a politikai irányvonalat. Új politikát és új pártrezsimet kell kialakítani — egy ellenzéki platform szellemében. Véget kell vetni az OKP és a világ legkiválóbb leninista forradalmárai ellen irányuló szégyenletes üldözéseknek. Vissza kell állítani a lenini vezetés hatalmát. El kell ítélni és fel kell számolni a sztálinista apparátus illojális, azaz lelkiismeretlen és tisztességtelen módszereit. Az ellenzék kész arra, hogy minden erejével támogassa a párt proletármagvát ezen életfontosságú feladat teljesítésében. Sem az eszeveszett üldözések, sem a becstelen rágalmak, sem az állam megtorló intézkedései nem elegendőek ahhoz, hogy megváltozzék a viszonyunk az októberi forradalomhoz vagy Lenin internacionalista pártjához. Hűek maradunk mindkettőhöz mindvégig, minden körülmények közt — Sztálin börtöneiben, a száműzetésben és az emigrációban egyaránt.

Bolsevik üdvözlettel:

Lev Trockij

Konstantinápoly, 1929. március 29.

A szovjet rendszer problémái

1. Az állam elhalása

A teljesen kifejlődött szocializmus (a kommunizmus) annyi, mint állam nélküli társadalom. A kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti időszakban azonban az állam funkcióinak rendkívüli megerősítésére van szükség (proletárdiktatúra). Az államnak ezt a történelmi dialektikáját a marxista elmélet alaposan feltárta.

A munkásállam teljes elhalásának gazdasági alapja az anyagi gazdagság olyan magas szintű kifejlődése, amikor a termelőmunka már nem előfeltételezi az ösztönzést, a létszükségleti javak elosztása pedig nem igényel jogi szabályozást.

A forradalmi diktatúráról az állam nélküli társadalomra való áttérés következésképpen nem valósulhat meg deklarációk révén. Az állam nem szűnik meg egyszeri aktussal, hanem fokozatosan tűnik el a színről, abban a mértékben, ahogyan a gazdag és magas fokon kulturált társadalom a maga nagyszámú és rugalmas szervei segítségével, amelyek nem lesznek többé rászorulva kényszer alkalmazására, az összes életfunkciókat uralni kezdi.

Az állam elhalásának folyamata két különböző úton halad. Az osztályok felszámolódásával, azaz egy egynemű társadalomban való feloldódásukkal egyidejűleg a szó eredeti értelmében vett kényszerítés elhal, egyszer s mindenkorra kihullik a társadalom gyakorlatából; az állam organizatorikus funkciói ellenben tökéletesednek, sokrétűbbek, részletekbe menőbbek lesznek, egyre újabb és újabb területekre hatolnak be, amelyek, mintha korábban nem épültek volna be a társadalomba (háztartási munka, gyereknevelés, stb.), ekkor kerülnek első ízben a kollektív bölcsesség ellenőrzése alá.

A kérdés általánosságban való felvetését nem befolyásolja az, hogy egy meghatározott országról beszélünk-e, vagy világméretekben gondolkodunk. Ha elfogadjuk, hogy a szocialista társadalom felépíthető nemzeti keretek között, akkor az állam elhalásának is végbe kell mennie egy országban. Az ellenséges kapitalista környezet fenyegetése elleni védekezés szükségessége önmagában teljes mértékben összeegyeztethető a belső állami kényszerítés enyhítésével: szocialista társadalomban a legnagyobb eredményeknek a szolidaritásra és az öntudatos fegyelemre kell épülniük a harcmezőn éppúgy, mint a termelés frontján.

A sztálini frakció már két évvel ezelőtt kinyilvánította, hogy a Szovjetunióban az osztályokat „alapjában véve" fölszámolták; hogy

a „ki kit?" kérdése „véglegesen és megmásíthatatlanul" eldőlt, mi több: „eljutottunk a szocializmushoz". Ebből a marxista logika törvényei szerint az következne, hogy az osztályjellegű kényszer alkalmazásának szükségessége „alapjában véve" megszűnt és beléptünk az állam elhalásának korszakába. Az ilyenfajta következtetéseket azonban, amennyiben némely elővigyázatlan doktrinérek ilyenek levonására hajlottak, siettek „ellenforradalminak" minősíteni.

Tegyük azonban félre a „szocializmus egy országban" nézőpontját. Nem ebből a bürokrata konstrukcióból indulunk ki, amelyet immár ad absurdum vittek, hanem a dolgok valódi állásából: világos, hogy a Szovjetunió nem szocialista társadalom, csupán szocialista állam, tehát eszköze a szocialista társadalom építésének; az osztályok még távolról sem tűntek el, a ki kit győz le kérdése még nem dőlt el; nem kizárt a kapitalista restauráció lehetősége; ebből következően a proletárdiktatúra szükségessége teljes mértékben fennáll. Továbbra is kérdés ugyanakkor a szovjet állam jellege, ami korántsem marad változatlan az átmeneti korszak egész tartama alatt. Minél sikeresebben halad a gazdasági építés, minél egészségesebb kölcsönhatás alakul ki város és falu között, nyilvánvalóan annál szélesebben kell kibontakoznia a szovjet demokráciának. Itt még nem az állam elhalásáról van szó, hiszen a szovjetdemokrácia az állami kényszerítés formája is. Ennek a formának a tágas és rugalmas volta ugyanakkor mindennél jobban tükrözi a tömegeknek a szovjet rendszerhez való viszonyát. Minél inkább részesül a proletariátus saját munkájának eredményeiből, minél gyümölcsözőbb befolyást gyakorol a falura, annál inkább válik a szovjet állam szükségszerűen — nem papíron, a programok szintjén, hanem a valóságban, a mindennapi tapasztalatok szintjén — az egyre nagyobb többség eszközévé a fogyó kisebbséggel szemben. A szovjetek demokráciájának virágzása még nem jelenti az állam elhalását, de nem más, mint ennek a folyamatnak az előkészítése.

Hogy konkrétabban lássuk a problémát, vessünk egy pillantást azokra az alapvető változásokra, amelyek az osztálystruktúrában mentek végbe a forradalom időszakában. A proletárdiktatúra a kizsákmányolók elnyomására hivatott szervezet, és mint ilyen szükségképpen ellene volt a földbirtokosoknak, tőkéseknek, a tábornokoknak és a kulákságnak is, amennyiben az a vagyonos felső rétegek támaszául szolgált. A kizsákmányolókat nem lehet a szocializmus oldalára állítani. Az ő ellenállásukat meg kellett törni, bármi áron. A polgárháború évei jelentették a proletárdiktatúra legfeszültebb időszakát.

A parasztsággal kapcsolatban a feladat egészen másképp vetődik fel. A parasztságot a szocialista rendszer mellé kell állítani. A gyakorlatban kell rávezetni arra, hogy az állami ipar előnyösebb feltételek mellett képes biztosítani számára az áruellátást, mint a tőkés ipar,

és hogy a kollektív gazdálkodás eredményesebb, mint az egyéni. Ameddig ezt a gazdasági és kulturális feladatot nem oldottuk meg — és ettől még messze vagyunk, annál is inkább, mivel teljes egészében csak nemzetközi méretekben oldható meg — az osztályok közötti súrlódások és ebből következően az állami kényszerítés alkalmazása elkerülhetetlen. De míg a földbirtokosokkal és a kapitalistákkal szemben főként a forradalmi erőszakot alkalmaztuk, a kuláksággal másfajta viszonyt alakítottunk ki: az állam, miközben a nyíltan ellenforradalmi jellegű ellenállását könyörtelenül elnyomja, gazdasági téren kompromisszumot kötött vele: nem számolta fel mint kulákot, csupán korlátozta kizsákmányoló tendenciáit. A parasztsággal való viszonyban a forradalmi erőszaknak csak kiegészítő és folytonosan csökkenő szerepe lehet. Az iparosítás és a kollektivizálás kézzelfogható sikereinek az állami kényszerítés formáinak és módszereinek enyhülésében, a szovjet rendszer növekvő demokratizmusában is kifejezésre kellene jutniuk.

2. A diktatúra politikai rendszere és társadalmi alapjai

1932. január 30-án a Pravda a következőket írta: „A második ötéves terv időszakában gazdaságunkból eltűnnek a kapitalista elemek *utolsó maradványai is.*" Teljesen nyilvánvaló, hogy eme hivatalos perspektíva szempontjából nézve, a második ötéves terv folyamán az államnak végérvényesen el kellene halnia, hiszen ahol az osztálykülönbségek „utolsó maradványai" (!) is eltűntek, ott az államnak nincs többé teendője.

A valóságban éppen ezzel ellentétes folyamatoknak lehetünk tanúi. Maguk a sztálinisták sem merik azt állítani, hogy a diktatúra az utóbbi években demokratikusabb formát öltött, ellenkezőleg, az állami kényszerítés még szélsőségesebb alkalmazásának szükségességét bizonygatják fáradhatatlanul. Mindennemű távlatnál és jóslatnál sokkal fontosabb az, hogy mi megy végbe a valóságban.

Ha a szovjet valóságot a politikai rendszer prizmáján keresztül vesszük szemügyre — az ilyen típusú vizsgálat nem elégséges, de teljesen jogos és rendkívül fontos — lehangoló, sőt egyenesen ijesztő kép keletkezik. A szovjetek elvesztették önállóságuk utolsó maradványait is, megszűntek szovjetekként funkcionálni. A párt nem létezik. A jobboldali elhajlás elleni harc ürügyén véglegesen szétverték a szakszervezeteket. A párt és a szovjetek elfajulásának és megfojtásának kérdését már többször megvizsgáltuk. E helyütt feltétlenül ki kell térnünk, ha csak néhány sor erejéig is arra, hogyan alakult a szakszervezetek sorsa a szovjet diktatúra időszakában.

A szovjet állam rendszerében, amelyre a parasztság és a bürokrácia nyomása nehezedik, a szakszervezetek viszonylagos függetlensége elengedhetetlen és fontos korrekciós tényező. Amíg osztályok léteznek, addig a munkásoknak a munkásállam körülményei között is meg kell védeniük magukat szakmai szervezeteik segítségével. Másképpen fogalmazva: a szakszervezetek szakszervezetek maradnak egészen addig, ameddig az állam állam, azaz kényszerítő apparátus marad. A szakszervezetek államosítása csak magának az államnak az államtalanításával párhuzamosan mehet végbe. Ez annyit jelent, hogy amilyen mértékben az osztályok felszámolódása megfosztja az államot kényszerítő funkcióitól és feloldja a társadalomban, úgy veszítik el a szakszervezetek is a maguk sajátosan osztályjellegű feladatait és feloldódnak az „elhaló" államban.

A diktatúrának ezt a bolsevik párt programjában is felvázolt dialektikáját szavakban a sztálinisták is elismerik. A szakszervezetek és az állam viszonya azonban éppen az ellenkező irányban fejlődik. Az állam nemhogy elhalóban lenne (az osztályok deklarált megszűnése ellenére), nemhogy enyhítené a módszereit (a gazdasági eredmények ellenére), sőt, az apparátus egyre nyíltabban alkalmazza a bürokratikus kényszerítést. A hivatalokká váló szakszervezetek ugyanakkor elvesztették azt a lehetőségüket, hogy az államapparátus és a proletár tömegek közötti ütköző szerepét betöltsék. Sőt még rosszabb történt: maguknak a szakszervezeteknek az apparátusa is a munkások egyre fokozódó adminisztratív elnyomásának eszközévé vált.

Az elmondottakból az az előzetes következtetés adódik, hogy a szovjetek, a párt és a szakszervezetek fejlődése nem felfelé, hanem lefelé ívelő torz pályán halad. Ha hitelt adunk az iparosítás és a kollektivizálás hivatalos értékelésének, akkor azt kell mondanunk: a proletár rendszer politikai felépítménye ellenkező irányban fejlődik, mint a gazdasági alap. Azt jelenti-e ez, hogy a marxizmus törvényei hamisak? Nem. A diktatúra társadalmi alapjainak a hivatalos értékelése az, ami gyökerében hamis.

Még konkrétabban a kérdés így hangzik: mi az oka annak, hogy ha 1917—21-ben, amikor a régi uralkodó osztályok még fegyverrel a kézben harcoltak, az egész világ imperialistáinak aktív támogatását élvezték, a felfegyverzett kulákság szabotálta a hadviselést az ország élelmiszerellátását, lehetséges volt a pártban a nyílt vita a legkényesebb kérdésekről: a breszt—litovszki békéről, a Vörös Hadsereg szervezésének módjairól, a Központi Bizottság összetételéről, a szakszervezetekről, a NEP-re való átmenetről, a nemzetiségi politikáról és a Komintern politikájáról, akkor most, az intervenció visszaverése és a kizsákmányoló osztályok szétzúzása, az iparosítás sikerei, a parasztság túlnyomó többségének kollektivizálása után, nem lehet vitára bocsá-

tani az iparosítás tempójának, a nehéz- és a könnyűipar viszonyának vagy a németországi egységfrontpolitikának a kérdéseit? Miért van az, hogy a párt bármely tagja, aki a szervezeti szabályzattal összhangban a soron lévő pártkongresszus összehívását követelné, azonnali kizárásnak és megtorló intézkedéseknek tenné ki magát? Miért van az hogy bármelyik kommunistát, aki nyíltan kifejezné kétségeit Sztálin tévedhetetlensége iránt, nyomban letartóztatnák? Honnan ered a politikai rendszernek ez a hallatlan, iszonyatos, elviselhetetlen feszültsége?

A kívülről, a kapitalista országok részéről jövő fenyegetésre való hivatkozás önmagában semmit nem magyaráz meg. Természetesen nem kívánjuk lekicsinyelni a kapitalista környezetnek a szovjetköztársaság belső berendezkedésére gyakorolt hatását. A hatalmas hadsereg fenntartásának szükségessége már önmagában is jelentős forrása a bürokratizmusnak. Az ellenséges környezet azonban nem új tényező — létezésének első napjaitól kezdve végigkíséri a Szovjetuniót. Egészséges belső viszonyok mellett az imperialista nyomásnak éppen hogy erősítenie kellene a tömegek összetartását. különösen a proletár élcsapat összeforrottságát. Külföldi ügynökök beszivárgása, mint a kártevő mérnökök,* stb., semmi esetre sem igazolja és nem magyarázza a kényszerítő eszközök alkalmazásának általános fokozását. Egy szolidáris társadalmi közeg könnyedén kivetné magából az ellenséges elemeket, ahogyan az egészséges szervezet kiveti magából a mérget.

Igaz, meg lehet próbálni arra hivatkozni, hogy a külső nyomás erősödött, mivel az erőviszonyok világszerte az imperializmus javára változtak meg. Mindazonáltal ha el is tekintünk a Komintern politikájától, mint a proletariátus világméretű meggyengülése okainak egyikétől, akkor is vitathatatlan, hogy a külső nyomás csak annyiban vezethet a szovjet rendszer elbürokratizálódásához, amennyiben a belső ellentmondások kiéleződésével társul. Olyan körülmények között, amikor a munkásokat az útlevélrendszer, a parasztokat pedig a politikai osztályok szorításában kell tartani, a külső nyomás szükségszerűen még tovább gyengíti a belső kötelékeket. És megfordítva: a város és a falu közötti ellentmondások kiéleződése elkerülhetetlenül a kapitalista államok részéről fenyegető veszély fokozódásával jár. E két tényező összetalálkozása arra készteti a bürokráciát, hogy mind nagyobb engedményeket tegyen a külső nyomásnak és fokozza az elnyomást saját országának dolgozó tömegeivel szemben.

---

* **Itt Trockij hitt a sztálini propagandának a „kártevő mérnökökről" — a szerk.**

3. A bürokratikus terror hivatalos magyarázatai

„Némely elvtársak — mondotta Sztálin a Központi Bizottság januári plénumán — az osztályok megszűnéséről, az osztály nélküli társadalom létrejöttéről és az állam elhalásáról szóló tézist úgy értelmezték, mint a restség (?) és a lágyszívűség (??) igazolását, az osztályharc megszűnése ellenforradalmi elméletének és az államhatalom gyengítésének az igazolását." A kifejezések zavarossága itt, miként Sztálinnál sok esetben, arra szolgál, hogy elfedje a logikai töréseket. Az osztályok jövőbeni megszűnésének programszerű „tézise" nyilvánvalóan nem jelenti az osztályharc megszűnését a jelenben. Itt azonban nem az elméleti tézisről van szó, hanem az osztályok megszűnésének hivatalosan deklarált tényéről. Sztálin szofizmusa abban nyilvánul meg, hogy Lenin gondolatát az államhatalom szükségszerű megerősödéséről a kapitalizmust a szocializmustól elválasztó átmeneti időszakban — amit Marx nyomán vetett fel a proletárdiktatúra szükségességének a megindoklására általánosságban — ő a diktatúrának egy olyan meghatározott szakaszára vetíti rá, amely már a tőkés osztályok állítólagos teljes felszámolása után következik be.

A bürokratikus gépezet további erősítésének szükségességét Sztálin ugyanezen a plénumon a következőképpen magyarázta: „A kuláksá-got mint osztályt szétzúztuk, de még nem semmisítettük meg . . ." Ha elfogadjuk ezt a formulát, a következő jön ki belőle: a szétvert kulákság megsemmisítéséhez még jobban központosított diktatúrára van szükség, mint az ereje teljében lévő kulákság szétzúzásához. Sztálin szó szerint azt állítja, hogy az államhatalom maximális megerősítésére a „haldokló osztályok maradványainak felszámolása" érdekében van szükség.

A bürokratizmus paradoxonának a maga nemében tökéletes kifejtését nyújtja Molotov, akinek fatális hajlama van arra, hogy Sztálin gondolatait végigvigye. „Annak ellenére — mondta a januári plénumon —, hogy hazánkban a burzsoá osztályok maradványainak ereje fogytán van, ellenállásuk, haragjuk, elszántságuk nő, nem ismerve határokat." Az erő fogytán, de a harag növekszik! Molotov nem is gyanítja, hogy a diktatúra az erő és nem a harag ellenében szükséges: az erővel alá nem támasztott harag már nem jelent veszélyt.

„Nem állítható — ismeri el a maga részéről Sztálin —, hogy ezek a múltból ittmaradt emberek a maguk kártékony és aljas cselszövényeivel bármit is változtatni tudnának a Szovjetunió jelenlegi állapotán. Túlságosan gyengék és erőtlenek ahhoz, hogy ellenállást fejtsenek ki a szovjethatalom intézkedéseivel szemben." Világos beszéd: ha a régi osztályokból már csak „múltból ittmaradt emberek" vannak jelen, akik túlságosan gyengék ahhoz, hogy „bármit (!) is változ-

tassanak a Szovjetunió jelenlegi állapotán" — ebből az osztályharc gyengülésének és a rendszer enyhítésének kellene következnie. Szó sincs róla, szögezi le Sztálin: „a múltból ittmaradt emberek még sok disznóságot követhetnek el." De hát a forradalmi diktatúra nem erőtlen aljasságok, hanem a kapitalista restauráció veszélye ellen irányul. Míg a hatalommal rendelkező osztályellenséggel szembeni harcra mindkét vasöklöt igénybe kellett venni, a múltból ittmaradt emberek „disznóságai" ellen egy kisujj is elegendő.

Sztálin ezen a ponton újabb motívumot dob be. A szétzúzott osztályok halódó maradványai „a lakosság elmaradott rétegeire apellálnak és őket mozgósítják a szovjethatalom ellen." Talán a tömegek elmaradottsága fokozódott az első ötéves terv évei alatt? Aligha. Akkor tehát romlott az államhoz való viszonyuk? Ez azt jelenti, hogy az államhatalom „maximális megerősítésére" (helyesebben: megtorló intézkedésekre) a tömegek növekvő elégedetlenségével szemben van szükség. Sztálin ehhez hozzáfűzi: az elmaradott rétegek mozgósítása révén „kaphatnak erőre és kezdhetnek mozgolódni az ellenforradalmár ellenzéki elemek töredékei, a trockisták és a jobboldali elhajlók." Íme, a végső érv: mivel mozgolódni kezdhetnek (csak kezdhetnek!) a töredékek (csupán töredékek!), emiatt szükséges... a legmagasabb fokon központosított diktatúra.

Sztálin, miután már reménytelenül belezavarodott saját gondolatainak „töredékeibe", váratlanul hozzáteszi: „ez természetesen nem katasztrófa". Akkor miért kell rémüldözni és rémisztgetni? És miért kell a terror rendszerét meghonosítani a párttal és a proletariátussal szemben, ha csupán csekély számú töredékről van szó, akik nem képesek arra, hogy „bármit is megváltoztassanak a Szovjetunióban?"

Mindez a zavaros összevisszaság, amely teljes értelmetlenségbe torkollik, annak az eredménye, hogy az igazságot nem lehet feltárni. Sztálinnak és Molotovnak a valóság talaján állva, azt kellene mondania: a tömegek elégedetlensége fenyegető mértékben növekszik, és a munkásság soraiban egyre erőteljesebb vonzódás figyelhető meg a baloldali ellenzék iránt, ezért feltétlenül szükséges az elnyomás fokozása a bürokrácia privilegizált helyzetének védelme érdekében. Így minden a helyére kerülne.

4. A pénz eltűnése és az állam elhalása

Az ellentmondások csomópontja, amelybe a bürokratikus centrizmus elmélete reménytelenül belegabalyodik, új oldalról világosodik meg, ha végigvezetjük a pénznek és az államnak az átmeneti korszakban játszott szerepe közötti analógiát. A pénz, akárcsak az állam, a

kapitalizmus közvetlen öröksége, mindkettőnek el kell tűnnie, de nem dekrétumok révén szűnnek meg, hanem elhalnak. A pénz különböző funkciói, akárcsak az államéi, különböző halálnemmel halnak el. A magánjellegű felhalmozás, az uzsora és a kizsákmányolás eszközeként a pénz az osztályok eltűnésével párhuzamosan megszűnik. Mint csereeszköz, munkaértékmérő, a társadalmi munkamegosztás szabályozója fokozatosan a népgazdaság tervezési rendszerében oldódik fel: végeredményben elszámolási nyugtává, a termelési vagy személyes szükségletet kielégítő társadalmi javak meghatározott részére szóló utalvánnyá válik.

A két elhalási folyamat — a pénzé és az államé — közötti párhuzam nem véletlen: társadalmi gyökerük egy és ugyanaz. Az állam addig marad állam, ameddig különböző osztályok és rétegek közötti viszonyt kell szabályoznia, amelyek mindegyike a saját mérlegének szempontjából kalkulál és aktívumot igyekszik elérni. A pénz végleges visszaszorulása az értékmérő, az élő termelőerő, az állóeszközök és a nyersanyagok statisztikai számbavételi eszközének szerepébe csak olyan fokon válik lehetővé, ahogyan a társadalmi gazdagság lehetővé teszi minden ember számára, hogy megszabaduljon a részesedésért folyó vetélkedés kényszerétől.

Ez még nagyon messze van. A szovjet gazdaságban a pénz szerepe nemhogy nem zárult le, de az ismert értelemben csak most kell kibontakoznia. Az átmeneti korszakra egészében véve nem az áruforgalom csökkenése, ellenkezőleg, rendkívüli kiszélesedése jellemző. A gazdaság valamennyi ága változik, fejlődik, és ki kell alakítaniuk egymáshoz kapcsolódásukat mennyiségi és minőségi tekintetben. Számos árucikket, amelyek a kapitalizmusban csak egy törpe kisebbség számára elérhetőek, most hatalmas mennyiségben kell előállítani. A fogyasztói parasztgazdaság és a zárt családi gazdálkodás felszámolása azt eredményezi, hogy mindaz a munka, erőkifejtés, ami most a falu határai vagy a magánélet falai között hasznosul, bekerül az áruforgalom áramkörébe.

A szocialista állam az összes termelőerőket nyilvántartásba veszi, és az ő feladata, hogy biztosítsa a társadalmilag legtermelékenyebb elosztásukat és kihasználásukat. A gazdasági elszámolásnak a kapitalizmusban kimunkált módszere, a pénzbeli elszámolás, nem szűnik meg hanem társadalmasodik. A szocialista építés elképzelhetetlen a termelő és fogyasztó személyes érdekeltségének a tervezés rendszerébe való integrálása nélkül. Ez az érdekeltség csak úgy fejtheti ki a hatását, ha ezt egy olyan megbízható és rugalmas eszköz szolgálja, mint a szilárd pénzrendszer. Egyebek között a termelékenység növekedése és a termékek minőségének javulása sem érhető el olyan pontos ér-

tékmérő nélkül, ami szabadon behatolhat a gazdaság összes pórusaiba, azaz szilárd pénzegység nélkül.

Ha a kapitalista gazdaság, amely a maga borulékony arányait a pazarlással járó konjunktúraingadozások révén alakítja ki, nem nélkülözheti a szilárd pénzrendszert, annyival inkább nélkülözhetetlen ez a tervgazdálkodás előkészítéséhez, kidolgozásához és szabályozásához. Nem elég új vállalatokat építeni, arra is szükség van, hogy a gazdaság magába építse, elsajátítsa őket. Az elsajátítás gyakorlati ellenőrzést, alkalmazkodást, kiválasztódást jelent.

A termelékenység tömeges, össznépi ellenőrzése nem jelenthet mást, mint ellenőrzést rubelek által. Bizonytalan valutára népgazdasági tervet építeni annyi, mint ha egy gép tervrajzát kilazult körzővel és ferde vonalzóval készítenénk el. Már pedig jelenleg így áll a helyzet. A pénz inflációja az egyik legveszélyesebb következménye és egyben eszköze a szovjet gazdaság bürokratikus szétzilálásának.

Az infláció hivatalos elmélete teljes mértékben a diktatúráról szóló, fentebb elemzett elmélet színvonalán áll. „A szovjet valuta szilárdságát — mondotta Sztálin a januári plénumon — az állam kezén lévő hatalmas árutömeg biztosítja, amit rögzített áron hozunk forgalomba." Amennyiben ennek van valami értelme, az csak egyvalami lehet: a szovjet pénz megszűnt pénz lenni, nem szolgál értékmérő és értékkifejező eszköz gyanánt; a „rögzített árakat" az államhatalom szabja meg; a bankjegy nem egyéb, mint a tervgazdaság elszámolási jegye. Ez az elgondolás teljesen párhuzamos és egyenlő értékű az „osztályok felszámolásának" gondolatával. A felemásságban következetes Sztálin azonban nem meri egészében elvetni az aranytartalék elméletét sem. Nem, az aranytartalék „szintén" nem árt, de ennek csupán kiegészítő szerepe van, a külkereskedelem céljaira kell, ahol készpénzzel kell fizetni. A belső gazdaság boldogulásához elegendőek a szilárd árak, amiket a Központi Bizottság Titkársága és megbízottai szabnak meg.

Hogy a papírpénz vásárlóereje csökkenésének a mértéke nem csak a nyomógép fordulatszámától függ, hanem az „árutömeg mennyiségétől" is, azzal minden közgazdászhallgató tisztában van. Ez a törvényszerűség mind a kapitalista, mind a tervgazdaságra vonatkozik. A különbség az, hogy a tervgazdaságban adminisztratív intézkedések segítségével jóval tovább el lehet rejteni az inflációt, legalábbis annak mértékét. Annál ijesztőbbnek tűnik az elszámolás. Mindenesetre az a pénz, amelyet az árucikkekre adminisztratív úton megállapított árak szabályoznak, elveszíti azt a képességét, hogy maga legyen az árak, következésképpen a terv szabályozója. A „szocializmus" a bürokrácia számára ezen a téren is, mint minden másban, abban nyilvánul meg, hogy felszabadítja saját akaratát mindennemű létező

kontroll: a párt, a szovjetek, a szakszervezetek és a pénz kontrollja alól.

A mai szovjet gazdaság nem pénzgazdaság és nem is tervgazdaság, hanem a bürokratikus gazdaság csaknem tiszta formája. A túlméretezett és összehangolatlan iparosítás aláásta a mezőgazdaság alapjait. A parasztság a kollektivizálásban próbált menekvést találni. A tapasztalatok hamar megmutatták, hogy a kétségbeesés által ösztönzött kollektivizálás még nem szocialista kollektivizálás. A mezőgazdaság további hanyatlása visszaütött az iparra. A teljesíthetetlen és össze nem hangolt tempó fenntartásához a proletariátus erőteljesebb elnyomására volt szükség. A fogyasztók tömegeinek anyagi és a termelők politikai kontrolljától megszabadulva, az ipar társadalomellenessé vált, vagyis bürokratikus jelleget öltött. Ennek eredményeképpen az emberi szükségleteket még azon a színvonalon sem képes kielégíteni, ahogyan a kevésbé fejlett kapitalista ipar. A mezőgazdaság kiéheztető háborúval adott választ a terméketlen városoknak. A munkában tanúsított erőfeszítésük és a létfeltételeik romlása közötti ellentét nyomása alatt a munkások, a kolhozparasztok és az egyéni gazdálkodók elveszítik a munkában való érdekeltségüket, és eltölti őket a harag az állammal szemben. Ezért, nem pedig „töredékelemek" gonosz szándékai következtében van szükség kényszerítő intézkedések bevezetésére a gazdaság minden pontján (az igazgatók hatalmának megerősítése, a munkakerüléssel kapcsolatos törvényhozás, halálbüntetés a kolhoz vagyonát fosztogató kolhozparasztokra, a vetést és a betakarítást kísérő katonai intézkedések, az egyéni parasztok kényszerítése arra, hogy lovaikat átadják a kolhozoknak, az útlevélrendszer, a kolhozfalvakban létesített politikai osztályok, stb., stb.)

A pénz és az állam sorsa közötti párhuzam új és nagyon világos fényben áll előttünk. A gazdaság aránytalanságai a növekvő papírpénz-infláció útjára vezetik a bürokráciát. A tömegeknek a gazdasági aránytalanságok anyagi következményei miatti elégedetlensége pedig a puszta kényszerítés alkalmazására ösztönzi. A gazdasági tervezés éppúgy felszabadul az érték kontrollja alól, mint a bürokratikus döntések a politikai kontroll alól. Az „objektív okok", azaz a tempó fokozása materiális korlátainak tagadásában, továbbá a szovjet pénz aranyalapjának tagadásában a bürokratikus szubjektivizmus teoretikus lázálmai nyilatkoznak meg

Amennyiben a szovjet pénzrendszer is elhalóban van, akkor az nem szocialista, hanem kapitalista értelemben történik: infláció formájában. A pénz ahelyett, hogy a tervgazdálkodás segédeszköze lenne, felbomlasztásának szolgál eszközül. Mondhatjuk, hogy a proletariátus diktatúrája a bürokrácia inflációjának formájában hal el, azaz az erőszak, a megtorlások és az önkény rendkívüli elszaporodásának formá-

jában. A proletárdiktatúra nem osztály nélküli társadalomban oldódik fel, hanem a bürokráciának a társadalom feletti teljhatalmává alakul át.

A pénzügyi infláció és a bürokratikus önkény szférájában összegeződve jut kifejezésre a centrizmus politikájának egész hamissága, amit mind a szovjet gazdaság, mind a nemzetközi munkásmozgalom terén követ. A sztálini rendszer kimerítette a maga lehetőségeit és megszületett fölötte az ítélet. Összeomlása épp olyan elkerülhetetlenül küszöbön állt, mint ahogy küszöbön állt a fasizmus németországi győzelme. A sztálinizmus azonban nem önmagában álló jelenség, hanem parazita növény gyanánt ráfonódik az Októberi Forradalom törzsére. A proletárdiktatúra megmentéséért folyó harc elválaszthatatlan a sztálinizmus elleni harctól. Ez a harc meghatározó stádiumába lép. Közeledik a döntés ideje. De az utolsó szót még nem mondták ki. Az Októberi Forradalom még megmutatja önnön lényegét.

1933. április 29.

Miért győzte le Sztálin az ellenzéket?

Zeller elvtárs olyan kérdéseket vet fel levelében*, melyek nemcsak történelmi, hanem aktuális szempontból is érdekesek. Az ember gyakran belejük botlik a politikai irodalomban és magánbeszélgetések során is, méghozzá a következő, személyes jellegű megfogalmazásban: „hogyan és miért vesztették el a hatalmat?". „Hogyan vette kézbe Sztálin az apparátust?" „Miben van Sztálin ereje?". A forradalom és ellenforradalom belső törvényeire minduntalan az individuum felől kérdeznek rá, mintha sakkpartiról, vagy valamilyen sportversenyről, és nem szociális jellegű változásokról, mély konfliktusokról volna szó. A temérdek álmarxista ebből a szempontból semmiben sem különbözik a vulgáris demokratáktól, akik a nagy népmozgalmakat a parlamentben zajló folyosói beszélgetések ismérvei alapján közelítik meg.

Mindenki, aki valamennyire ismeri a történelmet tudja, hogy minden forradalom ellenforradalmat vont maga után, amely ugyan sohasem vetette vissza a társadalmat egészen a kezdőpontig a gazdaságban, de mindig megfosztotta a népet politikai vívmányainak jelentős-, olykor oroszlánrészétől. Az első reakciós hullám áldozata rendszerint a forradalmároknak az a rétege, mely a tömegek élén állt a forradalom első, támadó jellegű, „hősi" korszakában. Már ez az általános történelmi megfigyelés rá kell, hogy ébresszen, hogy nem egyszerűen ügyességről, ravaszságról, két vagy több ember képességeiről, hanem összehasonlíthatatlanul mélyebb okokról van szó.

A marxisták a felületes fatalistáktól (Léon Blumtól, Paul Faure-től és másoktól) eltérően nem tagadják a személyiség szerepét, kezdeményezőkészségének, bátorságának jelentőségét a társadalmi harcban. De az idealistáktól eltérően a marxisták tudják, hogy a tudat alá van rendelődve a létnek. A forradalomban a vezetésnek óriási szerepe van. Jó vezetés nélkül a proletariátus nem győzhet. De a legjobb vezetés sem képes forradalmat csinálni, ha nincsenek meg hozzá az objektív feltételek. A proletár vezetés legfontosabb erényei közé tartozik az a képesség, hogy el tudja dönteni, mikor lehet támadni, és mikor szük-

---

* **Fred Zeller — a Francia Szocialista Párt ifjúsági szervezetének egyik titkára, akit a népfront-politika elvetéséért, a „forradalmi vereség" tézisének propagandájáért kizártak a pártból, és Trockij elismeréssel szól róla — a szerk.**

séges visszavonulni. Ebben a képességben volt Lenin legnagyobb ereje.*

A baloldali ellenzék bürokrácia ellen folytatott harcának sikere vagy kudarca bizonyos mértékig természetesen attól függött, milyen vezetéssel rendelkeztek a szembenálló felek. De mielőtt erről beszélnénk, világosan meg kell érteni, milyen is ez a két tábor; mert az egyik tábor legjobb vezetője teljesen hasznavehetetlennek bizonyulhat a másikban, és megfordítva. A közkeletű (és naiv) kérdés: „miért nem használta fel Trockij idejében a katonai apparátust Sztálin ellen?", mindennél fényesebben tanúsítja, mennyire nem akarják, vagy nem képesek végiggondolni azokat az általános történelmi okokat, amelyek a szovjet bürokrácia győzelméhez vezettek a proletariátus forradalmi élcsapatával szemben. Ezekről az okokról — kezdve egészen az önéletrajzomtól — nem egyszer írtam munkáimban. Megpróbálom néhány sorban összefoglalni a legfontosabb következtetéseket.

Az októberi forradalom győzelmét nem a jelenlegi bürokrácia vívta ki, hanem a bolsevik vezetés alatt álló munkások és parasztok tömegei. A bürokrácia csak a végső győzelem után kezdett növekedni, sorait nemcsak forradalmár munkásokkal töltötte fel, hanem más osztályok képviselőivel is (volt cári hivatalnokok, tisztek, polgári értelmiségiek és mások). Ha megnézzük a jelenlegi bürokrácia idősebb nemzedékét, az októberi forradalom idején túlnyomó többségükben a burzsoázia táborában álltak (példaként vegyük csak a szovjet követeket: Potyomkin, Majszkij, Trojanovszkij, Szuric, Hincsuk és mások). A jelenlegi bürokraták közül azok, akik október napjaiban a bolsevikok táborához tartoztak, többnyire nem játszottak jelentős szerepet sem a fordulat előkészítésében, sem végrehajtásában, sem az azt követő első években. Ez mindenekelőtt magára Sztálinra vonatkozik. Ami a fiatal bürokratákat illeti, őket az idősebbek válogatták ki, és nevelték föl, általában saját fiaik közül. Ennek az új, forradalom utáni rétegnek lett a „vezére" Sztálin.

A szakszervezeti mozgalom története egyik országban sem csak a sztrájkok, s általában a tömegmozgalmak története, hanem a szakszervezeti bürokrácia kialakulásának története is. Elég jól ismert, milyen hatalmas konzervatív erővé nőtte ki magát ez a bürokrácia, és milyen hibátlan érzékkel válogatja ki, s neveli fel a megfelelő módon a

---

* **A sztálinistáknál éppen ellenkező a helyzet: a gazdasági élénkülés és a viszonylagos politikai egyensúly idején meghirdették „az utcák meghódítását", a „barikádokat", azt, hogy „szovjeteket mindenhova", most pedig, amikor Franciaország mély társadalmi és politikai válságban van, a radikálisok, vagyis egy velejéig rothadt polgári párt nyakába borulnak. Régóta ismert, hogy ezeknek az uraknak az a szokása, hogy esküvőn gyászdalokat énekelnek, temetésen pedig Hümént dicsőítő himnuszokat.**

maga számára „zseniális" vezéreit: Gompers, Green, Legien, Leipart, Jouhaux, Citrine és mások. Ha Jouhaux egyelőre sikerrel védi pozícióit a baloldali támadásoktól, ez nem azért van, mert nagy stratéga (bár kétségtelenül bürokrata kollégái fellett áll; nemhiába illeti őt ebben a környezetben az első hely), hanem mert apparátusa minden nap minden órájában szívósan küzd fennmaradásáért, kollektívan választja ki a legjobb harcmodort, Jouhaux helyett gondolkozik, sugalmazza számára a kellő döntések meghozatalát. De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy Jouhaux legyőzhetetlen. Ha a helyzet éles fordulatot vesz — a forradalom vagy a fasizmus irányába — az egész szakszervezeti apparátus azonnal elveszti magabiztosságát, ravasz manőverei erőtlenekké válnak, maga Jouhaux pedig nem impozáns, hanem szánalmas benyomást fog kelteni. Emlékezzünk csak, milyen megvetett senkiháziak voltak a német szakszervezetek mindenható, gógös vezetői 1918-ban, mikor akaratuk ellenére kitört a forradalom, vagy 1932-ben, amikor előretört Hitler.

Ezekből a példákból látható, miből fakad a bürokrácia ereje és gyengesége. Ez a réteg a tömegmozgalomból nő ki a harc első, hősi szakaszában. De miután a tömegek fölé emelkedik, és megoldja saját „szociális problémáit" — biztosítja fennmaradását, befolyását, tekintélyét stb. —, a bürokrácia egyre inkább arra törekszik, hogy passzivitásban tartsa a tömegeket. Minek kockáztasson? Hiszen neki már van vesztenivalója. A reformista bürokrácia befolyásának és jólétének igazi virágkora a kapitalista fellendülés és a dolgozók viszonylagos passzivitásának időszakára esik. De amikor ez a passzivitás jobbról vagy balról megtörik, a bürokrácia dőzsölése véget ér. Bölcsessége és ravaszsága ostobasággá és gyengeséggé változik. A „vezérek" természete mindig azon osztály (vagy réteg) természetének felel meg, amelyet vezetnek, illetve annak az objektív helyzetnek, amelyben ez az osztály (vagy réteg) van.

A szovjet bürokrácia mérhetetlenül hatalmasabb, mint az összes kapitalista ország reformista bürokráciája együttvéve, mert kezében van az államhatalom, minden ezzel járó előnnyel és privilégiummal együtt. Igaz, a szovjet bürokrácia a győztes proletárforradalom talajából nőtt ki. De elképesztő naivitás lenne, ha emiatt idealizálnánk magát a bürokráciát. Egy szegény országban, és a Szovjetunió még ma is nagyon szegény ország, ahol csak a lakosság elenyésző kisebbsége jut hozzá elegendő élelmiszerhez és ruházathoz, nos ,egy ilyen országban kisebb-nagyobb bürokraták milliói igyekeznek megoldani mindenekelőtt saját „szociális problémájukat", vagyis azt, hogyan biztosíthatják saját jólétüket. Innen ered a bürokrácia végtelen egoizmusa és konzervativizmusa, félelme a tömegek elégedetlenségétől, a kritikával szembeni gyűlölete, ezért fojt el elképesztő szívóssággal minden sza-

bad gondolatot, végül, ezért hajt fejet képmutató, vallásos módon a „vezér" előtt, akiben korlátlan hatalma és privilégiumai testesülnek meg. Mindez együtt alkotja a „trockizmus" elleni harc tartalmát.

Teljesen egyértelmű az a nagyon fontos tény, hogy a bürokrácia annál hatalmasabbá vált, minél súlyosabb csapások érték a világon a munkásosztályt. A forradalmi mozgalmak veresége Európában és Ázsiában fokozatosan megingatta a szovjet munkások hitét abban, hogy szövetségeseik lesznek külföldön. Az országban szűnni nem akaró ínség uralkodott. A munkásosztály legbátrabb, legönfeláldozóbb képviselői vagy elpusztultak a polgárháborúban, vagy néhány fokkal feljebb emelkedtek, s többségükben asszimilálódtak a bürokráciához, elveszítve ezzel forradalmi szellemüket. A széles néptömegek, kimerülve a forradalmi évek szörnyű megpróbáltatásaitól, kilátásaikat vesztve, a csalódottság keserűségével passzívvá váltak. Hasonló reakció figyelhető meg, ahogy erről már volt szó, minden forradalom után. Az októberi forradalom mint proletárforradalom felbecsülhetetlen történelmi fölénye abban van, hogy a tömegek kimerültségét és csalódottságát nem az osztályellenség használta ki, nem a burzsoázia és a nemesség, hanem magának a munkásosztálynak a legfelsőbb rétege és a vele összefonódott közbülső csoportok, amelyek belevegyültek a szovjet bürokráciába.

A valódi proletárforradalmárok elsősorban nem az apparátusból, hanem a forradalmi tömegek aktivitásából merítették erejüket. Többek között a Vörös Hadsereget sem „apparatcsikok" hozták létre (a legkritikusabb években az apparátus még nagyon gyenge volt), hanem hős munkáskáderek, akik a bolsevikok vezetése alatt maguk köré tömörítették a fiatal parasztokat, és harcba vitték őket. A forradalmi mozgalom hanyatlása, a kimerültség, a vereségek Európában és Ázsiában, a munkástömegek csalódottsága szükségszerűen és egyenesen oda vezetett, hogy a forradalmi internacionalisták pozíciói meggyengültek, ugyanakkor megerősödött a konzervatív, nemzeti bürokrácia helyzete. A forradalomban új fejezet kezdődik. A korábbi időszak vezetői ellenzékbe szorulnak. Az apparátus konzervatív politikusai, akiknek másodrendű szerepük volt a forradalomban, ellenkezőleg, mint diadalmas bürokrácia az előtérbe kerülnek.

Ami a katonai apparátust illeti, ez része volt a bürokrata apparátusnak, és jellegében nem különbözött tőle. Elég, ha annyit mondunk, hogy a polgárháború éveiben a Vörös Hadsereg tízezrével olvasztotta magába a volt cári tiszteket. 1919. március 13-án Lenin egy petrográdi tömeggyűlésen a következőket mondta: „Mikor Trockij elvtárs nemrég közölte velem, hogy katonai szerveinknél a tisztek száma néhány tízezerre tehető, akkor kaptam konkrét képet arról, miben rejlik ellenségünk hasznosításának titka: hogyan kell rávenni a kommunizmus

építésére egykori ellenfeleit, hogyan kell a kommunizmust építeni azokból a téglákból, amelyeket a kapitalisták szedtek össze ellenünk! Más tégláink nincsenek!" (Lenin Művei, XXIV. kötet, 1932, orosz kiadás, gyorsírásos jegyzőkönyv, 65. old.). Ezek a tiszti és hivatalnokkáderek az élenjáró munkások közvetlen nyomása és felügyelete alatt az első években teljesítették feladatukat. A kegyetlen harc tüzében szó sem lehetett a tisztikar privilégizált helyzetéről: még maga a kifejezés is eltűnt a szótárból. De a győzelmek, a békés állapotokra való áttérés után éppen a katonai apparátus igyekezett az egész bürokrata apparátus legbefolyásosabb, leginkább privilégizált részévé válni. A hatalmat csak az ragadhatta volna meg a tisztikarra támaszkodva, aki hajlandó lett volna méltányolni a tiszti kaszt jellegzetes vágyait, azaz aki hajlandó lett volna előkelő helyzetet biztosítani számára, bevezetni a rangokat, a rendjeleket, egyszóval azonnal, egycsapásra megtenni mindazt, amit a sztálini bürokrácia fokozatosan tett meg a következő 10—12 évben. Egy pillanatig sem kétséges, hogy azokban a napokban semmilyen nehézséget sem okozott volna katonai fordulatot végrehajtani Zinovjev, Kamenyev, Sztálin és a többiek frakciója ellen, még vérontásra sem lett volna szükség. De egy ilyen fordulat eredményeképpen felgyorsult volna az a bürokratizálódás és bonapartizmus, amely ellen a baloldali ellenzék harcba lépett.

A leninista bolsevikok feladata a lényeget illetően nem az volt, hogy a pártbürokrácia ellen a katonára támaszkodjanak, hanem hogy a proletárok élcsapatára — s rajtuk keresztül a néptömegekre — támaszkodva megfékezzék a bürokráciát, megtisztítsák az idegen elemektől, alávessék a dolgozók éber ellenőrzésének, és politikáját a forradalmi internacionalizmus medrébe tereljék. De minthogy a polgárháború, az éhezés, a járványok évei alatt a forradalmi tömegek minden erőforrása kimerült, a bürokrácia pedig borzasztóan felduzzadt, és elszemtelenedett, a proletárforradalmárok bizonyultak gyengébbnek. Igaz, a leninista bolsevikok zászlaja alatt több tízezer kiváló forradalmár harcos tömörült, köztük katonák is. A haladó munkások rokonszenvvel viszonyultak az ellenzékhez. De ez a rokonszenv passzív maradt: a tömegek már nem hittek abban, hogy harc árán komolyan meg lehet változtatni a helyzetet. Közben pedig a bürokrácia egyre csak ezt hajtogatta: „Az ellenzék nemzetközi forradalmat akar, és arra készül, hogy belerántson minket egy forradalmi háborúba. Elég volt a megrázkódtatásokból, a szörnyű csapásokból. Rászolgáltunk a pihenésre. Nincs szükségünk már semmilyen „permanens forradalomra". Mi magunk fogjuk itt létrehozni a szocialista társadalmat. Munkások és parasztok, támaszkodjatok ránk, vezetőitekre!" Ez a konzervatív, nemzeti agitáció, melyet egyébként az internacionalisták dühödt, olykor végletesen reakciós rágalmazása kísért, jól összekovácsolta

mind a katonai, mind a civil bürokráciát, és kétségtelenül visszhangra talált a kimerült és elmaradott munkás- és parasztтömegeknél. A bolsevik élcsapat így elszigetelődött, és részenként szétverték. Ennyi a titka a thermidoriánus bürokrácia győzelmének.

A Sztálin rendkívüli taktikai érzékéről, szervezői képességeiről szóló állítások nem egyebek mítosznál, amelyet tudatosan teremtett meg a Szovjetunió és a Komintern bürokráciája. Ezt átvette a baloldali polgári értelmiség, amely individualizmusa ellenére, szívesen hajt fejet a diadal előtt. Ezek az urak nem vettek tudomást Leninről, nem ismerték el, amikor az a nemzetközi csőcseléktől üldözötten előkészítette a forradalmat. Viszont „elismerték" Sztálint, amikor az ilyen elismerés semmit sem jelent, csupán passziót, olykor pedig kifejezetten előnyös.

A baloldali ellenzék elleni harcot tulajdonképpen nem Sztálin, hanem Zinovjev kezdeményezte. Sztálin kezdetben ingadozott, és várakozó álláspontra helyezkedett. Hiba lenne azt gondolni, hogy Sztálinnak már kezdettől volt valamilyen stratégiai terve. Tapogatódzott. Kétségtelen, hogy a forradalmi marxista gyámság nyomasztotta. Valóban egyszerűbb, nemzetibb jellegű, „megbízhatóbb" politikát keresett. A rászakadó siker őt érte a legváratlanabbul. Ez az új uralkodó réteg, a forradalmi arisztokrácia sikere volt, amely igyekezett megszabadulni a tömegek ellenőrzésétől, és szüksége volt belső ügyeihez egy erős, megbízható döntőbíróra. Sztálin, a proletárforradalom másodrendű figurája, a thermidoriánus bürokrácia vitathatatlan vezére lett, első ebben a közegben, — de nem több.*

Malaparte, a fasiszta vagy félfasiszta olasz író, kiadott egy könyvecskét Az államcsíny technikája címmel, melyben kifejti azt a gondolatot, hogy „Trockij forradalmi taktikája", Lenin stratégiájával ellentétben, bármely országban, bármilyen feltételek mellett győzelemhez vezethet. Nehéz lenne kitalálni ennél ostobább elméletet! Mellesleg azok a bölcsek, akik már régóta azzal vádolnak minket, hogy a határozatlanságunk miatt veszítettük el a hatalmat, lényegében Malaparte álláspontját osztják: úgy gondolják, léteznek bizonyos „titkos" technikák, melyek segítségével ki lehet vívni, és meg lehet tartani a forradalmi hatalmat, függetlenül bármilyen fontos objektív tényezőtől, mint például, hogy győznek-e, vagy elbuknak a forradalmak Nyugaton és Keleten, fellendülőben vagy hanyatlóban van-e a tömegmozgalom az országban stb. A hatalom nem holmi díj, amely az „ügyesebbnek" jut. A hatalom emberek közötti, végsősoron osztályok közötti

---

* **Sztálinról mint marxista teoretikusról csak az igazi lakájok beszélhetnek. Könyve, A leninizmus kérdései, egy eklektikus kompiláció, tele iskolás hibákkal. A nemzeti bürokrácia azonban egyáltalán nem „elmélettel" győzte le a marxista ellenzéket, hanem társadalmi súlyával.**

viszony. A jó vezetés, erről már volt szó, fontos tényezője a sikereknek. De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vezetés minden feltétel mellett biztosíthatja a győzelmet. A dolgot végsősoron az osztályharc dönti el, illetve azok a belső átalakulások, amelyek az egymással küzdő tömegekben lezajlanak.

Arra a kérdésre, miként alakult volna a harc menete, ha Lenin életben marad, természetesen nem lehet matematikai pontossággal válaszolni. Hogy Lenin kérlelhetetlen ellenfele lett volna a mohó, konzervatív bürokráciának és Sztálin politikájának, aki egyre inkább a bürokráciával kapcsolta össze saját sorsát, az vitathatatlanul látható Leninnek élete utolsó szakaszából származó több leveléből, cikkéből és javaslatából, így „Végrendeletéből", amelyben javasolta, hogy Sztálint váltsák le a főtitkár posztjáról, végül utolsó leveléből, amelyben megszakított Sztálinnal „minden személyes és elvtársi kapcsolatot". A két betegségi roham közötti időszakban Lenin azt ajánlotta nekem, hogy alakítsunk együtt frakciót a bürokrácia, s annak vezérkara, a KB Szervező Bizottsága ellen, melyet Sztálin irányított. A párt XII. kongresszusára Lenin, saját kifejezése szerint, „bombát" készített Sztálin ellen. Mindezt — pontos és kétségbevonhatatlan dokumentumok alapján — elmondom önéletrajzomban és a Lenin végrendelete című külön munkámban. Lenin előkészületi intézkedései azt mutatják, hogy nagyon nehéznek vélte a küszöbön álló harcot; természetesen nem azért, mert *személyesen* félt Sztálintól mint ellenféltől (erről beszélni is nevetséges), hanem mert Sztálin mögött világosan felismerte a hatalmas réteget alkotó kormányzó bürokrácia komoly érdekösszefonódását. Sztálin már Lenin életében áskálódott ellene, ügynökein keresztül óvatosan terjesztve a hírt, hogy Lenin szellemileg rokkant, nem érti a helyzetet stb., egyszóval szárnyra keltette azt a legendát, amely ma a Komintern nemhivatalos verziója annak megmagyarázására, miért volt Lenin életének utolsó másfél-két esztendejében éles ellentét Lenin és Sztálin között. Valójában mindazok a cikkek és levelek, amelyeket Lenin már betegen diktált, talán eszmevilágának legérettebb gyümölcsei. Ennek a „rokkantnak" az éleselméjűsége egy tucatnyi Sztálinnak is bőséggel elég lett volna.

Teljes bizonyossággal állítható, hogy ha Lenin tovább él a bürokratikus mindenhatóság nyomása — legalábbis az első években — lassabban érvényesült volna. De Krupszkaja már 1926-ban a következőket mondta a baloldali ellenzék körében: „Ha Iljics élne, már biztos börtönben ülne". Lenin félelmei és aggasztó jóslatai akkor még frissen éltek Krupszkaja emlékezetében, és egyáltalán nem ringatta illúziókban magát Lenin személyes mindenhatóságával kapcsolatban. Az ő szavaiból megértette, hogy a legjobb kormányos is függ a szembejövő vagy hátszéltől és az áramlatoktól.

*

Tehát Sztálin győzelme elkerülhetetlen volt? Tehát a baloldali ellenzék (a leninista bolsevikok) harca reménytelen volt? Az ilyen kérdésfelvetés absztrakt, sematikus, fatalista. A harc menete nyilvánvalóvá tette, hogy a leninista bolsevikok a Szovjetunióban teljes győzelmet aratni — vagyis kivívni a hatalmat, és megszüntetni a bürokratikus rákfenéjét —, nem tudtak, és nem is fognak tudni a világforradalom támogatása nélkül. De ez távolról sem jelenti azt, hogy harcuk nyomtalanul folyt le. Ha nincs az ellenzék bátor kritikája, ha a bürokrácia nem retteg az ellenzéktől, Sztálin és Buharin irányvonala a kulákokat illetően elkerülhetetlenül a kapitalizmus újjászületéséhez vezetett volna. Az ellenzék ostorcsapásai alatt a bürokrácia kénytelen volt fontos elemeket kölcsönvenni platformunkból. Azonban a leninisták megmenteni a szovjet rendszert a torzulástól és a személyi uralom visszataszító jelenségeitől nem tudták. De megmentették a teljes összeomlástól, útját állva a kapitalista restaurációnak. A bürokrácia progresszív reformjai az ellenzék forradalmi harcának melléktermékei voltak. Ez egyáltalán nem elégít ki minket. De ez is valami.

A nemzetközi munkásmozgalom porondján, amitől a szovjet bürokrácia csak közvetve függ, a helyzet összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb volt, mint a Szovjetunióban. A Komintern közvetítésével a sztálinizmus vált a világforradalom legnagyobb fékezőjévé. Sztálin nélkül nem létezne Hitler. Ma Franciaországban a sztálinizmus a levertség politikájával, amelyet „népfront"-politikának neveznek, a proletariátus új vereségét készíti elő. De a baloldali ellenzék harca itt sem maradt eredménytelen. Az egész világon felnövőben vannak, és sokasodnak a valódi proletárforradalmárok, az igazi bolsevikok, akik nem a szovjet bürokráciához csatlakoztak, hogy kihasználják tekintélyét és pénztárát, hanem Lenin programjához és az októberi forradalom zászlajához. Az imperializmus, a reformizmus és a sztálinizmus egyesült erőinek valóban szörnyű, a történelemben mindeddig példátlan üldözése közepette a leninista bolsevikok erősödnek, izmosodnak, és mindinkább kivívják a haladó munkások bizalmát. A most zajló fordulat nyilvánvaló tünete például a párizsi szocialista ifjúság nagyszerű fejlődése. A világforradalom a Negyedik Internacionálé zászlaja alatt folyik majd. Első sikerei után kő kövön nem marad a sztálini klikk mindenhatóságából, legendáiból, rágalmaiból és felfújt hírnevéből. A szovjet köztársaság, akárcsak a világ proletár élcsapata, végleg megszabadul a bürokratizmus polipjától. A sztálinizmus történelmi összeomlása elrendeltetett, és ez megérdemelt büntetés azért a számtalan bűntettért, melyet a világ munkásosztályával szemben elkövetett. Más bosszút nem várunk és nem akarunk!

1935. november 12.

Sztálinizmus és bolsevizmus

A reakciós korszakok, mint a mienk is, nemcsak szétbomlasztják és meggyengítik a munkásosztályt, elszigetelve élcsapatától, hanem a mozgalom általános ideológiai színvonalát is lesüllyesztik, régen túlhaladott szintre vetik vissza a politikai gondolkodást. Az élcsapat feladata ilyen körülmények között mindenekelőtt abban áll, hogy ne hagyja magát bevonni az általános visszasodródásba — úszni kell az ár ellen. Ha a kedvezőtlen erőviszonyok nem teszik lehetővé, hogy megtartsuk a korábban elfoglalt politikai pozíciókat, meg kell tartani legalább az ideológiai pozíciókat, hiszen ezekben a múlt drágán megfizetett tapasztalata fejeződik ki. Az ostobáknak ez a politika „szektarianizmus". Pedig csak ez készíthet fel az új nagy előreugrásra a közelgő történelmi dagályhullám idején.

A marxizmus és a bolsevizmus elleni reakció

A nagy politikai vereségek elkerülhetetlenül átértékelésre vezetnek, amely nagyjából kétféleképpen történhet. Egyrészt a valódi élcsapat a vereség tapasztalataival gazdagodva foggal-körömmel védelmezi a forradalmi gondolkodás örökségét, hogy ezen az alapon törekedjék új káderek kinevelésére a jövendő tömegküzdelmek számára. Másrészt a vereségektől megrettent, megrögzött gondolkodásmódúak, centristák, dilettánsok megpróbálják lerombolni a forradalmi tradíció tekintélyét, és „új eszmék" keresésének leple alatt messze visszahátrálnak.

Példák sokaságát idézhetnénk az ideológiai reakcióra, amely egyébként leggyakrabban az összeomlás formáját ölti. A II. és III. Internacionálé, illetve a londoni irodabeli centrista csatlósaik egész irodalma lényegében ilyesfajta példákból áll. Nyoma sincs marxista elemzésnek. Híján van minden komoly kísérletnek, hogy a vereségek okait megvilágítsa. Nincs egyetlen friss mondat sem a jövőről. Semmi, csak sablon, maradiság, félrevezetés, és mindenekelőtt a bürokratikus önátmentés biztosítása. Bőven elég tíz sor holmi Hilferdingtől vagy Ottó Bauertől, hogy a rothadás bűze megcsapjon. A Kominternen teoretikusaira kár is szót vesztegetni. Az agyondicsőített Dimitrov műveletlen és banális, mint egy kocsmáros. Ezeknek az embereknek a gondolkodása túlságosan lusta, semhogy megtagadnák a marxizmust, inkább prostituálják. Nem ők érdekelnek most bennünket. Nézzük az „újítókat". A volt osztrák kommunista, Willi Schlamm a „Hazugság diktatúrája" kifejező címmel szentelt egy könyvet a moszkvai pereknek.

Schlamm nagytehetségű újságíró, akinek érdeklődési körébe főként aktuális kérdések tartoznak. A moszkvai hamisítások kritikája ragyogóan sikerül Schlammnak, amiként az „önkéntes beismerések" pszichológiai mechanizmusának feltárása is. De nem elégedve meg evvel, a szocializmus új elméletét is meg akarja alkotni, amely bebiztosítaná a jövőbeni vereségek és hamisítások ellen. De minthogy Schlamm egyáltalán nem teoretikus, sőt szemmel láthatóan gyengén felkészült a szocializmus fejlődésének történetéből, így hát az új felfedezés örve alatt teljességgel visszakanyarodik a Marx előtti szocializmushoz, méghozzá annak is a német, azaz a legelmaradottabb, legédeskésebb, legémelyítőbb vállfajához. Schlamm lemond a dialektikáról, az osztályharcról, nem is beszélve a proletárdiktatúráról. A társadalom átalakításának feladata nála bizonyos „örök" morális igazságok valóra váltásában összegeződik, melyekkel már a kapitalista rendszerben megpróbálja átitatni az emberiséget. Kerenszkij „Novaja Rosszija" című újságja (most Párizsban megjelenő, régi, vidéki orosz lap) nemcsak örömmel fogadja Willi Schlamm kísérletét, hogy erkölcsi vakcina védőoltásával gyógyítsa a szocializmust, hanem büszkélkedik is. A szerkesztőség elfogulatlan kommentárja szerint Schlamm rátalál az őseredeti orosz szocializmusra, amely a régóta sivár és penészes osztályharccal szembeszegezi a hit, remény és szeretet megszentelt elveit. Persze az orosz „szociálforradalmárok" eredeti doktrínája az „elméleti" előfeltevések tekintetében visszatérést jelent az (1848. — a ford.) március előtti Németország szocializmusához. Azonban igazságtalanság volna alaposabb eszmetörténeti ismereteket számonkérni Kerenszkijtől, mint Schlammtól. Sokkal fontosabb az a körülmény, hogy a Schlammal szolidáris Kerenszkij kormányfőként kezdeményezte a bolsevikoknak, mint a német vezérkar ügynökeinek az üldözését, tehát ugyanazokkal a hagugságokkal manipulált, amelyeket leküzdendő Schlamm most a maga szúette metafizikai abszolutumait mozgósítja.

Schlamm és a hozzá hasonlók eszmei reakciójának pszichológiai mechanizmusa felettébb egyszerű. Bizonyos ideig ezek az emberek részt vettek egy olyan politikai mozgalomban, amely esküdött az osztályharcra, és szavakban a dialektikus materializmushoz fohászkodott. Ausztriában, akárcsak Németországban a dolog katasztrofálisan végződött. Schlamm levonja az indokolatlan következtetést: lámcsak hova vezetett az osztályharc és a dialektika! De minthogy az igazság feltárása a történelmi tapasztalat és az egyéni tájékozottság függvénye, így reformerünk az új eszmék keresése közben csupa rég levetett kacatra bukkan, amelyet nemcsak a bolsevizmussal szegez bátran szembe, de a marxizmussal is. Első pillantásra az ideológiai reakció Schlamm által képviselt típusa túlságosan is primitív (Marxtól.. Kerenszkijig!), hogysem elidőzzünk rajta. Pedig valójában felettébb

tanulságos. Éppen a primitivségének köszönhetően mutatja a reakció összes többi formájának közös nevezőjét. Mindenekelőtt azt a formát, amely a bolsevizmus alaptalan elutasításában nyilvánul meg.

„Vissza a marxizmushoz"?

A bolsevizmusban a marxizmus a maga legnagyszerűbb történelmi kifejeződését találta meg. A bolsevizmus zászlaja alatt aratta első győzelmét a proletariátus, és alakult az első munkásállam. Ezeket a tényeket már semmilyen erő nem tudja kitörölni a történelemből. De minthogy az októberi forradalom egy adott szakaszán a bürokrácia diadalához vezetett, az elnyomás, rablógazdálkodás és félrevezetés — Schlamm találó kifejezésével élve a „hazugság diktatúrája" — rendszeréhez, ezért sok formálisan gondolkodó, felületes elme hajlik a sommás ítéletre: nem lehet harcolni a sztálinizmus ellen, ha nem mondunk le a bolsevizmusról. Schlamm, mint tudjuk, még tovább megy: maga a sztálinizmussá elfajzott bolsevizmus a marxizmus szülötte, következésképp lehetetlen a sztalinizmus ellen harcolni a marxizmus talaján maradva.

Kisebb következetességgel nagyobb számban nyilatkoznak ellenkezőleg: „a bolsevizmustól vissza kell térni a marxizmushoz". Milyen úton? Milyen marxizmushoz? Még azelőtt, hogy a marxizmus a bolsevizmus képében „csődbe jutott" volna, már hajótörést szenvedett szociáldemokráciaként. A „vissza a marxizmushoz" jelszava ilyen módon ugrást jelent a II. és III. Internacionálé korszakán keresztül . . . az I. Internacionáléhoz? De a maga idejében az is összeomlott. Tehát végül is oda lyukadunk ki, hogy — visszatérünk . . Marx és Engels Összes Műveihez. Ezt a hősies ugrást végrehajthatjuk anélkül, hogy kilépnénk dolgozószobánkból, sőt még a papucsot sem kell levetni. De utána hogyan közelítünk klasszikusainktól (Marx 1883-ban meghalt, Engels 1895-ben) az új korszak feladataihoz, mellőzve az elméleti és politikai harc néhány évtizedét, beleértve a bolsevizmust és az októberi forradalmat? Senki, aki azt ajánlja, hogy mondjunk le a bolsevizmusról, mint csődbe jutott irányzatról, nem mutatott új utakat. Így hát az egész abban az egyszerű tanácsban foglalható össze, hogy tanulmányozd a „Tőkét". Ez ellen nincs mit felhozni. Csakhogy a „Tőkét" a bolsevikok is tanulmányozták, méghozzá nem is rosszul. Ez azonban nem akadályozta meg a szovjet állam elfajzását és a moszkvai perek megrendezését. Mit tegyünk hát?

Felelős-e a bolsevizmus a sztálinizmusért?

Bizonyos-e azonban, hogy a sztálinizmus nem más, mint a bolsevizmus törvényes leszármazottja, amint azt az egész reakció feltételezi, ahogy maga Sztálin is állítja, s miként azt a mensevikek, anarchisták és némely, magukat marxistának tekintő balos doktrinérek gondolják? „Mi ezt mindig is tudtuk előre — mondják ők — a többi szocialista párt betiltásától, az anarchisták elnyomásától kezdve, a bolsevikoknak a szovjetekben gyakorolt diktatúrája bevezetése óta, hogy az októberi forradalom nem is torkollhatott másba, mint a bürokrácia diktatúrájába. A sztálinizmus a leninizmus folytatása s egyben csődje is."

A téves megítélés kiindulópontja a bolsevizmus, az októberi forradalom és a Szovjetunió hallgatólagos azonosítása. A történelmi folyamat, amely az ellenséges erők harcából áll, behelyettesítődik a bolsevizmus légüres térben zajló evolúciójával. Holott a bolsevizmus csak egy politikai irányzat, s noha szorosan összeforrt a munkásosztállyal, mégsem azonos avval. És a Szovjetunióban a munkásosztályon kívül létezik még több mint százmillió paraszt, különféle nemzetiségek, valamint az elnyomatás, nélkülözés és tudatlanság öröksége. A bolsevikok által megalapított állam nemcsak a bolsevizmus értelmét és akaratát tükrözi, hanem az ország kulturális színvonalát, a lakosság szociális összetételét, a barbár múlt és a nem kevésbé barbár világimperializmus elnyomását is. A szovjet állam elfajulásának folyamatát úgy ábrázolni, mint a tiszta bolsevizmus evolúcióját, azt jelenti, hogy ignoráljuk a társadalmi valóságot, annak egy elvont logikai eleme javára. Tulajdonképpen elegendő ezt a szarvashibát néven nevezni, hogy nyoma se maradjon.

Mindenesetre maga a bolsevizmus sohasem azonosította magát sem az októberi forradalommal, sem a belőle keletkező szovjet állammal. A bolsevizmus úgy tekintette magát, mint egyik tényezőjét a történelemnek. Annak „öntudatos" nagyon fontos, de nem döntő tényezője.

A történeti szubjektivizmus hibájába sohasem estünk. A döntő tényezőt — a termelőerők adott alapzatán — mi az osztályharcban láttuk, méghozzá nem pusztán nemzeti, hanem nemzetközi téren.

Amikor a bolsevikok engedményeket tettek a paraszti tulajdonosi törekvések javára, szigorú szabályokhoz kötötték a pártfelvételt, tisztogatásokat foganatosítottak a pártban az idegen elemek eltávolítására, betiltották a többi pártot, bevezették a NEP-et, a vállalatok koncesszióba adásához folyamodtak vagy diplomáciai megállapodásokat kötöttek az imperialista kormányokkal, nos akkor a bolsevikok levonták az egyes konzekvenciákat abból az alapvető tényből, ami kezdettől fogva világos volt számukra elméletileg, nevezetesen, hogy bár-

mily fontos is legyen önmagában a hatalom megragadása, az még semmiképp sem teszi a pártot a történelmi folyamat teljhatalmú birtokosává. Igaz, hogy a párt az állam meghódítása után korábban elképzelhetetlen mértékben tud hatást gyakorolni a társadalom fejlődésére, viszont maga is alá van vetve az összes többi elem megsokszorozódott hatásának. Az ellenséges erők közvetlen támadása kivetheti a hatalomból. Egy jobban elhúzódó folyamat során a hatalmat megtartva is belülről elkorcsosulhat. A történelem folyamatának éppen ezt a dialektikáját nem értik a szektás okvetetlenkedők, akik a sztálini bürokrácia poshadásában igyekeztek megsemmisítő érvet fellelni a bolsevizmus ellen.

Ezek az urak voltaképp azt mondják: rossz az a forradalmi párt, amely nem foglal magában biztosítékot saját elfajzása ellen. Ilyen kritériumok alapján a bolsevizmust kétségtelenül el kell ítélni — nincsen csodatalizmánja. Csakhogy maga ez a kritérium hamis. A tudományos gondolkodás konkrét elemzést követel: hogyan és miért zülött szét a párt. Mindezidáig a bolsevikokon kívül senki sem nyújtotta ezt az elemzést. Nekik nem volt szükségük ehhez a bolsevizmussal való szakításra. Ellenkezőleg, annak fegyvertárában megtalálták mindazt, ami elengedhetetlen a helyzet tisztázásához. A következtetés, amelyre jutottak, így hangzik: a sztálinizmus természetesen a bolsevizmusból „nőtt ki", de nem formállogikailag, hanem dialektikusan — nem a forradalmi állítás, hanem a thermidori tagadás értelmében. Ez egyáltalán nem ugyanaz.

A bolsevizmus prognózisa

A bolsevikoknak azonban nem kellett a moszkvai perekre várniuk, hogy kellőképpen megvilágítsák a Szovjetuniót irányító párt felbomlásának okait. Jóelőre látták egy ilyen fejlődési variáns elméleti lehetőségét és már korábban beszéltek erről. Hadd emlékeztessünk arra az előrejelzésre, amelyet a bolsevikok adtak, nemcsak az októberi forradalom előestéjén, hanem már sok évvel azelőtt is. A különleges erőviszonyok a nemzeti és nemzetközi porondon arra vezetnek, hogy a proletariátus elsőként egy olyan elmaradott országban juthat hatalomra, mint Oroszország. De ez az erőkonstelláció már eleve arról szólt, hogy a fejlettebb országok proletariátusának többé-kevésbé gyors győzelme nélkül a munkásállam nem maradhat fenn Oroszországban. A magára hagyott szovjetrendszer elhull vagy elfajzik. Helyesebben szólva előbb degenerálódik, majd elhull. Történetesen magam is többször írtam erről, már 1905-től kezdve. Az „Orosz forradalom története" című művemben (lásd az utolsó kötetének Függelékét: „Szocializmus

egy országban") összegyűjtöttem a bolsevik vezetők idevonatkozó fejtegetéseit az 1917—23-as időszakból. Ez mind abban foglalható össze, hogy a Nyugaton végbemenő forradalom nélkül a bolsevizmust fel fogja számolni a belső ellenforradalom vagy a külső intervenció, esetleg a kettő kombinációja. Lenin közelebbről is nemegyszer rámutatott arra, hogy a szovjet rendszer elbürokratizálódása nem technikai vagy szervezési kérdés, hanem a munkásállam szociális félresiklásának lehetséges kezdete.

A XI. pártkongresszuson, 1922 márciusában Lenin kitért arra a „támogatásra", amelyet a NEP óta kívánnak nyújtani Szovjet-Oroszországnak egyes burzsoá politikusok, kiváltképp a liberális Usztrjalov professzor. „Én a szovjethatalom támogatása mellett vagyok Oroszországban — így Usztrjalov — mert olyan útra lépett, amelyen egy közönséges polgári hatalom felé csúszik le. Lenin jobban kedveli az ellenség cinikus hangját, mint a „mézesmázos kommunista hazudozást". Kíméletlen józansággal figyelmezteti a pártot a veszélyre. „Nyíltan meg kell mondanunk, hogy az, amiről Usztrjalov beszél, lehetséges. A történelem mindenféle torzulást ismer, a meggyőződésre, odaadásra és más efféle nagyszerű lelki tulajdonságra alapozni politikailag teljesen komolytalan. Nagyszerű lelki jellemvonások kevés számú embernél fordulnak elő, míg a történelem kimenetelét a gigászi tömegek döntik el, akik néha felettébb udvariatlanul viselkednek ezzel a kevés számú emberrel, ha azok nem tudnak bánni velük". Egyszóval a párt nem a fejlődés egyetlen tényezője, és nagy történelmi mércével mérve nem is döntő.

„Előfordul, hogy az egyik nép meghódítja a másikat — folytatja Lenin ugyanazon a kongresszuson, az utolsón, mely részvételével zajlott le — ez igen egyszerű és mindenkinek érthető. De hogy áll a dolog ezeknek a népeknek a kultúrájával? Ez már nem olyan egyszerű. Ha a hódító nép kultúráltabb a legyőzöttnél, akkor ő erőszakolja rá arra a maga kultúráját, ha pedig ellenkezőleg, akkor megesik, hogy a legyőzött kényszeríti saját kultúráját a hódítóra. Nem történt-e valami hasonló az OSzSzK fővárosában, és nem adódott-e itt az, hogy 4700 kommunista (majdnem egy egész hadosztály, és mind válogatottak) alárendelődött egy idegen kultúrának?" Ez 1922 elején hangzott el, és már nem először. A történelmet nem a kevesek csinálják, legyenek azok bár a „legeslegjobb" emberek, mi több: ezek a „legjobbak" is elkorcsosulhatnak az „idegen", vagyis polgári kultúra levegőjében. Nemcsak a szovjet állam térhet le a szocializmus útjáról, hanem a bolsevik párt is elveszítheti kedvezőtlen történelmi feltételek esetén bolsevik jellegét.

Ennek a veszélynek világos felismeréséből indult ki az 1923-ban végérvényesen kialakult baloldali ellenzék. Nap mint nap észlelve a

degenerálódás tüneteit, arra törekedett, hogy a proletár élcsapat öntudatos akaratát szegezze szembe a közelgő thermidorral. Ez a szubjektív tényező azonban elégtelennek bizonyult. Azok a „gigászi tömegek", akik Lenin szerint eldöntik a harc kimenetelét, kimerültek a belső nélkülözésektől és a túl hosszúra nyúló világforradalmi várakozástól. A tömegek elcsüggedtek. A bürokrácia felülkerekedett. Megzabolázta a proletár avantgardot, széttaposta a marxizmust, prostituálta a bolsevik pártot. A sztálinizmus győzött. A baloldali ellenzék személyében a bolsevizmus szakított a szovjet bürokráciával és annak Kominternjével. Ez történt valójában.

Igaz, hogy formálisan a sztálinizmus a bolsevizmusból jött létre. A moszkvai bürokrácia még ma sem szűnik meg bolsevik pártnak nevezni magát. Egyszerűen a bolsevizmus régi névjegyét használja, hogy jobban megtéveszthesse a tömegeket. Annál szánalmasabbak azok a teoretikusok, akik összetévesztik a felszínt a mélységgel, a látszatot a lényeggel. A sztálinizmust azonosítva a bolsevizmussal a legjobb szolgálatot teszik a thermidoriánusoknak és ezzel tudatosan reakciós szerepet játszanak.

Miután a politikai színtérről eltávolították az összes többi pártot, a lakosság különböző rétegeinek ellentmondásos érdekei és törekvései többé-kevésbé a hatalmon levő pártban kellett, hogy kifejezésre jussanak. Annak arányában, ahogy a politikai súlypont a proletár élcsapatról a bürokráciára tevődött át, a párt megváltozott, úgy szociális összetételében, mint ideológiájában. A fejlődés viharos ütemének köszönhetően az elmúlt 15 évben jóval radikálisabb degenerálódást szenvedett el, mint a szociáldemokrácia egy fél évszázad leforgása alatt. A mostani „tisztogatás" a bolsevizmus és a sztálinizmus közé nemcsak véres vonalat húz, hanem egész vérfolyammal választja el őket. A bolsevikok teljes régi gárdájának elpusztítása, a polgárháborúban részt vett középső nemzedék jelentős részének és a fiatal generáció azon tagjainak kiirtása, akik valamelyest is komolyan vették a bolsevik tradíciókat, mind-mind arra utal, hogy a sztálinizmus és a bolsevizmus nemcsak politikailag, de a szó szoros értelmében fizikailag is összeférhetetlen. Hogyan lehet nem észrevenni?

Sztálinizmus és „államszocializmus"

Az anarchisták a maguk részéről a sztálinizmust nemcsak a bolsevizmus és marxizmus, hanem általában az „államszocializmus" szerves folyományának tekintik. Beleegyeznek, hogy a patriarchális, bakunyini „szabad obscsinák [(falu)közösségek —a ford.] föderációját" felcseréljék a korszerűbb szabad szovjetek föderációjával. De ők ha-

gyományosan ellenzik a centralizált államot. A dolog veleje: az „állami" marxizmus egyik hajtása, a szociáldemokrácia, hatalomrajutva a tőke leplezetlen ügynöksége lett, a másikból pedig új privilegizált kaszt sarjadt. Világos, hogy minden rossznak az állam a forrása. Széles történelmi perspektívából nézve ebben a kijelentésben ott rejlik az igazság magva. Az állam, mint erőszakapparátus kétségkívül a politikai és erkölcsi ragály góca. A tapasztalat azt mutatja, hogy ez a munkásállamra is vonatkozik. Következésképp lehetséges azt állítani, hogy a sztálinizmus az olyan állapotú társadalom terméke, amely még nem tudott kiszabadulni az állam kényszerzubbonyából. Ám ez a megállapítás, amely semmit sem nyújt a bolsevik vagy marxista értékelés számára, csak az emberiség általános kulturális színvonalát jellemzi, illetve mindenekelőtt a proletariátus és burzsoázia erőviszonyait. Miután egyetértünk az anarchistákkal abban, hogy az állam, még a munkásállam is az osztálybarbárság szülötte, és a valódi emberi történelem az állam kiküszöbölésével kezdődik majd, még mindig megmarad számunkra a kérdés: melyek azok az utak és módszerek, amelyek végül is meghozhatják nekünk az állam kiküszöbölését. A friss tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy ezek semmi esetre sem az anarchizmus módszerei.

A világ egyetlen jelentős anarchista szervezetének, a spanyol Munkaszövetségnek a vezérei a kritikus pillanatban burzsoá miniszterekké váltak. Az anarchista eszmék nyílt elárulását a „rendkívüli körülmények" nyomásával magyarázzák. De vajon nem ugyanerre a következtetésre jutottak a német szociáldemokrácia vezérei a maguk idejében? Természetesen a polgárháború nem békés, nem hétköznapi, hanem „rendkívüli körülmény". De hiszen éppen az ilyen „rendkívüli körülményekre" is felkészült minden komoly forradalmi szervezet. Spanyolország tapasztalata mégegyszer megmutatta, hogy lehet ugyan „tagadni" az államot könyvekben, melyeket a burzsoá állam engedélyével „normál körülmények" közt adnak ki, ám a forradalom feltételei közt nincs semmiféle helye az állam „tagadásának", épp ellenkezőleg, megkövetteltetik az állam meghódítása. Egyáltalán nem akarjuk azzal vádolni a spanyol anarchistákat, hogy egyetlen tollvonással nem számolták fel az államot. A forradalmi párt, még ha megragadta is a hatalmat (amit az anarchista munkások hősiessége ellenére az anarchista vezérek nem voltak képesek megtenni) még egyáltalán nem teljhatamlú birtokosa a társadalomnak. De annál szigorúbban vádoljuk az anarchista elméletet, amely teljesen megfelelőnek mutatkozott békeidőben, de amelyről sürgősen le kellett mondani mihelyst beköszöntöttek a „rendkívüli körülmények" — a forradalomban. Hajdanában akadtak tábornokok — talán most is —, kik úgy vélték, a háború mindennél jobban rongálja a hadsereget. Nem sokkal különbek

ama forradalmárok, akik sajnálkoznak, hogy a forradalom szétroncsolja doktrínájukat.

A marxisták teljességgel egyetértenek az anarchistákkal a végcél vonatkozásában: likvidálni az államot. A marxizmus csak annyiban marad „állami", amennyiben az állam likvidálása nem vihető végbe az állam puszta ignorálása útján. A sztálinizmus tapasztalata nem dönti meg a marxizmus tanítását, hanem negatíve megerősíti. A forradalmi elmélet, amely megtanítja a proletariátust, hogy helyesen tájékozódjék és használja ki aktívan a helyzetet, magától értetődően nem tartalmazza a győzelem automatikus garanciáit. Ellenben a győzelem csak ilyen elmélet segítségével lehetséges. Méghozzá ezt a győzelmet nem szabad egyszeri aktusként elképzelnünk.

Az első munkásállam — alacsony gazdasági színvonalon, az imperializmus gyűrűjében — a sztálinizmus csendőrségévé lett. De az igazi bolsevizmus élethalálharcba kezdett ezzel a csendőrséggel. Hogy fennmaradhasson, a sztálinizmus most valóságos polgárháborút kényszerül vívni a bolsevizmussal a „trockizmus" elleni harc ürügyén, nemcsak a Szovjetunióban, hanem Spanyolországban is. A régi bolsevik párt meghalt, de a bolsevizmus mindenütt erőre kap.

A sztálinizmust a bolsevizmusból vagy a marxizmusból levezetni tökéletesen ugyanaz, mint tágabb értelemben, az ellenforradalmat a forradalomból eredeztetni. Mindig ezt a sémát követte a konzervatív-liberális, majd a reformista gondolkodás. A forradalmak a társadalom osztálytagozódása folytán mindig ellenforradalmat váltottak ki. Nem azt mutatja-e ez, kérdik az okoskodók, hogy belsőleg hibás a forradalmi metódus? Azonban sem a liberálisok, sem a reformisták nem voltak képesek mindezidáig „takarékosabb" metódust kitalálni. De amilyen nehéz a valóságban racionalizálni az élő történelmi folyamatot, éppoly könnyű másfelől racionálisan „megmagyarázni" hullámmozgását, logikailag levezetni a sztálinizmust az „államszocializmusból", a fasizmust a marxizmusból, reakciót a forradalomból, antitézist a tézisből. Mint sok más területen, itt is foglya marad az anarchista gondolkodás a liberális racionalizmusnak. Valódi forradalmi gondolkodás elképzelhetetlen dialektika nélkül.

A bolsevizmus politikai „vétkei" mint a sztálinizmus forrásai

A racionalisták érvelése némelykor, legalábbis külsődlegesen, konkrétabb formát ölt. A sztálinizmust nem a bolsevizmus egészéből vezetik le, hanem csak annak politikai hibáiból.* A bolsevikok — mondják nekünk Gorter, Panekoek, némely német „spartakista" és mások — a proletárdiktatúrát pártdiktatúrával cserélték fel, Sztálin a pártdiktatúrát cserélte fel bürokratadiktatúrával. A bolsevikok a saját tulajdon pártjukon kívül mindegyik másikat megsemmisítették, míg Sztálin megfojtotta a bolsevik pártot egy bonapartista klikk érdekében.

A bolsevikok kompromisszumokat kötöttek a burzsoáziával, Sztálin a szövetségese és támasza lett. A bolsevikok elismerték a régi szakszervezetekben és a burzsoá parlamentben való részvétel szükségességét, Sztálin összebarátkozott a trade-unionista bürokráciával és a polgári demokráciával. Tetszés szerint idézhetünk efféle egybevetéseket. Külső hatásosságuk ellenére tökéletesen üresek ezek.

A proletariátus nem juthat másként hatalomra, csak élcsapatán keresztül. Az államhatalom legfőbb szükségessége a tömegek nem kielégítő kulturális színvonalából és heterogenitásából ered. A párttá szervezett forradalmi élcsapatban kristályosodik ki a tömegek felszabadulási törekvése. Az élcsapathoz fűződő osztálybizalom nélkül, az élcsapat osztálytámogatása nélkül szó sem lehet a hatalom kivívásáról. Ebben az értelemben a proletárforradalom és proletárdiktatúra az egész osztály ügye, de nem másként, mint az élcsapat irányítása alatt. A szovjetek csak az élcsapat osztállyal való kapcsolatának szervezeti formái. Ennek a formának forradalmi tartalmat csak a párt adhat. Ezt bebizonyította az októberi forradalom pozitív, illetve más országok (Németország, Ausztria s végül Spanyolország) negatív tapasztalata. Nemcsak, hogy a gyakorlatban nem mutatta meg, de még papíron sem próbálta emészthetően kifejteni senki, hogyan lehetne képes a proletariátus birtokba venni a hatalmat egy olyan párt politikai vezetése nélkül, amelyik tudja, hogy mit akar. Ha ez a párt politikailag önnön vezetése alá rendeli a szovjeteket, önmagában ez a tény vajmi kevéssé hatálytalanítja a szovjet rendszert, aminthogy a konzervatív többségi uralom sem szünteti meg a brit parlamentáris rendszert.

*** E gondolkodási típus legtisztább képviselője a Sztálinról szóló könyv francia szerzője B. Souvarine. Ténybeli és dokumentáris adatait tekintve műve hosszantartó, becsületes kutatómunka terméke. Viszont elképesztő a szerző vulgáris történetfilozófiája. Minden későbbi történelmi kudarc magyarázó elvének a bolsevizmusban rejlő belső hibákat, bűnöket teszi meg. A történelmi folyamat valóságos feltételeinek a bolsevizmusra gyakorolt hatása számára nem létezik. Még H. Taine is közelebb áll Marxhoz az ő Miliő-elméletével, mint Souvarine.**

Ami a többi szovjet párt betiltását illeti, úgy az semmi esetre sem a bolsevik „elméletből" származik, hanem diktatórikus önvédelmi intézkedés volt egy mindenhonnan ellenségektől körülvett, elmaradott és legyöngült országban. A bolsevikok számára a legelejétől világos volt, hogy ez az intézkedés kiegészülve aztán a frakciók betiltásával magán a hatalmat gyakorló párton belül, a legnagyobb veszély jele. Azonban a veszély forrása nem a doktrínában vagy a taktikában rejlett, hanem a diktatúra anyagi gyengeségében, a belső és a világhelyzetből fakadó nehézségekben. Ha a forradalom akár csak Németországban is győzött volna, a többi szovjet párt betiltásának kényszerűsége rögvest elesett volna. Kétségbevonhatatlan az, hogy az egypárturalom jogilag kiindulópontul szolgált a sztálini totalitárius rendszer számára. De ennek a fejleménynek az oka nem a pártok betiltásában, mint ideiglenes katonai rendelkezésben található, hanem a proletariátus Európában és Ázsiában elszenvedett vereségeinek sorozatában.

Ugyanez vonatkozik az anarchizmussal folytatott harcra. A forradalom hősi időszakában a bolsevikok vállvetve küzdöttek együtt a valóban forradalmi anarchistákkal. Közülük sokakat saját soraiba emelt a párt. E sorok írója nemegyszer megtárgyalta Leninnel azt a kérdést, hogy lehetséges lenne-e az anarchistáknak fenntartani bizonyos területrészeket a helyi lakosság beleegyezésével, hogy tapasztalatilag kimunkálhassák államnélküliségüket.

Csakhogy a polgárháború, a blokád és éhezés körülményei között kevés helye maradt az ilyen elképzeléseknek. A kronstadti felkelés? De hiszen érthető, hogy a forradalmi kormány nem „ajándékozhatta oda" a felkelő matrózoknak a fővárost védő erődöt pusztán azon az alapon, hogy a reakciós parasztkatonák lázadásához néhány kétes anarchista is csatlakozott. Az események konkrét történeti elemzése nem hagyja életben azokat a legendákat, amelyeket a tudatlanság és a szentimentalizmus költ Kronstadt, Mahno és a forradalom más epizódjai köré.

Tény, ami tény a bolsevikok kezdettől fogva nemcsak a meggyőzést alkalmazták, hanem gyakran a leggorombább kényszert is. Úgyszintén vitathatatlan, hogy a forradalomból kinőtt bürokrácia később saját kezeiben monopolizálta az erőszakrendszert. A fejlődés minden szakasza, legyen bár szó olyan katasztrófasújtotta időszakokról, mint a forradalom és ellenforradalom, az azt megelőző szakaszból származik, abban gyökerezik és felölti annak bizonyos vonásait. A liberálisok, beleértve a Webb-házaspárt is, mindig azt állították, hogy a bolsevik diktatúra csak a cárizmus új kiadása. Szemet hunytak az olyan apróságok felett, mint a monarchia és a rendek eltörlése, a földek paraszti birtokba adása, a tőkekisajátítás, a tervgazdaság bevezetése, az ateista nevelés stb. Teljesen hasonlóképpen a liberál-anarchista észjárás nem

látja, hogy a bolsevik forradalom minden elnyomó intézkedésével együtt is a tömegek érdekében álló fordulatot jelentett a társadalmi viszonyokban, míg Sztálin thermidori fordulatához a szovjet társadalom olyan irányú átépítése társul, mely a privilegizált kisebbség érdekeit szolgálja.

Világos, hogy a sztálinizmus és a bolsevizmus azonosításának egy fikarcnyi szocialista kritériuma sincs.

Az elmélet kérdései

A bolsevizmus egyik legfontosabb vonása a szigorú, már-már kötelezően igényes viszony az elvi kérdésekhez. Lenin 26 kötete mindörökké a legmagasabb fokú elméleti lelkiismeretesség példaképe marad. Eme alaptulajdonsága híján a bolsevizmus sohasem tölthetné be történelmi szerepét. Ebben a vonatkozásban is tökéletes ellenpontját képezi a durva, műveletlen, velejéig empirista sztálinizmusnak.

Már több mint tíz évvel ezelőtt az ellenzék leszögezte platformjában: „Lenin halála óta egész sor új teóriát hoztak létre, amelyek értelme megegyezik abban, hogy elméletileg kell igazolniuk azt, ahogyan a sztálini csoport lecsúszik a nemzetközi proletárforradalom útjáról." Épp a napokban írta Liston Oak, amerikai szocialista, a spanyol polgárháború közvetlen részese: „Valójában most a sztálinisták Marx és Lenin legszélsőségesebb revizionistái — Bernstein fele olyan messze sem merészkedett Marx reviziójában, mint Sztálin." Ez tökéletesen helytálló. Csak annyit kell hozzátenni, hogy Bernstein számára az elmélet valódi szükséglet volt, lelkiismeretesen próbálta összhangba hozni a szociáldemokrácia reformista gyakorlatát annak programmjával. A sztálini bürokráciának viszont nemcsak, hogy semmi köze a marxizmushoz, de teljesen idegen tőle bármiféle elméleti rendszer. „Ideológiája" keresztül-kasul policáj szubjektivizmustól átitatott, gyakorlatát pedig a meztelen erőszak empirizmusa hatja át. Érdekeik lényegéből fakadóan a bitorlók kasztja ellenséges az elmélettel szemben, sem maguknak, sem másoknak nem képesek számot adni társadalmi szerepükről. Sztálin Marxot és Lenint nem a teoretikusok tollával revideálja, hanem a GPU csizmáival.

Erkölcsi kérdések

A bolsevizmus „amoralitásán" kiváltképp azok a gőgös senkik szoktak sajnálkozni, akiknek olcsó álarcát letépte a bolsevizmus. A kispolgári, értelmiségi, demokrata, „szocialista", irodalmár, parlamenti és

egyéb köröknek megvannak a maguk felételes értékeik, egyezményes nyelvük, hogy elfedjék igazi értékeik hiányát. Ez a kölcsönös rejtegetésre épülő — „élni és élni hagyni" — széles körű, tarka társaság egyáltalán nem viseli el érzékeny bőrén a marxista lándzsaszúrásokat. A különböző táborok között ingadozó teoretikusok, írók és moralisták úgy vélték és úgy vélik, hogy a bolsevikok rosszindulatúan felnagyítják a nézeteltéréseket, képtelenek „lojális" együttműködésre és „intrikáikkal" megbontják a munkásmozgalom egységét. Ezenfelül az érzékeny és sértődékeny centristáknak mindig úgy tűnt, hogy a bolsevikok „megrágalmazzák őket, pusztán azért, mert a bolsevikok végiggondolták az ő félig kész eszméiket, miután ők maguk erre teljesen képtelenek. Melesleg csak a mindenféle bizonytalankodás és engedékenység iránti türelmetlenség értékes tulajdonsága az, mellyel felvértezve olyan forradalmi pártot lehet felnevelni, amelyet a „rendkívüli körülmények" nem fognak zavarba ejteni.

Végső soron minden párt morálja azon történelmi érdekekből fakad, amelyeket képvisel. A bolsevizmus morálja, mely magába foglalja a lemondást, az önzetlenséget, férfiasságot; minden szemfényvesztésnek és csalásnak a megvetését — az emberi természet legjobb tulajdonságai —, az elnyomottak szolgálatában álló forradalmi hajthatatlanságból következik. A sztálini bürokrácia e téren is csak imitálja a bolsevizmus beszédét és gesztusait. De midőn a „kérlelhetetlenség" és „hajthatatlanság" erényeit a privilegizált kisebbség szolgálatában álló rendőri apparátus gyakorolja, akkor ezek a demoralizálódás és gengszterizmus forrásává változtak. Kizárólag megvetéssel viszonyulhatunk azokhoz az urakhoz, akiknek ugyanazt jelenti a bolsevikok forradalmár hősiessége, mint a thermidoriánusok bürokrata cinizmusa.

*

Még most is, dacára az utóbbi periódus drámai eseményeinek, a tucatfiliszterek úgy vélekednek, hogy a bolsevizmus („trockizmus") és sztálinizmus harcában személyes ambíciók összeütközéséről van szó, vagy jobbik esetben a bolsevizmus két „árnyalatának" harcáról. A legdurvábban ennek a nézetnek Norman Thomas, amerikai szocialista pártvezető adott hangot. „Alaptalan lenne feltételezni — írja (Socialist Review, 1937. szeptember, 6. old.) —, hogy ha Trockij nyer (!) Sztálin helyett, akkor véget érnének az intrikák, összeesküvések és a rettegés uralma Oroszországban." És még ez az ember tartja magát marxistának.

Ilyen alapon azt is lehetne mondani: „alaptalan lenne feltételezni, hogy amennyiben XI. Pius helyett Norman Thomast helyeznék a pápa trónjára, úgy a katolikus egyház a szocializmus oltalmazója lenne."

Thomas nem érti, hogy nem Sztálin és Trockij meccséről van szó, hanem a proletariátus és a bürokrácia antagonizmusáról. Igaz, a Szovjetunió vezető körei ma még kénytelenek alkalmazkodni a forradalom nem teljesen felszámolt örökségéhez, de ezenközben előkészítik a nyílt polgárháború útján (véres „tisztogatás", az elégedetlenek tömeges elpusztítása) a társadalmi rendszerváltozást. Spanyolországban (ekkor folyik a polgárháború — a ford.) ellenben a sztálini klikk már ma is leplezetlenül ténykedik, mint a polgári rend támasza a szocializmus ellen. A bonapartista bürokrácia elleni harc a szemünk láttára megy át osztályharcba: két világ, két program, kétféle erkölcs. Ha Thomas úgy gondolja, hogy a szocialista proletariátusnak a gonosztevők becstelen kasztja felett aratott győzelme nem keltené politikailag és erkölcsileg új életre a szovjet rendszert, akkor csak azt árulja el ezzel, hogy minden mellébeszélés, fortély és jámbor sóhajtozás ellenére is sokkal közelebb áll a sztálini bürokráciához, mint a munkásokhoz. Miképpen a bolsevista „amoralitás" többi leleplezője, egyszerűen Thomas sem tudott felnőni a forradalmi morálhoz.

A bolsevizmus tradíciói és a Negyedik Internacionálé

Azok a „balosok", akik a bolsevizmus megkerülésével kíséreltek meg „visszajutni" a marxizmushoz, rendszerint külön csodaszerekhez folyamodtak, mint a régi szakszervezetek bojkottja, a parlament bojkottálása, „igazi" szovjetek alapítása. Mindez rendkívül mélyértelműnek tűnhetett a háború utáni első napok lázas izgalmában. De most, a levont tapasztalatok tükrében ezek a „gyermekbetegségek" már elveszítették csodabogár érdekességüket. A hollandok, mint Gorter vagy Pannekoek, néhány német „spartakista", az olasz bordighisták a bolsevizmustól való különállásukat csak abban nyilvánították ki, hogy annak egy mesterségesen eltúlzott vonását szembeállították a többivel. Ezekből a „balos" törekvésekből sem gyakorlatilag, sem elméletileg nem maradt semmi, s ez noha közvetett, mégis fontos bizonyíték arra, hogy a bolsevizmus a maga korában a marxizmus egyetlen formája.

A bolsevik párt ténylegesen bemutatta a legnagyobb forradalmi vakmerőség és a politikai realizmus összekapcsolódását. Elsőként alapozta meg azt az egyedüli kölcsönviszonyt az élcsapat és az osztály között, amely biztosítani képes a győzelmet. Tapasztalatilag bizonyította, hogy a proletariátus, valamint az elnyomott falusi tömegek és a városi kispolgárság szövetsége csakis a kispolgárság hagyományos pártjainak politikai rombadöntése árán lehetséges. A bolsevik párt az egész világnak megmutatta, hogy valósul meg a fegyveres felkelés és

a hatalom megragadása. Azoknak, akik szembeállítják a szovjetek absztrakcióját a pártdkitatúrával, meg kell érteniük, hogy csak a bolsevik vezetésnek köszönhető, ha a szovjetek a reformizmus mocsarából a proletariátus állami formájának szintjére emelkedtek. A bolsevik párt helyesen ötvözte a hadművészetet a marxista politikával a polgárháború során. Még ha a sztálini bürokráciának sikerülne is az új társadalom gazdasági alapjait, a tervgazdaság tapasztalatait szétzúllesztenie, mindazt, amire a bolsevik párt vezetésével tett szert, utóbbi akkor is az emberiség legnagyszerűbb iskolájaként vonul be mindörökre a történelembe. Mindezt csak azok a szektások képesek nem észrevenni, akik kék-zöld foltjaikat tapogatva sértődötten fordítottak hátat a történelemnek.

De ez még nem minden. A bolsevik pár csak annak következtében volt képes véghezvinni a grandiózus „praktikus" munkát, hogy minden lépését a teória fénye világította meg. Ezt nem a bolsevizmus hozta létre, adott volt a marxizmus révén. A marxizmus pedig a mozgás elmélete és nem a pangásé. Csak a grandiózus léptékű történelmi cselekvés képes gazdagítani ezt az elméletet. A bolsevizmus becses hozzájárulást tett a marxizmushoz, amikor elemezte az imperializmus korszakát, mint a háborúk és forradalmak korát; a polgári demokráciát a rothadó kapitalizmus korában; az összefüggést a tömegsztrájk és a felkelés között; a párt, a szovjetek és szakszervezetek szerepét a proletárforradalom korában; a saját elméletét a szovjet államról; az átmeneti gazdaságot; a kapitalizmus hanyatlása időszakának fasizmusát és bonapartizmusát; s végül, amikor elemezte a bolsevik párt és a szovjet állam elfajulásának feltételeit. Nevezzenek meg egy másik áramlatot, amely bármi lényegeset hozzá tudott tenni a bolsevikok következtetéseihez és összegzéseihez. Vandervelde, de Broudkere, Hilferding, Otto Bauer, Leon Blum, Zyromsky, nem is beszélve Attlee ezredesről és Norman Thomasról mindnyájan a múlt elnyűtt kacatjaiként vegetálnak elméletileg és politikailag. A Komintern elkorcsosulását mindennél vaskosabban kifejezi az, hogy elméletét tekintve, lesüllyedt a II. Internacionálé szintjére.

A különböző rendű és rangú időszaki csoportok (Nagy-Britannia Független Munkáspártja, POUM és a hozzájuk hasonlók) hetente újra meg újra hozzáidomítják aktuális szükségleteikhez az esetleges Marx és Lenin töredékeket. A munkásoknak semmi tanulnivalójuk nincs az ilyen emberektől.

Az elmélet komolyan vételét Marx és Lenin tradíciójának értelmében csak a IV. Internacionálé építői tették magukévá. Hadd somolyogjanak a nyárspolgárok azon, hogy a forradalmárok húsz évvel az októberi forradalom győzelme után ismét az egyszerű propagandisztikus felkészülés pozíciójába vettettek vissza. A nagytőke ebben a kérdésben

is sokkal éleslátóbb a kispolgári filisztereknél, mikor magát „szocialistának" vagy „kommunistának" festi le, nem hiába nem kerül le a világsajtó hasábjairól a IV. Internacionálé problematikája. A történelmi szükséglet egy forradalmi vezetés iránt a IV. Internacionálét kivételesen gyors növekedési ütemmel biztatja. A további sikerek legfontosabb garanciáját az a körülmény jelenti, hogy nem a nagy történelmi út mellékén alakult ki, hanem szervesen nőtt ki a bolsevizmusból.

1937. augusztus 28.

Újra és újra a szovjet állam természetéről

Pszichoanalízis és marxizmus

Néhány elvtársam, illetve volt elvtársam, mint például Bruno R., azzal próbálkozik, hogy pszichoanalitikus alapon magyarázza meg a szovjet államra vonatkozó felfogásomat, s ezenközben teljesen megfeledkezik a Negyedik Internacionálé régebbi vitáiról és határozatairól. „Minthogy Trockij maga is részt vett az orosz forradalomban, nehéz lenne megválnia a munkásállam eszméjétől, azaz nehéz lenne mintegy megtagadnia egész eddigi életművét" stb. Azt hiszem, az öreg Freud — nem hiába volt oly éleselméjű — igencsak megcibálta volna a fülét az efféle pszichoanalitikusoknak. Én, persze, ilyesmit sohase tennék, arról viszont teljes lelkinyugalommal biztosíthatom kritikusaimat, hogy a szubjektivizmus és a szentimentalizmus nem engem, hanem éppenséggel őket jellemzi.

Moszkva magatartása már rég túllépte a becstelenség és a cinizmus határát, s minden forradalmi proletárban dühödt felháborodást vált ki, ami viszont az ellenállás igényének kialakulásához vezet. A türelmetlen forradalmárok gyakran nyúlnak mesterséges eszközökhöz azokban az esetekben, amikor a közvetlen cselekvésre nincs elegendő erejük. Így jön létre például az egyéni terror taktikája. Az emberek többnyire inkább káromkodnak, átkozódnak, erős kifejezéseket használnak, a mi esetünkben azonban ezek az elvtársak nyilvánvalóan inkább a terminológiai „terrorban" keresnek kielégülést. Holott az, hogy a bürokráciát egyszerűen átkeresztelik osztálynak, még ebből a szempontból is csapnivaló megoldás. Ha ez a bonapartista csőcselék — osztály, akkor elvetélt magzatnak sem kezelhetjük, hanem a történelem életképes gyermekének kell tekintenünk. Ha ez a hullarablás és élősködés, amit véghezvisznek: „kizsákmányolás" a szó tudományos értelmében, akkor a bürokráciának mint a gazdasági rendszer szükségszerű uralkodó osztályának megvan a maga történelmi távlata! Egyszóval, ez lesz a vége a türelmetlen felháborodásnak, ha a marxista tudományosság már nem tartja kordában.

Amikor egy ideges autószerelő egy olyan kocsit vesz szemügyre, amelyben — mondjuk — gengszterek menekültek a rendőrségi üldözés elől és ráadásul még az út is rossz volt, és megállapítja, hogy a karosszéria elgörbült, a kerekek elferdültek, a motor félig elromlott, akkor teljes joggal mondhatja: „ez már nem is autó, hanem az ördög tudja mi". Az efféle definíció nem fog megfelelni a műszaki tudomá-

nyok kritériumainak, de híven kifejezi a szerelő jogos felháborodását. Ám képzeljük el, mi történik, ha ugyanez a szerelő kénytelen lesz megjavítani is azt a tárgyat, amelyet az előbb „ördög tudja, mi"-nek nevezett. Ebben az esetben legelőször is kénytelen lesz elismerni, hogy ami előtte áll, az egy tönkretett autó. Megállapítja, mely részei maradtak épek, melyek mentek tönkre. s csak ezután döntheti el, hogyan láthat munkához. Az öntudatos munkás ugyanígy viszonyul a Szovjetunióhoz is. Teljes joggal mondhatja, hogy a bürokrata gengszterek „ördög tudja, mit" csináltak a munkásállamból, ám amikor a felháborodás első hulláma után áttér a politikai probléma megoldására, kénytelen lesz elismerni, hogy egy tönkretett munkásállammal van dolga, amelyben a gazdasági motor megsérült ugyan, de valahogy azért mégiscsak működik, és lehet, hogy még teljesen helyreállítható néhány alkatrész cseréje után. Ez azonban, természetesen, csak hasonlat. De érdemes rajta elgondolkodni.

„Ellenforradalmi munkásállam"

„Ha továbbra is elismerjük, hogy a Szovjetunió — munkásállam — hallani a vélekedést mindenfelé —, akkor új kategóriát kell bevezetni: ellenforradalmi munkásállam". Ennek az érvnek meghökkentően kellene hatnia mégpedig azon ellentmondás következtében, amely a jó normatív program és a siralmas, már-már förtelmes valóság között húzódik. Dehát végül is, 1923 óta nap mint nap tanúi lehettünk, miként játszott a szovjet állam a nemzetközi színtéren egyre határozottabban ellenforradalmi jellegű szerepet! Vagy talán már elfelejtettük a kínai forradalom, az 1926-os angliai általános sztrájk, s legvégül pedig a spanyol forradalom még egészen friss tanulságait? Van két gyökeréig ellenforradalmi munkás-internacionálénk. Kritikusaink, minden bizonnyal megfeledkeztek arról, hogy ez a „kategória" létezik Holott a francia, a nagy-britanniai és az Egyesült Államok-beli szakszervezetek teljes erővel támogatják országuk polgárságának ellenforradalmi politikáját. Ez azonban nem akadályoz meg bennünket abban, hogy ezeket a szakszervezeteket szövetségeseinknek tekintsük, támogassuk minden egyes progresszív kezdeményezésüket és megvédjük őket a burzsoáziával szemben. Mért ne járhatnánk el ugyanígy az ellenforradalmi munkásállammal kapcsolatosan is. Végül is a munkásállam nem más, mint a hatalmat megszerző szervezet. A megközelítési módok különbsége pusztán csak azzal magyarázható, hogy míg a szakszervezeteknek már igen tekintélyes történetük van, és megszoktuk, hogy ne csupán programunk egyik „kategóriájaként", hanem

valóságos tényként kezeljük őket, addig az első munkásállamot még semmiképp sem tudjuk olyan reális történeti tényként szemlélni, amely sehogyan sem illeszthető bele programunkba.

„Imperializmus"

Nevezhetjük-e imperializmusnak a Kreml mai expanziós politikáját? Mindenekelőtt állapodjunk meg, milyen szociális tartalmat tulajdonítunk a szóban forgó terminusnak. A történelem folyamatában elkülöníthető a római állam rabszolgamunkán alapuló imperializmusa; a feudális földbirtok imperializmusa, a kereskedelmi és ipari tőke imperializmusa; a cári egyeduralom imperializmusa stb. A moszkvai bürokrácia mozgatóereje kétség kívül az a törekvés, hogy növeljék hatalmukat, befolyásukat, jövedelmüket. Ez az az „imperialista" elem — a szó tág értelmében véve —, amely a múltban minden monarchiára, oligarchiára, uralkodó kasztra, rétegre, osztályra egyaránt jellemző volt. A mai szakirodalom — legalábbis a marxista — azonban csak a finánctőke expanziós politikáját érti az imperializmus fogalma alatt, s ez a politika meghatározott gazdasági tartalommal jellemezhető. Épp ezért, ha az „imperializmus" terminust minden különösebb fogalmi körülhatárolás nélkül akarjuk a Kreml külpolitikájával kapcsolatosan alkalmazni, akkor ez azt jelenti, hogy a bonapartista bürokrácia politikáját azon az alapon azonosítjuk a monopolkapitalizmus politikájával, hogy egyik is, másik is katonai erőt alkalmaz expanziós céljai elérésére. Az efféle azonosítás csak zavarkeltésre jó, s egyébként is, inkább kispolgári demokratákhoz illik, semmint marxistákhoz.

A cári imperializmus politikájának folytatása

A Kreml részt vesz Lengyelország újrafelosztásában, a Kreml ráteszi a kezét a balti államokra, a Kreml a Balkán, Perzsia, Afganisztán felé orientálódik: más szóval a Kreml folytatja a cári rendszer imperialista politikáját. S nem nevezhetjük-e teljes joggal ezek után imperialistának a Kreml politikáját is? Azonban ez a történeti-geográfiai érv sem meggyőzőbb a többinél. A cári birodalom területén zajló proletárforradalom kezdettől fogva meg akarta szerezni — s egy időre meg is szerezte — a balti országokat, megpróbált behatolni Romániába, Perzsiába, s volt egy időpont, amikor — 1920-ban — egészen Varsóig nyomultak előre csapatai. A forradalmi expanzió útvonala ugyanaz volt, mint a cárizmusé, hiszen a forradalom a földrajzi feltételeket nem változtathatta meg. Épp ezért beszélhettek a mense-

vikek már ebben az időszakban a bolsevik imperializmusról mint a cári diplomáciai tradíciók folytatásáról. A kispolgári demokraták most is szívesen érvelnek ezzel. Ismétlem, ezen a téren sincs semmi okunk, hogy utánozzuk őket.

Imperialista ügynökség?

Függetlenül azonban attól, hogyan értékeljük a Szovjetunió expanziós politikáját, továbbra is kérdéses, hogyan minősítsük azt, hogy Moszkva segítséget nyújt Berlin imperialista politikájához. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy bizonyos körülmények közt, bizonyos fokig és bizonyos formában elkerülhetetlen, hogy még egy teljesen ép munkásállam is támogassa valamelyik imperialista rendszert, egyszerűen azért, mert nem szakadhat ki az imperializmus egész világot behálózó viszonyaiból. A breszt—litovszki béke időlegesen kétségtelenül megerősítette a német imperializmus pozícióit Franciaországgal és Angliával szemben, s egy izolált munkásállamnak szükségképpen lavíroznia kell a két egymással ellenséges viszonyban lévő imperialista tábor között. A lavírozás jelen esetben azt jelenti, hogy időlegesen az egyiket kell támogatni — a másik rovására. Hogy az adott pillanatban épp melyiket előnyösebb s kevésbé veszélyes támogatni, az egyáltalán nem az elvek kérdése, hanem a gyakorlati számítgatásoké és előrelátásé. Az egyik burzsoá állam másikkal szembeni kényszerű támogatása kétségtelenül eredményez ugyan némi hátrányt, ez azonban bőségesen megtérül azáltal, hogy a szóban forgó elszigetelt munkásállam ily módon lehetőséget kap a továbbélésre.

De lavírozás és lavírozás közt különbség van. A szovjet kormány Breszt—Litovszkban feláldozta Ukrajna függetlenségét, csak hogy megmenthesse a munkásállamot. Ukrajna elárulásáról itt szó sem lehetett, mivel minden öntudatos munkás megértette, hogy ezt az áldozatot kényszerűségből hozták. Teljesen más a helyzet Lengyelország ügyével kapcsolatosan. Maga a Kreml sem úgy állította be az ügyet, hogy kénytelenek voltak feláldozni Lengyelországot. Épp ellenkezőleg: cinikusan kérkedik azzal a kombinációval, amely jogosan sérti a világ minden elnyomott népének és osztályának legelemibb demokratikus érzületeit, ugyanakkor pedig rendkívüli mértékben meggyöngíti a Szovjetunió nemzetközi helyzetét. És ezért a jogsértésért egy szemernyit sem kárpótolhatják a megszállt területeken élőket a beígért gazdasági átalakulások!

Egyáltalán: a Kreml egész jelenlegi külpolitikája azon alapul, hogy szélhámos módon „baráti" viszonynak álcázzák az imperialista törekvéseket, ily módon kicsinyes és múlékony előnyök érdekében feláldoz-

zák az egész munkásmozgalom alapvető érdekeit. Öt évig kábították a munkásokat a „demokráciák megmentésének" jelszavával, most pedig Hitler kalandorpolitikájának szalonképessé tételével kezdtek foglalatoskodni. Ez persze, önmagában véve még nem tenné a Szovjetuniót imperialista állammá. Az viszont kétségtelen tény, hogy az imperializmus legértékesebb ügynöke jelenleg Sztálin és a Komintern.

Ha pontosan meg akarjuk határozni a Kreml külpolitikáját, azt mondhatjuk, hogy az nem más, mint egy imperialista környezetben elkorcsosult munkásállam bonapartista bürokráciája által folytatott politika. Definíciónk nem oly tömör és hangzatos mint az „imperialista politika" kifejezés, mindenesetre sokkal pontosabb nála.

„A kisebbik rossz"

Az, hogy Kelet-Lengyelországot a Vörös Hadsereg foglalta el, még mindig a ‚kisebbik rossz" ahhoz képest, ha ugyanezt a területet a nácik kebelezték volna be. Ezt a kisebbik rosszat azonban olyan áron érték el, hogy Hitler számára megkönnyítették — a nagyobbik rossz elkövetését. Ha valaki fölgyújt egy házat — vagy segédkezik a fölgyújtásában —, majd a házban lévő 10 ember közül ötöt megment, hogy utána rabszolgájává tegye, ez természetesen még mindig a kisebbik rossz ahhoz képest, ha mind a tizen bent égtek volna. Ám ez a gyújtogató ennek ellenére sem igen érdemelne életmentő érdemérmet. Illetve, ha az érdemérmet mégis odaítélnék neki, akkor is már rögtön az érem kézhezvétele után főbe kellene lövetni, mint ahogy Victor Hugo egyik regényhősével tették.

„Felfegyverzett misszionáriusok"

Robespierre azt mondja, hogy a nép nem szereti a szuronyos misszionáriusokat. Azt akarta ezzel mondani, hogy katonai erőszakkal senki sem erőltetheti rá egy másik népre a forradalmi eszméket és intézményeket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a forradalom megsegítése érdekében sem engedhető meg másik ország ellen irányuló katonai intervenció.

Az ilyen intervenció azonban — a nemzetközi forradalmi politika részeként — elfogadható kell legyen a nemzetközi proletariátus számára, összhangban kell legyen annak az országnak a munkásérdekeivel, amelynek területére a forradalmi csapatok behatolnak. A „szocializmus egy országban" elmélet azonban természetesen teljesen alkalmatlan egy olyan aktív nemzetközi szolidaritás kialakítására, ame-

lyet egyedül csak a fegyveres beavatkozás képes előkészíteni és igazolni. A Kreml azonban a katonai intervenció kérdését — politikájának egyéb részeihez hasonlóan — úgy veti fel és úgy oldja meg, hogy közben teljesen figyelmen kívül hagyja a nemzetközi munkásosztály elképzeléseit és reakcióit. Ezért olyan kompromittálóak a Szovjetunióra nézve a Kreml legutóbbi diplomáciai „sikerei", amelyek hallatlanul nagy zavart okoznak a világproletariátus soraiban is.

Kétfrontos felkelés

De ha már egyszer a helyzet így alakult, okos dolog-e, ha most a Szovjetunió és a megszállt területek védelméről beszélünk? — kérdezi egynémelyik elvtársunk. Nem lenne-e célszerűbb e helyett, ha inkább arra szólítanánk fel az egykori Lengyelország mindkét részén a munkásokat és a parasztokat, hogy szervezzenek felkelést Hitler és Sztálin ellen egyidejűleg? Ez, természetesen, igen csábító lehetőség. Ha egyszerre robbanna ki a forradalom Németországban és a Szovjetunióban, beleértve az újonnan megszállt területeket is, két kérdést is megoldhatnánk egycsapásra. Politikánk azonban nem alapulhat azon, ami számunkra a legelőnyösebb, nem építhetünk a körülmények legszerencsésebb összjátékára. A kérdés a következő: mit tegyünk, ha Hitler még azelőtt megtámadja Ukrajnát, mielőtt őt és Sztálint elsöpri a forradalom? Segítségünkre siet-e ebben az esetben a Negyedik Internacionálé, hogy együttesen harcoljunk Hitler seregei ellen, mint ahogyan annak idején Spanyolországban is együtt harcoltak a köztársaságiakkal Franco ellen? Mi teljes egyértelműséggel amellett foglalunk állást, hogy Szovjet Ukrajna legyen teljesen független — Sztálintól és Hitlertől egyaránt. De mit tegyünk, ha Hitler még annak előtte megpróbálja elfoglalni a sztálini bürokrácia uralma alatt lévő Ukrajnát, még mielőtt kivívnánk ezt a függetlenséget? A Negyedik Internacionálé azt feleli: meg fogjuk védeni Hitlerrel szemben a Sztálin rabságában sínylődő Ukrajnát.

„A Szovjetunió feltétlen védelme"

Mit jelent az, hogy „feltétlenül" megvédjük a Szovjetuniót? Azt, hogy nem alkudozunk a bürokráciával. Azt, hogy minden körülmények közt megvédjük a Szovjetunió társadalmi vívmányait — függetlenül attól, mi lesz a háború oka és ürügye —, ha és amikor az imperialista támadás veszélye fenyegeti.

Némely elvtársunk azt mondja: és mi lesz akkor, ha a Vörös Had-

«ereg holnap Indiába vonul be, hogy elfojtsa az ott kitörő forradalmi mozgalmat? Ebben az esetben is támogatni fogjuk? Ez a kérdésfelvetés teljesen értelmetlen. Először is: hogy kerül íde India? Nem lenne egyszerűbb azt kérdezni: támogassuk-e vagy sem a Vörös Hadsereget, amikor az a szovjet bürokrácia ellen lázadó parasztok és sztrájkoló munkások leverésére készül? A külpolitika a belpolitika folytatása. Soha nem tettünk ígéretet arra, hogy a Vörös Hadsereg minden olyan akcióját támogatjuk, amelyet a bonapartista bürokrácia saját céljaira akar felhasználni. Csak azt fogadtuk meg, hogy megvédjük a Szovjetuniót mint munkásállamot, és ezen belül is csak azt védelmezzük, ami még a munkásállamé.

Egy gyakorlott vitázó közbevetheti: ha a Vörös Hadsereget — függetlenül az általa végrehajtott „akció" jellegétől — a felkelő indiai tömegek leverik, akkor ez igencsak meggyöngíti a Szovjetuniót. Válaszunk a következő: az indiai forradalmi mozgalomnak a Vörös Hadsereg közreműködésével történő elfojtása még mindig nagyobb veszélyt jelentene a Szovjetunió társadalmi alapjaira nézve, mint az, hogy ha a Vörös Hadsereg egyes, elszigetelt ellenforradalmi alakulatai elszórtan vereséget szenvednének Indiában. A Negyedik Internacionálé mindenesetre meg tudja különböztetni, hol és mikor lép akcióba a Vörös Hadsereg kizárólag csak a bonapartista reakció eszközeként, és hol a Szovjetunió társadalmi alapjainak védelmezőjeként.

A reakciós bitangok által irányított szakszervezet számára módfelett kedvező egy olyan sztrájk, amely annak elérésére irányul, hogy megtiltsák egy bizonyos iparágon belül a négerek foglalkoztatását. Támogatjuk-e az efféle szégyenletes sztrájkot? Természetesen, nem. De, ha a szóban forgó sztrájkot a saját céljaikra fölhasználó munkaadók megkísérlik fölszámolni a szakszervezetet vagy megpróbálják lehetetlenné tenni a dolgozók szervezett önvédelmét, akkor már természetesen meg fogjuk védeni ezt a szakszervezetet, függetlenül attól, hogy az adott pillanatban reakciós vezetés áll az élén. De mért nem alkalmazható ugyanez a politika a Szovjetunió esetében?

A legfontosabb irányelv

A Negyedik Internacionálé kategorikus utasítást adott ki arra vonatkozóan, hogy háború esetén minden imperialista ország proletárpártjának meg kell indítania az osztályharcot a hatalom megszerzéséért, függetlenül attól, hogy országuk szövetségese-e a Szovjetuniónak, vagy épp az ellentáborhoz tartozik. Az imperialista országok proletariátusa ugyanakkor szem előtt kell hogy tartsa a Szovjetunió honvédelmi érdekeit, szükség esetén azonnal határozott lépéseket kell

tenni, pl. sztrájkot, szabotázsakciót kell szervezni. A Negyedik Internacionálé ezen irányelvének közzététele után a nagyhatalmak belső érdekviszonyai radikálisan átrendeződtek, az irányelv maga azonban továbbra is érvényben maradt. Ha tehát Anglia vagy Franciaország holnap veszélyezteti Leningrádot vagy Moszkvát, akkor a brit vagy a francia munkásoknak határozott intézkedéseket kell foganatosítaniuk annak érdekében, hogy megakadályozzák katonai és hadianyag-utánpótlás megérkezését. Ha viszont — a helyzet logikájánál fogva — Hitler kényszerülne arra, hogy lőszereket küldjön Sztálinnak, akkor e konkrét esetben a német munkásoknak semmiféle alapjuk nem volna arra, hogy sztrájkhoz vagy szabotázsakciókhoz folyamodjanak. Remélem, másféle javaslattal ezután már senki sem hozakodik elő.

„A marxizmus revíziója?"

Néhány elvtársunkat igencsak meglephette, amit cikkemben a „bürokratikus kollektivizmusról" mint elméleti lehetőségről elmondottam. Állításomat ugyanis a marxizmus teljes revíziójával azonosítják. Ez azonban nyilvánvaló félreértés. A történelmi szükségszerűség marxista értelmezésének semmi köze sincs a fatalizmushoz. A szocializmus nem „magától" valósul meg, hanem eleven erők, osztályok és pártjaik harcai következtében. A proletariátus ebben a harcban azért tett szert döntő mértékű előnyre, mert ők képviselik a történelmi haladást, míg a burzsoázia a reakciót és a hanyatlást testesíti meg. Ebből ered a győzelembe vetett hitünk is. De joggal tehetjük fel a kérdést: milyen jellegű társadalom alakul ki akkor, ha mégiscsak a reakciós erők kerülnek ki győztesen?

A marxisták számtalanszor megfogalmazták már az alábbi alternatívát: vagy szocializmus, vagy visszatérés a barbársághoz. Az itáliai „példa" láttán pedig az alábbiakat mondtuk el ezerszer is: vagy kommunizmus, vagy fasizmus. A szocializmus felé való tényleges átmenet feltétlenül sokkal bonyolultabb, összetettebb és ellentmondásosabb folyamat, mint ahogy egy általános történelmi séma alapján feltételezhető. Marx csak a proletariátus diktatúrájáról és e diktatúra későbbi, fokozatos elhalásáról beszélt, bürokratikus elfajulásáról azonban sohasem tett említést. Ezzel a jelenséggel mi találkoztunk először, mi fogjuk elsőként vizsgálni és elemezni. Ez jelentené a marxizmus revízióját?

Az események menete alapján már láthatóvá vált, hogy a szocialista forradalom megkésettsége számos olyan jelenséget idéz elő, amely kétségtelen rokonságot mutat a barbársággal: krónikus munkanélküliség, a kispolgárság elnyomorodása, fasizmus, végül pedig tel-

jesen perspektívátlan, pusztító háborúk. Milyen társadalmi és politikai formában ölthet testet ez az új „barbárság", ha legalábbis elméletileg feltételezzük, hogy az emberiség nem képes arra, hogy a szocializmus szintjére fölemelkedjék? Ezzel kapcsolatosabban mi már konkrétabb megállapításokat tehetünk, mint Marx. A fasizmus egyrészt a szovjet állam elfajulása, másrészt pedig az új barbárság társadalmi és politikai megjelenési formája.

Ez az alternatíva — szocializmus vagy totális rabszolgaság — nemcsak elméleti szemszögből érdekes, hanem agitatív nézőpontból is, mivel ezen két lehetőség fényében különösen jól láthatóvá válik a szocialista forradalom szükségessége.

De ha már szóba került Marx revíziója, meg kell mondjuk, hogy ezt valóban épp azok az elvtársaink művelik, akik egy újtípusú „nemburzsoá" „nem-munkás" államforma kimunkálásán fáradoznak. Minthogy az általam fölvetett alternatíva ad absurdum viszi gondolataikat, néhányuk — elméletük lehetséges végkövetkeztetéseitől megijedve —, gyorsan inkább engem vádolnak meg... a marxizmus revíziójával. Szeretném azt gondolni, hogy ez nem több egyszerű baráti ugratásnál.

A forradalmi optimizmushoz való jog

„A Szovjetunió a háborúban" című cikkemben igyekeztem rámutatni, hogy a kizsákmányoló jellegű, de nem-burzsoá, nem-munkás állam, vagyis a „bürokratikus kollektivizmus" perspektívája a nemzetközi proletariátus teljes vereségét és hanyatlását, illetve a mélységes történelmi pesszimizmus eluralkodását vetíti előre. Van-e ennek reális alapja? Érdemes lenne ezt megtudakolnunk osztályellenségeinktől.

A Párizsban megjelenő Paris-Suare című lap hetenként kiadott mellékletének 1939. augusztus 13-i számában egy rendkívül tanulságos párbeszédről ad hírt, amelyre augusztus 25-én került sor Hitler és Coulondre francia nagykövet utolsó találkozóján (az információ kétség kívül, magától Coulondre-tól származik). Hitler habzó szájjal kérkedik a Sztálinnal kötött paktummal („realista paktumnak" nevezi), és „sajnálatát fejezi ki" amiatt, hogy francia és német vérnek kell folyni. „És arra nem gondolt — veti közbe Coulondre —, hogy Sztálin hallatlan kétarcúsága miatt háború esetén az igazi győztes majd Trockij lesz?"

„De igen — feleli a Führer —, de akkor Franciaország és Anglia mért adott teljes cselekvési szabadságot Lengyelországnak?" Stb. Úgy látszik, ezek az urak szívesen adnak személyneveket a forradalom kísértetének. Természetesen nem ez volt a lényege ennek a drámai, a

diplomáciai kapcsolatok megszakításának pillanatában elhangzott dialógusnak. „A háború nyomában úgyis elkerülhetetlenül kitör a forradalom" — ijesztgeti ellenfelét az imperialista demokrácia képviselője, aki különben már maga is teljesen meg van zavarodva. „Igen, tudom." — mondja Hitler, minthacsak egy már rég megoldott kérdésről lenne szó. Milyen különös párbeszéd!

Hitler is és Coulondre is az Európát fenyegető barbárság képviselői, akik ugyanakkor egy pillanatig sem vonják kétségbe, hogy a szocializmus le fogja győzni barbár uralmukat. És ilyen most az egész kapitalista világ uralkodó osztályainak önképe. Teljes demoralizálódásuk az osztályok közötti erőviszonyok egyik leglényegesebb elemévé vált. A proletariátus vezető rétege egyelőre még fiatal és gyenge, a burzsoázia vezetői viszont elevenen elrothadnak. Ezek az urak beléptek ugyan a már elháríthatatlan háborúba, de már előre biztosak abban, hogy uralmuk összeomlik. Már csak egyedül ez a tény is alapja lehet töretlen forradalmi optimizmusunknak.

1939. október 18.

Irodalomjegyzék

Lev Trockij műveiből

— Nasi politicseszkie zadacsi. Zürich, 1904.
— Perszpektivi ruszszkoj revlljucii. Berlin, 1917. Izd.-va Ladizsnyikova.
— Do gyevjatovo janvarja. Sz prediszloviem Parvusza. Zseneva, 1905.
— Iz isztorii ognovo goda. II. Inelligencija, Knigoizd. „Novij mir".
— 1905. Moszkva, Giz., 1922.
— Vojna i revoljucija. Szocsinenija I—II. köt. Izd. 3. Giz, M., 1924—25.
— Polityicseszkaja hronika. Szocs. IV. köt. M—L. 1926.
— Az egyetlen út. Pozsony—Bratiszlava, 1932.
— Programma mira. Petrográd, Izd. „Knyiga" 1917.
— Kommunisztyicseszkij Internacional, Szocs. XIII. köt. Giz., Moszkva, Leningrád, 1926.
— Lityeratura i revoljucija. Vtoroe izd. Moszkva, 1924.
— Novij kursz. Izd. "Krasznaja Nov", Moszkva, 1924.
— Isztorija ruszszkoj revojucii. Izd. "Granit", I—II. köt. Berlin, 1931.
— O Lenine. Materiali dlja biografa. Giz., Moszkva, 1924.
— Moja Zsizny. I—II. Izd. "Granit" 1930.
— Die Permanente Revolution. Fischer Taschenbuch Verlag, 1972.
— Osznovnie voproszi proletarszkoj revoljucii. Szocs. XII. köt., Moszkva—Leningrád, 1925.
— Csto Tako SZSZSZR i kuda on igyot? (gépirat)
— Levelek, dokumentumok. Hougton Library, Trotsky Archives.
— Gynyevnyiki i piszma. Ermitazs, 1986. (szerk.: Ju. Felstyinszkij)
— Sztalinszkaja skola falszifikacii. Popravki i dopolnenija k literature epigonov. Izd. "Granit", Berlin, 1932.
— Sztálin, I—II. köt. Chalidze, 1985. (szerk. Felstyinszkij)
— Bjulletyeny Oppozicii, 1929—1941.

G. A. Ziv: Harakterisztika po licsnim voszprominanija. New York, 1921.

Max Eastman: Since Lenin Died. London 1925. Leon Trotsky the portrait of a Youth. New York, 1925.

Isac Deutscher: The Prophet Armed: Trotsky, 1879—1921. Vol. 1. N. Y. 1954.; The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921—1929. Vol. 2. N. Y., 1959.; The Prophet Outcast: Trotsky, 1929—1940. Vol. 3., N. Y., 1963.

Joseph Nedava: Trotsky and the Jews. Philadelphia. 1972.

Baruch Knei Paz: The Social and Political Thought of Leon Trotsky. Charendon Press, Oxford, 1978.

E. H. Car: The Bolshevik Revolution. Pengnin, I—III. Vol. 1971.

Il Poute 30 nov. 31 dec. 1980. Trockij nel Movimento Operaiv del XX. secolo.

Névmutató

L. L. Averbah (1903—19?), szovjet irodalompolitikus, a RAPP, a proletkult főideológusa, munkássága a neofita túlbuzgóság példája, Lunacsarszkij gyakran bírálta.

Gy. Bednij (eredetileg Jefim Pridvorov) 1883—1945. Költő.

Ja. Bljumkin baloldali eszer, Mirbach német követ gyilkosa, 1920-tól a bolsevik párt tagja, a GPU munkatársa. 1929-ben (i) találkozott Trockijjal, s egy levelet hozott tőle az ellenzék számára, melyet állítólag Radek átadott a GPU-nak, ezt követően letartóztatták és kivégezték.

A. G. Beloborodov (1891—1938?) 1907-től párttag. Ismert urali bolsevik forradalmár. Ő írta alá a cári család tagjainak kivégzését elrendelő dokumentumot. A polgárháború idején a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsa politikai főcsoportfőnöke. 1923-tól a Szovjetunió belügyi népbiztosa. A baloldali ellenzékhez csatlakozott. Trockij híve és barátja. A XV. kongresszuson kizárták a pártból, önkritikája után 1930-ban visszavették. 1938-ban koholt vádak alapján letartóztatták, ismeretlen körülmények között meghalt a táborban.

A. A. Bogdanov (1889—1928) filozófus, orvos, politikus, a proletár kultúra ideológusa, bolsevik, majd az első orosz forradalom után önálló irányzat képviselője a szociáldemokrácián belül. Az októberi forradalom után az aktív politikától visszavonult, de elméleti munkáját töretlenül folytatta.

N. I. Buharin (1888—1938), ismert bolsevik forradalmár, pártvezető, a harmadik moszkvai perben halálra ítélték és kivégezték. 1988-ban rehabilitálták.

G. Butov, Trockij titkárságának tagja, egy időben vezetője, 1928-ban a börtönben halt meg.

John Dewey-bizottság a moszkvai pereken a Trockij ellen felhozott vádakat vizsgálta. Dewey (1859—1952) volt a bizottság elnöke, ame-

rikai pedagógus, filozófus. A bizottság Mexikóban folytatta le a nyilvános meghallgatást (1937. ápr. 10—17), amelyen Trockijt semmiben sem találták bűnösnek, s az anyagot nyilvánosságra is hozták.

K. A. Drejcer (1894—1936), bolsevik, a polgárháború idején vörös parancsnok, az ellenzék tagja, 1927-ben kizárták a pártból. 1928-ban kapitulált, az első moszkvai perben elítélték és kivégezték.

M. Eastman (1883—1969), amerikai újság- és folyóirat szerkesztő. 1923-tól Trockij híve. Életrajzi könyvet írt Trockijról, műveit angolra fordította. A 30-as években végleg szakított a kommunista mozgalommal, és szembefordult vele.

G. Jagoda (1891—1938), a GPU — az Államvédelmi Hatóság egyik vezetője a 30-as években, az 1936-os moszkvai per szervezője, 1938-ban a Buharin per egyik vádlottja, kivégezték.

Jem. Jaroszlavszkij (Gubelman), (1878—1943) 1898-tól a párt tagja, ismert párttörténész, aki részt vett a Kratkij kursz munkálataiban is. 1921-ben KB-titkár, 1923-tól — 1934-ig a KEB titkára, a Pravda és a Bolsevik szerkesztőségének tagja. Trockij és az ellenzék denunciálásának egyik fő alakja.

A. A. Joffe (1883—1927), forradalmár, szovjet diplomata, Trockij legközelebbi barátja. Öngyilkos lett.

L. B. Kamenyev (Rosenfeld) (1883—1936), Lenin ismert közeli munkatársa, később ismert pártvezető, Zinovjevvel együtt végezték ki.

R. Klement (1910—1938), Trockij titkára Törökországban és Franciaországban. 1938-ban meggyilkolták Párizsban.

Lazar Kling — az Unser Kampf c. New York-i "trockista" zsidó lap szerkesztője.

Ny. A. Kljujev (1887—1937), költő, mindenekelőtt a paraszti élet lírikusa, Október után félrevonultan él. Szibériai száműzetésben halt meg.

N. N. Kresztyinszkij (1883—1938), 1903-tól bolsevik, az urali forradalmi mozgalom kiemelkedő alakja, 1919—20-ban a KB-titkára. Később állami, majd diplomáciai vonalon dolgozik. Szimpatizált a baloldali ellenzékkel és Trockijjal, aminek 10 évvel később az lett a következménye, hogy megvádolták, majd elítélték és kivégezték.

Ny. V. Krilenko (1885—1940), 1905-től a bolsevik párt tagja, forradalmár, szakmája szerint jogász, 1918-tól 1931-ig ügyészként is közreműködött a korszak nagy politikai pereiben, mint pl. a Sahti-ügyben vagy az Iparpárt-perben. 1936-ban igazságügyi népbiztos, a KEB elnökségének tagja. 1937-ben letartóztatták, majd súlyos megpróbáltatások után 1940-ben kivégezték.

N. K. Krupszkaja (1869—1939).

V. Lominadze (1898—1934) A Komszomol egyik „alapítója", a 20-as években mint pártmunkás harcolt az ellenzék ellen. A Kínai KP ta-

nácsadója volt Sztálin képviseletében. A kollektivizálás során nézeteltérései támadtak a sztálini vonallal, a Kirov-gyilkosság után 1934 decemberében öngyilkos lett.

A. V. Lunacsarszkij (1875—1933), forradalmár, esztéta, kulturális népbiztos.

V. V. Majakovszkij (1893—1930), költő

Sz. V. Mracskovszkij (1888—1936), 1905-től párttag, jeles forradalmár, vörös parancsnok, 1925-től gazdasági munkát végzett, 1923-tól tagja volt a baloldali ellenzéknek, ezért kizárták a pártból, 1936-ban elítélték és kivégezték.

N. I. Muralov (1887—1937), 1903-tól bolsevik, a moszkvai fegyveres felkelés egyik vezetője, majd a moszkvai katonai körzet parancsnoka, politikai tisztségeket viselt. A baloldali ellenzék aktív tagja, 1927-ben a 15. kongresszuson őt is kizárták a pártból. 1937-ben a második moszkvai perben halálra ítélték és kivégezték.

Ju. Pjatakov (1890—1937), ismert párt- és állami vezető, a baloldali ellenzék tagja, 1927-ben kizárták a pártból, a Zinovjev—Kamenyev perben elítélték és kivégezték.

I. Poznanszkij, Trockij titkárságának tagja, miután 1927-ben kizárták a pártból, száműzték, ahol ismeretlen körülmények között meghalt.

Je. Preobrazsenszkij (1886—1937), régi bolsevik, a korszak ismert közgazdásza, a baloldali ellenzék egyik fő teoretikusa, 1919—20-ban a KB. egyik titkára. 1927-ben kizárták a pártból, 1929-ben szakított barátjával és elvtársával, Trockijjal, de a „tisztogatásokat" ő sem élte túl.

A. Rikov (1881—1938), ismert állami és pártvezető, Lenin halála után a Népbiztosok Tanácsának elnöke, az ún. jobboldali ellenzék tagja, bár még 1929-ben „beismerte" tévedését, a Buharin-perben elítélték és kivégezték. 1988-ban rehabilitálták.

D. B. Rjazanov (Goldenbach) (1870—1938), 1890-től az oroszországi szociáldemokrata mozgalom résztvevője, a párt ismert „marxológusa"

K. Radek (1885—1939/41?), híres internacionalista forradalmár, az orosz, a német, a lengyel munkásmozgalom is neves alakjai között tartja számon. A Kommunista Internacionálé egyik vezetője, publicisztikai és teoretikus írásai a 20-as években vitákat váltottak ki. A baloldali ellenzékhez csatlakozott, ezért a 15. kongresszuson őt is kizárták a pártból, 1928-ban Isimbe száműzték, 1929-ben végleg szakított Trockijjal, a perek időszakában mindent elkövetett, hogy életben maradjon, de ez sem segített, valamelyik táborban megölték.

H. Rakovszkij (1873—1941), a román és a bolgár munkásmozgalom kiemelkedő képviselője az első világháborúig. Azután a szovjet állam

tisztségviselője. Szovjet—Ukrajna kormányának elnöke 1919 és 1923 között, majd diplomata. Trockij egyik legközelebbi barátja és híve. 1927-ben kizárták a pártból. Ő volt az utolsó, aki Trockijjal szakított, végül ő sem tudott ellenállni a sztálini nyomásnak. Mégis 20 évre ítélték, majd 1941-ben agyonlőtték.

Rjutyin (?—1938), bolsevik forradalmár, pártmunkás, magas pártfunkciókat töltött be. 1932-ben külön platform alapján szállt szembe a sztálini vonallal. Sztálin személyes bosszújának áldozata.

A. P. Rozengolc (1889—1938), 1905 óta párttag, a polgárháború idején katonai vezető, később diplomáciai munkát végzett, majd a Szovjetunió külkereskedelmi népbiztosa lett. 1923-tól egy ideig a baloldali ellenzékkel szimpatizált. 1937-ben letartóztatták, majd kivégezték az ismert koncepciós per után.

Szergej Szedov (1906—1938), Trockij fia, Trockij második feleségétől, Natalja Szedovától. A Bjulletyeny Oppozicii szerkesztője Párizsban. A kórházban valószínűleg a GPU egyik ügynöke ölte meg.

N. Szermuksz, Trockij páncélvonatának a parancsnoka, majd a népbiztos titkára, Trockij száműzetése után őt magát is száműzték, ahol ismeretlen körülmények között meghalt.

L. Szerebrjakov (1890—1937), a bolsevikok régi gárdájához tartozott. 1919—1920-ban a KB egyik titkára, később Sztálin kritikusa, a pártellenzékek tagja 1927-ben kizárták a pártból, 1929-ben hiábavalóan szakított Trockijjal, mert 1937-ben agyonlőtték.

Szergej Ivanovics Szircov (1893—1938), 1913-tól párttag, a 20-as években a KB apparátusában dolgozott. 1929-től az OSZFSZK Népbiztosok Tanácsának elnöke. Ellenezte a 30-as évek elején a szélsőséges intézkedéseket, jobboldaliasággal megvádolták és 1938-ban kivégezték.

I. N. Szmirnov (1881—1936), a bolsevikok régi gárdájához tartozott, 1920-tól a KB tagja, postaügyi népbiztos. 1923-tól a baloldali ellenzékhez csatlakozott, 1927-ben kizárták a pártból. 1929-ben szakított az ellenzékkel. A sztálini „tisztogatások" áldozata.

I. I. Szkvorcov-Sztyepanov (1870—1828), irodalmár, történész, közgazdász, a forradalmi mozgalomban 1892-től vett részt. 1904-től bolsevik, 1905-től Moszkvában dolgozott. A februári forradalom után a moszkvai Izvesztyija szerkesztője. 1926-tól a Lenin Intézet igazgatója.

L. Szosznovszkij (1886—1937), régi bolsevik, Trockij híve, 1927-ben kizárták a pártból, 1928-ban többed magával Barnaulba száműzték. A sztálini represszió áldozata.

Ny. Uglanov (1886—1940), bolsevik forradalmár, pártmunkás, 1924-től a párt Moszkvai Bizottságának titkára, 1927-től KB-tikár, de Buharin koncepcióját támogatta, 1932-ben kizárták a pártból. 1940-ben munkatáborban halt meg.

A. Ja. Visinszkij (1883—1954), 1903-tól — 1920-ig mensevik, majd nyilvánvalóan karrierista megfontolások miatt belépett a bolsevik pártba. A Moszkvai Egyetem rektora, a nagy pereken a fővádló, 1940-től diplomata, 1949—1953 külügyminiszter.

G. Zinovjev (Radomilszkij) (1883—1936), Lenin egyik legközelebbi tanítványa, 1927-ig a Kominern elnöke. A „leningrádi ellenzék" vezére, majd 1926-ban a baloldali ellenzékkel egyesülve ún. Egyesült Ellenzék egyik vezetője. 1927-ben kizárták a pártból. Nyilvános koncepciós peren megvádolták, elítélték, majd kivégezték.

Tartalom

A klasszikus forradalmár (Krausz Tamás)
Bevezetés ... 5
1. Radikálisok között Nyikolájevben ... 7
2. Átutazóban Bécsben, Londonban, Párizsban, Budapesten ... 12
3. „Az októberi napokban nem volt nála jobb bolsevik" ... 22
4. Az ellenzék vezére ... 28
5. Száműzetésben ... 37

I. Személyes, családi vonatkozások

Naplófeljegyzés
(1935. március 25. In: Lev Trockij: Dnyevnyiki i piszma. Ermitazs, 1986. 84—85. o. szerk.: Ju. Feldstyinszkij) Ford.: Kiss Ilona ... 49
Mi volt a közvetlen célja Trockij kiutasításának?
Bjulletyeny Oppozicii, 1929. július 1—2. sz. (Ford.: Kiss Ilona) 51
Hogyan oldotta meg a Politikai Bizottság Trockij törökországi kiutasításának kérdését?
(Moszkvai tudósítás) B. O., 1929. július 1—2. sz. (Ford.: Kiss Ilona) ... 54
A demokrácia leckéje — amelyből végül is kimaradt. Egy vízum története
B. O., 1929. 1—2. sz. (Ford: Kiss Ilona) ... 55
A sztálinisták legújabb hamisítása
B. O., 1933. július 35. sz. (Ford.: Sipos András) ... 63
N. I. Trockaja levele fiáról, Szergejről
B. O., 1935. december, 46. sz. (Ford.: Buncsák Piroska) ... 66
Lev Szedov (Fiú, barát, harcostárs)
B. O., 1938. március, 64. sz. (Ford.: Drucker György) ... 68
Levél Buharinnak a zsidókérdésről
In: Demokrácia, „cézárizmus", szocializmus. Buharin-tanulmányok Politikatudományi Füzetek, 1988. szerk.: Krausz T. (Ford.: Sipos András) ... 81
Három levél Lazar Klingnek a zsidó kérdésről
(YIVO Archives — részletek). (Ford.: Sipos András) ... 83
Zinaida Volkova halálára
Bjulletyeny Oppozícii 33. sz. 1933. március (Ford.: Sipos András) ... 86
Végrendelet
In: Dnyevnyiki i piszma. 164—166. o. (Ford.: Sz. Biró Zoltán) 89

II. Portrék és nekrológok

A Gyemján Bednij „ügyhöz".
Bjulletyeny Oppozícii, 1930. április, 10. sz. (Ford.: Forgács Iván) 93
Gyemján Bednijről
(Gondolatok egy nekrológhoz) B. O., 1932. július, 28. sz. (Ford.: Sipos András) 96
D. B. Rjazanov születésnapja
B. O., 1930. április, 10. sz. (Ford.: Buncsák Piroska) 100
Rjazanov elvtárs ügye
B. O., 1931. május—június, 21—22. sz. (Ford.: Buncsák Piroska) 101
Utólagos rágalom D. B. Rjazanovról
B. O., 1931. május—június, 21—22. sz. (Ford.: Buncsák Piroska) 106
Majakovszkij öngyilkossága
B. O., 1930. május, 11. sz. (Ford.: Kiss Ilona) 108
„A szocializmus alapzata"
(Komolytalan ember komoly problémáról). B. O., 1932. július, 28. sz. (Ford.: Sipos András) 111
Levél Ny. I. Muralovhoz
B. O., 1931. március, 19. sz. (Ford.: Drucker György) 115
Max Eastman és a marxizmus
B. O., 1933. március, 33. sz. (Ford.: Sipos András) 117
Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij
B. O., 1934. február, 18—19. sz. (Ford.: Forgács Iván) 118
Maxim Gorkij
B. O., 1936. július, 51. sz. (Ford.: Kiss Ilona) 122
Meghalt Krupszkaja
B. O., 1939. március—április, 75—76. sz. (Ford.: Buncsák Piroska) 125

III. A perekről

Kiegészítések és megjegyzések a vádlottak vallomásával kapcsolatban.
Bjulletyeny Oppozícii, 1938. április, 65. sz. (Ford.: Buncsák Piroska) 129
Mikor jött létre, mikor működött az Egyesített Központ?
B. O., 1936. október, 52—53. sz. (Ford.: Forgács Iván) 131
Genrih Jagoda szerepe
B. O., 1938. április, 65. sz. (Ford.: Buncsák Piroska) 139

IV. A sztálinizmus bírálata

Levél a szovjet munkásokhoz
Bjulletyeny Oppozícii, 1929. július, 1—2. sz. (Ford.: Kiss Ilona) 145
A szovjet rendszer problémái. Az elfajulás elmélete és az elmélet elfajulása
B. O., 1933. május, 34. sz. (Ford.: Sipos András) 151
Miért győzte le Sztálin az ellenzéket?
B. O., 1935. július, 46. sz. (Ford.: Forgács Iván) 162
Sztálinizmus és bolsevizmus
B. O., 1937. szeptember—október, 58—59. sz. (Ford.: Drucker György) 170
Újra és újra a szovjet állam természetéről
B. O., 1940. január, 81. sz. (Ford.: Kiss Ilona) 186

Kiadja: Kolibri Könyvkiadó Kft
Felelős kiadó: Dalia László
Terjedelem: 13 A/5 ív
ISBN: 963 02 6319
Műszaki szerkesztő: Blasits György

Készült rotációs nyomással
89/5017 Sylvester János Nyomda, Szombathely

Felelős vezető: Hanuszek Béla igazgató